

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

56
2010

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

56
2010

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2011

Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 56 (2010)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huumo (Turku/Tartu), Arvo Krikmann (Tartu),
Helle Metslang (Tartu), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo Raag
(Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Urmas Sutrop (Tallinn/
Tartu), Lembit Vaba (Tampere), Jüri Viikberg (Tallinn),
Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Erelt peatoimetaja
Sirje Mäearu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides *MLA Directory of Periodicals* (Modern Language Association, USA) ja *Linguistics & Language Behavior Abstracts* (LLBA, Cambridge Scientific Abstracts (CSA), USA) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafias *Linguistic Bibliography Online* (BL Online). Täistekstid on elektrooniliselt Kesk- ja Ida-Euroopa teadusaja-kirjade andmebaasis *Central and Eastern European Online Library* (CEEOL).

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu (2009–2013)”

© Emakeele Selts

SISUKORD

Jaan Alver

Sõna <i>capital</i> sisaldavate ingliskeelsete majandusterminite tõlkimisest eesti keelde	9
About translation of English economic terms including the word <i>capital</i> into Estonian	36

Mati Erelt

Tänapäeva eesti kirjakeele morfosüntaksi ja süntaksi uurimisest Tartu ülikoolis	37
Concerning the study of morphosyntax and syntax of contemporary Standard Estonian at the University of Tartu	62

Reet Kasik

Sõnatuletus leksika ja grammatika vahel: <i>nd-</i> ja <i>ndus</i> -liitelised verbaalnoomenid	63
Word formation between lexicon and grammar: verbal nouns with <i>-nd</i> and <i>-ndus</i> affixes	90

Annika Kilgi

Anton Thor Helle toimetajakäekiri: kuidas Thor Helle vana testamendi verbimorfoloogiat redigeeris	91
The handwriting of the editor: how did Anton Thor Helle edit the verb morphology of the Old Testament	108

Tiina Laansalu

Asustusnimed Kiili vallas	109
Settlement names in Kiili municipality	126

Helmi Neetar

Laevaõnnetusega seotud eesti murdesõnad (<i>h</i>) <i>aakrik</i> ja <i>laevrik</i>	127
Shipwreck-related Estonian dialect words <i>haakrik</i> and <i>laevrik</i>	133

Vilja Oja

Eesti nukunimetused	134
Estonian names for 'doll'	147

Tiina Paet

Tsitaatsõna hääldusest eesti keeles ja selle esitusest sõnastikes	148
Estonian pronunciation of unadapted foreign words and expressions (linguistic foreignisms) and its presentation in dictionaries	171

Hannu Remes

Käänteinen astevaihtelu ja paradigmojen restrukturoituminen – suomen ja viron taivutussuhteiden tarkastelua	172
Strengthening gradation and restructuring of paradigms: analyses of inflectional relations in Finnish and Estonian	186

Maria Tuulik

Presidendikõnede sarnasused ja erinevused: kriitiline tekstianalüüs	187
Similarities and differences between presidential speeches: critical text analysis	203

Lembit Vaba

Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust	204
Impact of Latvian-Estonian language contacts on the grammar and word-formation of Estonian dialects	246

ÜLEVAATEID

Raivo Kalle, Renata Sõukand

Gustav Vilbaste kui etnobotaanilise ainese koguja, uurija ja publitseerija	249
Gustav Vilbaste as a collector, researcher, and publisher of ethnobiological data	268

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 91. tegevusaasta (2010).....	271
(Annika Hussar, Killu Paldrok)	
2010. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded.....	277
(Helju Kaal)	
2010. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus	283
(Helju Kaal)	
2010. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	288
<i>In memoriam</i> Ilse Lehist.....	289
(Karl Pajusalu)	
Emakeele Seltsi juubilarid 2010. aastal	297
Helle Metslang 60	299
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2010	300
Lühendid	305

SÕNA *CAPITAL* SISALDAVATE INGLISKEELSETE MAJANDUSTERMINITE TÕLKIMISEST EESTI KEELDE

JAAN ALVER

Annotatsioon. Artikkel käsitleb inglise keelest eesti keelde tõlkimise probleeme sõna *capital* sisaldavate ingliskeelsete majandusterminite näitel. Vaadeldakse algselt ladina päritolu sõna kujunemist rahvusvaheliselt kasutatavaks paljude tähendustega adjektiiviks, substantiiviks ja verbiks. Antakse lühiülevaade *capital*’i kujunemisest majandusterminiks. Tuginedes Eestis ilmunud inglise-eesti erialasõnastikele, analüüsitakse põhjalikumalt mõnede olulisemate kahest sõnast koosnevate ingliskeelsete majandusterminite (nt *capital goods*, *capital lease*) eesti vastete sisu ja adekvaatsust.

Võtmesõnad: eesti keel, inglise keel, terminoloogia, tõlkimine, *capital*

Artikkel tugineb autori pikaajalisele huvile turumajanduse oskussõnavara vastu, mis on tipnenud Briti ja Ameerika äriterminite (võrdlus)sõnastiku (Alver 1998) ja neljakeelse raamatupidamissõnastiku (Toots, Alver 2008) koostamisega. Käesoleva artikli kirjutamisel on kasutatud eestikeelsete allikate kõrval teistes riikides ilmunud kirjandust. Eriti palju kasu on olnud Suurbritannia (ODBW 1993; HFD 2007; OBED 2008 jt), USA (Friedman 2007 jt), Austraalia (Godfrey, Robb 1997; Renton 2008), Uus-Meremaa (Adam 1994), Kanada (TA 1992) ja Lõuna-Aafrika (Wuite 2009) autorite sõnastikest ja leksikonidest.

Sissejuhatus

Majanduse oskuskeele suhteliselt vähene rangus on üldtuntud. Meie poliitikute ja majandusteadlaste seas valitseb suur segadus turumajanduse ehk kõige olulisema termini – *kapitali* – tõlgendamisel ja kasutamisel. Oleme jõudnud niikaugele, et *kapitaliks* nimetatakse peaaegu kõike, mis pähe tuleb. Räägitakse *põhikapitalist*, *käibekapitalist*, *aktsiakapi-*

talist, rahakapitalist, omakapitalist, lukratiivkapitalist, inimkapitalist, vaimsest kapitalist. Paljudes liitsõnades esineb *kapital* täiendsõnana. Nii võib kohata selliseid termineid nagu *kapitalikaubad, kapitalikulud, kapitalikäive, kapitalitehingud, kapitaliturud* jne. Seejuures on mainitud terminite kasutajate arvates tegemist eestikeelsete oskussõnadega, mille sisust kõik ülejäänud peavad täpselt niimoodi aru saama, nagu ühe või teise kirjatüki autor ise asja endale ette kujutab. Lähemal uurimisel aga selgub sageli, et ingliskeelsetest oskussõnadest pole nende kasutajad ise kas lõpuni või üldsegi mitte aru saanud ning otsetõlge eesti keelde on tihti vaid sisutühi sõnamulin. Kahjuks on sõna *capital* sisaldavate terminite ebatapsed või suisa väärad tõlkevasted jõudnud ka seni ilmunud inglise-eesti (majandusterminite) sõnastikesse. Käesoleva artikli autori tähelepanekud näitavad, et *capital*'i kui majandustermini tekkimine, esialgne tähendus ja nüüdiskasutus on ebaselged ka neile, kelle emakeel on inglise keel. Mis siis veel rääkida nendest, kellele inglise keel on võõrkeel. Selle lünga kõrvaldamiseks ongi mõeldud käesolev artikkel.

1. *Kapital*: üldkeelendist majandusterminiks

Kapital on üks raskemini mõistetavaid, tõlgitavaid ja tõlgendatavaid sõnu. Etümoloogiliselt on *kapital* (inglise keeles *capital*) midagi, mis seotud tipuga. *Kapital* on algselt saadud ladina keelest:

caput ('pea') → *capitālis* ('peasse puutuv, peamine, väga hea, oivaline, suurepärane') → *capitāle*.

Traditsiooniliselt on pead loetud inimese tähtsaimaks kehaosaks. Seepärast ei tasu imestada, et paljudes keeltes (sh eesti keeles) on liitsõnu, mille üks osa (üldjuhul adjektiivi tähenduses) on *pea*. Sõnast *pea* on moodustatud näiteks *peaasi* 'peamine asi', *peaasjalikult*, aga ka *peakorter*, *peastaap*, *peaettevõtja*, *peadirektor*, *peaspetsialist*, *peainsener*, *peaökonomist*, *peakonstruktor*, *peatehnoloog*, *pearaamatupidaja*, *peazootehnik*, *peaagronoom*, *peaarst*, *peakunstnik*, *peahoone*, *peauks*, *peattee*, *peajumal*, *peategelane*, *peakangelane*.

Eesti teatmekirjanduses on *kapitali* läbi aegade defineeritud mitmeti. Enamasti on püütud sellele võõrsõnale anda majanduslikku sisu. Tabelis 1 on toodud valikuline kimp eesti sõnastikest ja leksikonidest pärinevaid märksõna *kapital* seletusi aastaist 1930–2009.

Tabel 1. Märksõna *kapital* seletusi eesti teatmekirjanduses

Allikas	Märksõna <i>kapital</i> seletus (definiitsioon)
VL 1930–1931	1) põhivarandus; 2) tüvi- ehk peamine raha
VVS 1933	1) põhivarandus; 2) tüvi- ehk peamine raha
EE 1934	1) laenutatud ehk värbav rahasumma (merkantilistid, K. Menger jt); 2) toodetud tootmisvahendid (A. Smith, E. Böhm v. Bawerk jt)
VMO 1935	1) rahvamajanduslikus mõttes: tootmisvahendid, tööga loodud hüvised, mis ei ole määratud otseseks tarbimiseks, vaid edasiseks tootmiseks (masinad, vabrikuhooned, taluehitised, liiklemisvahendid jm); 2) ettevõttes: igasugused varad ja väärtused, mida ettevõtte kasutab ise või laenutab teistele kasumisaamise eesmärgiga (kinnis- ja vallasvara, kaubad, raha, väärtpaberid, nõudmised ja õigused jm); 3) käitismajanduses bilansi passivapoolel näidatud tegevuskapital, mis koosneb nii oma- kui ka võõrkapitalist
Haljaspõld 1935	1) rahvamajanduslikus mõttes: tootmisvahendid, tööga loodud varad, mis ei ole määratud otsekoheks tarbimiseks, vaid edaspidise tootmise võimaldamiseks, nt masinad, vabrikuhooned, taluehitised, liiklemisvahendid jne; 2) ettevõttes: käibivad varad, nt kinnis- ja vallasvara, kaubad, raha, väärtpaberid, nõuangud jne
EVS 1937	1) põhivarandus; 2) tüvi- ehk peamine raha
ERL 1937	1) eramajanduslikult: mingi ettevõtte rahalised vahendid, päritolu järgi oma- ja võõr- või laenkapital; 2) rahvamajanduslikult: varad ja hüvised, mis ei teeni silmapilgu-tarbeid, vaid mis soodustavad ja hõlbustavad uute varade valmistamist
VE 1938	1) rahvalikus tähenduses: kasvikut andev rahasumma; 2) rahvamajanduslikus mõttes – inimesetöö ja looduse jõudude koostööl loodud majandamisvahendid, nende toodetud hüviste kogum, mis on määratud mitte otseseks tarbimiseks, vaid vahenditult uute hüviste loomiseks
VL 1961	1) majandamis- ja tootmisvahendid, toodetud hüviste kogum; 2) <i>kõnek</i> protsenti andev rahasumma või üldse rahasumma
ENE 1971	väärtus, mis loob palgatööliste ekspluateerimise teel lisaväärtust

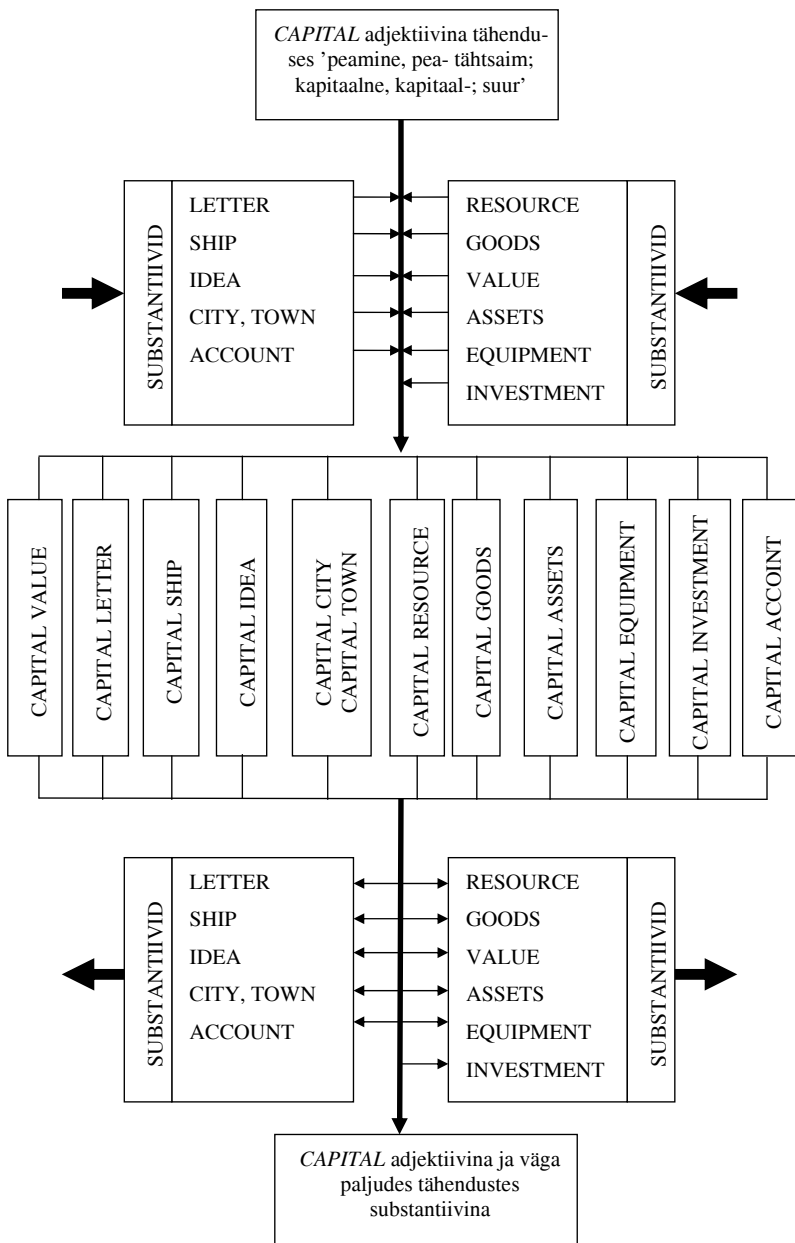
VL 1981	1) väärtus, mis loob lisaväärtust, tekib palgatööliste ekspluateerimisel; 2) <i>kõnek</i> protsenti andev rahasumma või üldse rahasumma; 3) põhivara, tagavara, varu
MTABC 1985	inimtööjõu ekspluateerimise vahendusel lisaväärtust loov ja sel teel isekasvav väärtus
ENE 1989	väärtus, mis suureneb palgatööjõu ekspluateerimisel lisaväärtuse võrra
ÕS 1999	1) <i>maj</i> vara või varaline õigus, millest saab tulu; 2) <i>ülek</i> rikkus, väärtus, varandus
Mereste 2003	vara või varaline õigus, millest saab rahas väljendatavat tulu ning mida saab kasutada lisaomandi või -vara loomiseks
VS 2005	1) <i>maj</i> äritegevuseks vajalikud majanduslikud ressursid, tootmise põhivara; 2) <i>kõnek</i> (suurem) rahasumma, varandus, rikkus
VL 2006	vara või varaline õigus, millest saab rahas väljendatavat tulu ning mida on võimalik kasutada lisaomandi või -vara loomiseks
ÕS 2006	1) <i>maj</i> vara või varaline õigus, millest saab tulu; 2) <i>ülek</i> rikkus, väärtus, varandus
VE 2006	1) kasvikut ehk intressi andev rahasumma; 2) inimtööga loodud vahendid, mida kasutatakse uute hüviste tootmiseks
TEARS 2006	1) äritegevuseks vajalik vara, raha vm vahendid; 2) väärtus
MEVS 2008	1) <i>maj</i> tulu toov vara; 2) <i>piltl</i> väärtus, rikkus, varandus
EKSS 2009	1) <i>maj</i> vara või varaline õigus, millest saab tulu; 2) (suurem) rahasumma; 3) <i>piltl</i> varandus; rikkus, väärtus
VSM 2009	1) <i>maj</i> äritegevuseks vajalikud majanduslikud ressursid, tootmise põhivara, lähtevara; 2) <i>kõnek</i> (suurem) rahasumma, varandus, rikkus

Selgelt võib märgata trükise ilmumise ajal kehtinud riigikorra või tsensuuri ning tollal valitsenud (oskus)sõnavara mõju. Nii on isegi ühe ja sama väljaande eri aastail ilmunud trükkides (nt VL 1961; VL 1981; VL 2006) märksõna *kapital* selgitatud isemoodi. Samas on kapitali mõistet seletatud erinevalt ka ühel ja samal aastal ilmunud teatmeallikates. Kuigi käesoleva artikli eesmärk ei ole märksõna *kapital* semantiline analüüs, peatume hetkeks 2008. aastal kirjastuse TEA üllitatud võõrsõnastikus

(MEVS 2008) toodul. Pärast kapitali defineerimist tulu toova varana on toodud termini *kapital* kasutamise kohta järgmine näide: *Kapitali hakati välja vedama*. Esiteks, *kapitali väljaveost* räägiti viimati sovetiajal kapitalismi poliitilise ökonoomia loengutes. Tänapäeva majandusteadlased sellest ei räägi (poliitkorrektne on rääkida *väliskapitali* või veel parem, *välisinvesteeringute sissetulekust*), Google'i otsingumootor annab märksõna ainult Vikipeedia artiklis „Imperialism”, sedagi viitega Leninile. Teiseks, *kapitali liikumine* ei tähenda mitte *vara*, vaid eeskätt *varalise õiguse liikumist* – kapital tuleb varalise õigusena koos peremehe ehk kapitalistiga (füüsiliselt võib viimane asuda muidugi tuhandete kilomeetrite kaugusel). Seda rõhutati isegi sovetiaja loengutes ja tekstides. Kahjuks võib kohatist ebakompetentsust turumajanduslike märksõnade selgitamisel märgata kõigis pärast Eesti taasiseseisvumist publitseeritud eestikeelsetes teatmeallikates (eriti nendes, mille autorid ei ole majandusteadlased).

Inglise keeles oli *capital* algselt ainult adjektiiv (Capital: Word History), mille tähendus oli 'peamine, pea-, tähtsaim, suur' (need tähendused on säilinud ka tänapäeval). Seda kasutati sõnaühendites eranditult koos substantiiviga, kusjuures viimane määras sõnaühendi *r a k e n d u s l i k u t ä h e n d u s e*. See on hästi jälgitav paljude mitmest sõnast koosnevate ingliskeelsete terminite puhul: *capital city*, *capital letter*, *capital ship*, *capital goods*, *capital expenditure*, *capital idea* jne (vt joonis 1).

Hiljem on paljud algselt kasutusel olnud sõnaühendid (nt *capital city*, *capital letter*, *capital ship*, *capital goods*) lühendatud lihtsalt *capital*'iks, nagu on näha ka jooniselt. Kuna *capital* hakkas niiviisi esindama terveid sõnaühendeid, mille rakendusvaldkond ja sisuline tähendus olid määratud substantiividega, muutus varem ainult adjektiivina kasutusel olnud sõna *capital* ka mitmetähenduslikuks substantiiviks. Niiviisi on tekkinud üsna ebaharilik olukord, kus ühel sõnal, mis on nii adjektiiv kui ka substantiiv, on õige palju tähendusi. Seepärast on sõna *capital* korrektseks tõlkimiseks inglise keelest vaja pöörata tähelepanu kontekstile. Kui kellelgi ei tule pähe hakata eesti keelde tõlkimisel pealinna, oivalist mõtet või suurt lahingulaeva *kapitaliks* nimetama, siis ingliskeelsetes majandustekstides esinev *capital* tõlgitakse eesti keelde peaaegu eranditult kui *kapital*. Seejuures ei pöörata tähelepanu sellele, kas *capital* esineb adjektiivina või substantiivina ja milline on konkreetsetes situatsioonides kasutatava konkreetse tähendusega sõna(ühendi) tegelik sisuline tähendus. Selle asemel, et asi

Joonis 1. Termin *capital* metamorfoosid

sisuliselt selgeks teha, minnakse kõige primitiivsemat ja ebaõigemata – toortõlkimise – teed.

2. Kapital kui majandustermin

Majandusterminina on *kapitali* defineeritud ja kasutatud valdkonniti väga paljudes tähendustes. Keskaja algul tähistati terminiga *capitālis pars debiti* laenu põhisummat (Cannan 1921: 470) vastandina kasvikusummale (*fructus*), hiljem aga iga kasvikut andvat rahasummat.

Ingliskeelses majanduskirjanduses ilmus *capital* (täpsemalt *capital*) XVI sajandi teisel poolel, algul adjektiivina, XVII sajandil aga ka substantiivina (Capital: Word History). Professor Edwin Cannan on seisukohal, et majandusterminina hakati seda sõna kasutama kõigepealt raamatupidamise õpetamisel (Cannan 1921: 471). Raamatupidamisajaloolaste arvates on esimene ingliskeelne trükis, kus kasutati sõna *capital* majandusterminina, inglise kaupmehe ja raamatupidaja James Peele'i 1569. aastal ilmunud raamat „The Pathe waye to Perfectness, in th'accompts of Debitour and Creditour” (Peele on ka termini *capital stock* – originaalis *capital stocke* – esmakasutaja). Järgmised teadaolevad ingliskeelsed trükised, kus kasutati sõna *capital* majandusterminina, on matemaatiku ja kooliõpetaja John Mellise 1588. aastal ilmunud raamat „A briefe instruction and maner how to keepe bookes of Accompts after the order of Debitor and Creditor” (Richards 1926: 331) ning raamatupidaja ja raamatupidamisõpetaja Richard Dafforne'i 1635. aastal ilmunud raamat „The Merchants Mirrour: or, Directions For the perfect Ordering and Keeping of his Accounts. Framed By way of Debitor and Creditor, after the (so tearmed) Italian Manner” (Richards 1926: 337). Laiemalt hakati Inglismaal *capital*'i majandusterminina kasutama XVII sajandi lõpust, mil see jõudis ka seadustikku (nt 1697. aastal vastu võetud Inglise Panga seaduses esineb termin *capital stock*). *Capital*'i kui ingliskeelse majandustermini ja selle sellest lähtuvate oskuskeelendite edasiarendajana on kõige rohkem tuntud kuulus šoti filosoof, ühiskonna- ja majandusteadlane Adam Smith¹. Tema seisukohtade käsitlemine väljuks aga juba artikli teema piiridest.

Tänapäeval kasutatakse ingliskeelses majanduskirjanduses terminit *capital* järgmistes tähendustes (loetelu pole lõplik).

¹ A. Smith on nüüdisaegse majandusteaduse ja liberaalse turumajanduse alusepanijaid.

Majandusteooria² ja pangandus

- vabrikud, masinad ja tootmisprotsessi muud inimeste loodud sisendid (Friedman 2007);
- vara, mis on võimeline tooma tulu ja mis ise on inimeste toodetud (Bannock jt 2003);
- vara (v.a maa ja tööjõud), mida vajatakse tootmiseks (LDFT 2008);
- tootmistegur, mida esindavad kõik kaubad ja mida kasutatakse teiste kaupade tootmiseks ja teenuste osutamiseks (BT 1991);
- tootmistegur, tavaliselt kas masinad ja seadmed (füüsiline kapital) või raha (finantskapital) (CDB 1991);
- miski väärtuslik, mis ettevõttel või organisatsioonil olemas on, nt masinad või raha, mida on võimalik kasutada jõukuse kasvatamiseks (OBED 2008);
- klassikalises ja neoklassikalises majandusteoorias üks kolmest tootmisprotsessi sisendist (peale kapitali veel ka maa ja tööjõud). Kapital koosneb toodetud püsikaupadest, mida korduvalt kasutatakse tootmises (Samuelson, Nordhaus 1989: 967).

Rahandus ja investeeringud

- ettevõttesse investeeritud või ettevõtte asutamiseks kasutatud rahasumma (OBED 2008);
- omaniku poolt ettevõttesse investeeritud raha (Brockington 1993);
- laenuks võetud või antud raha, millelt arvestatakse intressi (OBED 2008; ODBE 1993);
- investorite poolt äri alustamiseks panustatud raha (Wuite 2009; ODBE 1993);
- raha, mida eraisik või organisatsioon saab investeerida kasumi teenimiseks (DBM 2003);
- firma aineeline koguvara (Davids 1986);
- vara koguväärtus (Wuite 2009);
- firma või usaldusühingu puhasvara, mis hõlmab algse investeeringu, kõik tulumid³ ja kasumid (Rosenberg 1993);

² Käesolevas artiklis mõistetakse majandusteooria all seda valdkonda, mida inglise keeles tähistatakse terminiga *economics*.

³ Terminit *tulum* kasutati juba sõjaeelses Eesti Vabariigis, kus selle tähendus oli 'ülejäää'. Siin on *tulum* ingliskeelse termini *gain* eesti vaste.

- ettevõtte omakapitali ja pikaajaliste kohustiste turuväärtus (Banks 2010).

Äri

- äritegevusse investeeritud raha (Rosenberg 1993);
- reaalvara väärtus, mis on väljendatud rahas (Adam 1993).

Raamatupidamine

- summa, mille võrra vara ületab kohustisi (Munn jt 1993; Rosenberg 1993; Siegel, Shim 2005);
- ettevõtte omandis oleva vara koguväärtuse ja tema kohustiste vahe (OBED 2008);
- ettevõttele kuuluva vara (maa, ehitised, masinad jne) koguväärtuse ja tema kohustiste vahe (ODBE 1993).

Valdkond määramata

- ettevõttesse pikaks ajaks investeeritud fondid (BT 1991);
- kaubad, mis on ostetud tootmises kasutamiseks (Siegel, Shim 2005);
- raha ja muud fondid, mida on võimalik ettevõttes kasutada (Mooney 2008);
- omaniku (kaas)osa ettevõttes (Davids 1986; TA 1992);
- firma puhasvara, k.a kasum (R. J. Shook, R. Shook 1990).

Kapitali kui majanduserminid on põhjalikult käsitletud sõjaeelse Eesti Vabariigi ehk kõige andekam majandusteadlane (muidugi kui mitte arvestada 1929. aastal 21-aastasena Eestist lahkunud ja välismaal maailmakuulsust kogunud Ragnar Nurkset), eesti keele ja mitme võõrkeele perfektne valdaja Karl Inno⁴. Tuginedes maailmakuulsa majandusteadlase Joseph Alois Schumpeteri seisukohtadele, märgib Inno, et „enamiku

⁴ Karl Inno (1908–1994) andekusest ja mitmekülsusest annavad tunnistust järgmised faktid. Ta oli kõigest 25-aastane, kui andis trükikojale üle oma esimese monograafia „Bilansianalüüs” käsikirja (ilmus 1935. aastal). Selles kasutas ta ulatuslikult saksa-, inglisi-, prantsuse- ja venekeelset erialakirjandust, vältides sisutühje toortõlkeid ja luues vajaduse korral uusi oskussõnu. Viimane asjaolu ilmestas Inno kogu lühikeseks jäänud õppejõu- ja teadlasekarjääri. Ta oli aastail 1938–1944 (aastase vaheajaga 1940–1941) Tartu Ülikoolis panganduse ja kindlustusanduse adjunktprofessor,

kapitaliteooriate käsitusobjektiks on sama fenomen, sama probleem. Vaatamata fenomeni samasusele on kapitali mõiste siiski kujunenud tähtsaimaks tüliobjektiks majandusteaduses, eriti rahvamajandusteaduses (kuna käitismajandusteaduses esineb kaugelt suurem kapitali käsituse ühtlus)” (Inno 1938: 9).

3. Kahest liitsõnast koosneva liitsõna moodustamise semantilised alused

Käesoleva artikli teema seisukohast pakuvad erilist huvi kahest sõnast (millest üks *on capital*) koosnevad ingliskeelsed majandusterminid, mille eesti tõlkevasted on liitsõnad. Eesti terminoloogilise liitsõnamoodustuse semantilisi aluseid on käsitlenud akadeemik Uno Mereste (2000b), kelle seisukohti järgnevalt lühidalt refereeritakse.

Kahe liitsõna liitumisel jääb üks neist põhisõnaks (tähistame selle suurtähega P), teine täidab põhisõna täpsustava täiendsõna (T) ülesandeid. Eesti liitsõnades on põhisõna alati järelasendis ja täiendsõna eesasendis⁵, sest sõnad moodustatakse skeemi

$$S = (T + P)$$

alusel, kus T ja P on osis- ehk komponentsõnad, S on liitsõnamoodustuse seisukohalt vaadatuna tulemusõna ja märk + tähistab sõnade liitumist. Sulud () rõhutavad, et komponentsõnad T ja P esinevad kokkukirjutises just nimelt sellises järjekorras.

Liitsõnaliste majandusterminite moodustamine käib ja nende mõistesu kujuneb üldjuhul põhimõtteliselt samasuguse loogilise struktuuri kohaselt nagu teistelgi liitsõnadel. Liitsõna moodustamine tähendab loogika mõisteõpetuse seisukohalt põhisõnaks muutuva iseseisva sõnaga tähistatava mõiste täpsustamist ehk determineerimist mingi, täiendsõna mõistes väljenduva tunnuse lisanemise kaudu.

kirjutas monograafiad „Pangandamistehnika” (1938) ning „Kontoraamistik ja kuluarvestus” (1942), jõudis avaldada hulga pangandust, finantsorganite ja ühistegevuslike asutuste tegevust käsitlevaid sisukaid teadusartikleid ning oli Akadeemilise Majandusteaduse Seltsi ajakirja Majandusteaduslik Ajakiri toimetajaid ja sõjaeelse Eesti suurima majandusteadusliku uurimistöö „Eesti krediidiühistud” (1940) toimetajaid ja koostajaid.

⁵ Mereste märgib (2000b), et sellest reeglist on mõningaid erandeid (nt sõjaväelistes auastmenimetustes).

Eelmärgitust lähtudes saab sõna *capital* sisaldavate ingliskeelsete kahest sõnast koosnevate majandusterminite tõlkimiseks sõnastada järgmise reegli:

Kui *capital* on termini teine (*resp.* viimane) sõna, siis on ta substantiiv, kui aga esimene sõna, siis adjektiiv, mille eesti vaste ei ole *kapital*.

Järgnevas analüüsis ongi lähtutud sellest reeglist.

4. Mõningate sõna *capital* sisaldavate kahe sõnaliste ingliskeelsete majandusterminite tõlkimisest eesti keelde

Turumajanduse ingliskeelsete oskussõnade eesti tõlkevastete analüüsimisel on artikli autor tuginenud Eestis aastail 1990–2007 ilmunud kaheksale majandussõnastikule, millest neli (IEMTS 1990; IEMTSS 1992; IERSS 1994; SIEMS 2003) on koostanud majandusteadlased ja neli (IEEIÄS 1993; IEMS 1995; UIEMS 1999; IEMSS 2007) keeleteadlased (vt tabel 2).

4.1. *Capital account*

See termin esineb vaadeldud kaheksast sõnastikust kuues. Inglise keeles on termin *capital account* kasutusel mitmes eri tähenduses, mis on üldistatult järgmised:

1. Majanduse makrotasemel tähistatakse selle terminiga riigi maksebilansi seda osa, kus on näidatud riikidevahelised pikaajalised investeeringud ja laenud ning tehingud Rahvusvahelise Valuutafondi ja teiste taoliste organisatsioonidega (Hammett 2001; Samuelson, Nordhaus 1989: 911–912; Steer 1990; Wallace, Flynn 1989).
2. Oxfordis ilmunud soliidne ärisõnastik märgib ühe võimalusena tähistada vaadeldava terminiga kontot, kus arvestatakse ainelise põhivara soetamisega seotud kulutusi (ODBW 1993). Analoogiliselt seisukohal on ka teised autoriteetsed sõnastikud (Adam 1991; Wanjialin 2004).

Tabel 2. Mõnede adjektiiv *capital* sisaldavate ingliskeelsete sõnaühendite eesti

Ingliskeelne termin	Eesti vasted ja nende allikad			
	IEMTS 1990	IEMTSS 1992	IEEIÄS 1993	IERSS 1994
<i>Capital account</i>	kapitali arvestus; kapitali bilanss	kapitalikäibe bilanss, kapitalibilanss	kapitalikonto, kapitaliarve; kapitalikäibe bilanss, kapitalibilanss; põhivarve; kapitali arvestus	–
<i>Capital asset(s)</i>	–	põhikapital, põhivara	põhikapital; põhivahendid, põhivara	põhikapital, põhivara
<i>Capital expenditure(s)</i>	kapitalikulutused, kapitalimahutused	kapitalimahutused, kapitalikulud	–	kapitaal-mahutused, kapitalikulu
<i>Capital gain(s)</i>	lisaväärtus (ains), tuleml põhifondide müügist (mitm)	tulu kapitalikasvust, kapitali kasvutulu	kapitalikasvutulu, kapitalivõit; tuleml põhivahendite müügist	–
<i>Capital loss</i>	kapitali müügist saadud kahjum	kapitali kaotus, kapitali kadu, kapitali vähenemine	kapitalikasvukahjum, kapitalikaotus; kahjum	kapitali kaotus, kapitali kadu, kapitali vähenemine
<i>Capital goods</i>	tootmisvahendid	kapitalikaubad, investeerimiskaubad	kapitalikaubad, investeerimiskaubad; põhivahendid, tootmisvahendid	kapitalikaubad, investeerimiskaubad
<i>Capital lease</i>	–	kapitali rendileandmine, kapitali rentimine	kapitali rentimine, kapitaliseeritud rent	kapitalirent
<i>Capital stock</i>	põhikapital, aktsiakapital	–	aktsiakapital, põhikapital	aktsiakapital, põhikapital

vasteid Eestis publitseeritud sõnastikes

Eesti vasted ja nende allikad			
IEMS 1995	UIEMS 1999	SIEMS 2003	IEMSS 2007
kapitalikonto	kapitalikäibe bilanss; finants-konto	kapitalikonto, finants-konto; põhivarve	–
kapitaalvara, põhivara, mittelikviidsed aktivad; kinnisvara	(põhi)kapital, kapitaalvara	põhivara, mittelikviidsed aktivad; kinnisvara	1) põhivara; 2) mittelikviidsed aktivad
kapitaalmahutused, investeeringud; kapitalikulu	kapitalimahutused, investeeringud, kapitalikulutused	kapitaalmahutused, investeeringud; kapitalikulu, kapitali kulutamine	1) kapitalimahu-tus, investeering; 2) ettevõttesse mahutatud kapital
põhivara realiseerimiskasum, põhivara müügitulu	tulu kapitalikas-vust, kapitali kasvutulu; põhivara müügitulu	põhivara realiseerimis-kasum, põhivara müügitulu; kapitali-võit, kapitalikasvutulu	tulu kapitalikas-vult, kapitali kasvutulu
kahjum põhivahendite müügist, põhivara realiseerimiskahjum	suur kahju/kah-jum; kapitalikadu, kapitalikaotus, kapi-tali vähenemine	kahjum põhivahendite müügist, põhivara realiseerimiskahjum; kapitalikaotus	kapitali vähenemine
investeerimiskaubad (<i>tootmisvahendid</i>), reaalpõhikapital	kapitalikaup, investeerimiskaup (<i>tootmisvahendid</i>); reaalpõhikapital	kapitalikaubad, investeerimiskaubad (<i>tootmisvahendid</i>), reaalpõhikapital, põhi-vahendid	investeerimis-hüvised, kapitalihüvised
kapitaalrentimine, kapitaalne rentimine	kapitali/aktivate rendileandmine, kapitali rentimine, kapitaliliising, finantsliising	kapitali rentimine, kapitali rendile-andmine	kapitali rentimine
(US) aktsiakapital; (UK) organisatsiooni põhivara kogu-summa	Am aktsiakapital; Br ettevõtte põhi-vara, põhikirjafond	Br (organisatsiooni) põhivara kogusumma; põhikapital; Am akt-siakapital	põhikapital

3. Peaaegu kõigis ingliskeelsetes teatmeteostes ja majandusarvestuse õpikutes leiab kajastamist seisukoht, et majanduse mikrotasemel tähistatakse terminiga *capital account* kontot, mis näitab omaniku osa (omakapitali) ettevõttes (Brockington 1993; Crumbley jt 1994; Friedman 2007; Wanjialin 2004; Rosenberg 1986; R. J. Shook, R Shook 1990; ODBW 1993; Wallace, Flynn 1989).

Olgu märgitud, et sõnaühendina on *capital account* erand, kus *capital* ei esine adjektiivi tähenduses ja otsetõlge *kapitalikonto* on igati korrektne. Nii on see ka saksa, prantsuse, itaalia ja hispaania keeles (BCCSLBD 1991; Ricci 1990). Ebasoovitav tõlkevaste on *kapitaliarve*, mis võib põhjustada vääritimõistmist (vrd *restoraniarve*, *hotelliarve*, *elektriarve*). Ei sobi ka *põhiarve* ega *kapitali arvestus*. Termin *capital account* kui maksebilansi osa tõlkevasted *kapitalibilanss* ja *kapitali bilanss* on sisult väärad. Inglisekeelsete terminitega *balance of payments* (maksebilanss) ja *capital account* tähistatavate objektide suhetest on hästi kirjutanud kuulus USA majandusteadlane, Nobeli majanduspreemia laureaat Paul Anthony Samuelson (Samuelson, Nordhaus 1989: 911–912), kes märgib, et *maksebilanss* nagu igasugune bilanss on alati tasakaalus⁶. Erinevalt maksebilansist kui tervikust pole *capital account* tasakaalustatud. Veel märgib Samuelson, et *capital account*’i puhul rakendatakse kahekordse kirjendamise (*double entry*) põhimõtet, st et *capital account* nagu teisedki kontod on deebet- ja krediti poolega ning deebet- ja krediti käibe vahe tuuakse välja saldona (*balance on capital account*), mis võib olla nii pluss- kui ka miinusemärgiga (Samuelson, Nordhaus 1989: 912). Samuelson toob ära ka USA maksebilansi, kus *capital account*’i kohta on näidatud deebetkäive, krediti käive ja saldo (Samuelson, Nordhaus 1989: 912). Analoogilisel seisukohal on ka teised majandusteadlased. Seega *capital account* ei ole *bilanss*, vaid *konto*! Muuseas, väärvaste *kapitalibilanss* kasutamisel tekib ka tõsiseid semantilisi probleeme. Kui *capital account* oleks *kapitalibilanss*, siis kuidas tõlkida *balance on capital account* või *capital account balance*? Kapitalibilansi saldo, kapitalibilansi jääk? Ainuõige on *kapitalikonto saldo*. Ebakorrektsed vastete *kapitalikäibe bilanss*, *kapitalibilanss* ja *kapitali bilanss* puhul on ilmselt tegu saksa

⁶ Collinsi ärisõnastikus (Wallace, Flynn 1989) märgitakse maksebilansi kohta, et see on *a country's balance sheet*. Termin *balance sheet* eesti vaste on teatavasti raamatupidamisbilanss.

termini (*Kapitalverkehrsbilanz*, *Kapitalbilanz*) mehaanilise ülevõtmisega ingliskeelse termini eesti vasteks.

4.2. *Capital asset(s)*

See termin esineb vaadeldud kaheksast sõnastikust seitsmes. *Capital* on selles sõnaühendis adjektiiv, seega otsetõlge oleks *kapitaalne vara* ehk *kapitaalvara*, mida võiks parema vaste puudumisel kasutada. Tõlkevaste *põhivara* kasutamiseks tuleks olla ettevaatlik. Esiteks, paljud majandusteadlased on seisukohal, et terminiga *capital assets* tähistatavad varaobjektid on kindlasti ainelised (Rosenberg 1986; R. J. Shook, R. Shook 1990; Steer 1990; Wanjialin 2004), kuigi enamuse seda seisukohta ei jaga. Teiseks, eesti keeles puuduvad selliste (suures osas kattuvate) ingliskeelsete terminite nagu *long-term assets*; *long-lived assets*; *capital asset(s)*; *fixed assets*; *plant assets*; *property, plant and equipment* üldtunnustatud vasted. Enamik soliidseid välisautoreid ei samasta neid, vähemalt mitte kõiki. Oleks tarvis selgusele jõuda eelmärgitud ingliskeelsete terminite sisus ja omavahelistes suhetes ning seejärel otsustada, millised neist tõlkida eesti keelde kui *põhivara*, millised mitte. Mõtlemissainet annab ka puhtsemantiline küsimus: miks just **põhi**(vara)? Kas seda mõista tähenduses 'põhiline vara' või 'vara, millega ettevõttele **põhi** (resp. alus) pandi'? Ebakorrektna on *kapitaalvara*.

Capital asset(s)'i teine sõnastikes toodud vaste *põhikapital* pole õige, sest nagu juba märgitud, on selles sõnaühendis *capital* adjektiiv. Huvitav, et keegi pole soovitanud vaadeldavat terminit eesti keelde tõlkida kui *kapitalivara*. Analoogid (ebakorrektsed) on ju olemas (vt tabel 2): *capital goods* – kapitalikaubad; *capital gain* – kapitalivõit, kapitalikasus; *capital loss* – kapitali kaotus, kapitali kadu; *capital lease* – kapitalirent; *capital expenditure(s)* – kapitalikulu(d), kapitalikulutused. Ka ebakorrektsuses tuleks olla lõpuni järjekindel!

4.3. *Capital expenditure(s)*

See termin esineb vaadeldud kaheksast sõnastikust seitsmes. Eraldi tuleb peatuda raamatupidamissõnastikus toodud selgitusel: põhi- ja käibekapitali omandamiseks tehtud kulutused. Seega *kapitalikulu* on (põhi- ja käibe)kapitali omandamiseks tehtud kulutused. Totramat seletust on raske

välja mõelda. Mis on siiski antud juhul *kapital*? Kas see, mida kulutati, või see, mis omandati? Või hoopis mõlemad? Mida tegelikult kulutati ja mille tarvis? Kuna tegu on raamatupidamissõnastikuga, jääb segaseks, kus paikneb raamatupidamisbilansis see, mida kulutati, ja kus see, mis asemele saadi.

Vaadeldavas sõnaühendis on *capital* adjektiiv ning termini *capital expenditure(s)* eesti vasteks kõlbaks ka vana hea *kapitaalmahutus(ed)*, kuid mitte *kapitalimahutus(ed)* ega *kapitalikulutus(ed)*. Asi on nimelt selles, et kapitalimahutus võib olla nii pika- kui ka lühiajaline (ajutise iseloomuga), ingliskeelse *capital expenditure(s)* puhul on tegemist aga ainult pikaajalise, tõesti suure ehk kapitaalse mahutamisega (tavaliselt ainelise põhivara soetamisega). Selles on ühel nõul nii Briti (HFD 2007; DF 1993; CDB 1991; OBED 2008; ODBW 1993; Steer 1990) kui ka Ameerika (Munn jt 1993; Siegel, Shim 2005; Downes, Goodman 2006) autorid.

Kapitalimahutus on sisult palju laiem
kui *kapitaalmahutus*, hõlmates viimase.

Siinkohal tahaks peatuda veel ühel asjaolul. Torkab silma, et ingliskeelsete terminite eesti vasteteks on rakendatud saksa termineid. Inglise-saksa ja saksa-eesti sõnastike kasutamises pole iseenesest midagi halba. Tuleb aga arvestada, et siin varitseb saksakeelsete terminite puuduste eesti keelde ülekandumise oht (nn katkise telefoni efekt). Näiteks ei ole juhtunud ingliskeelse majanduskirjanduse märksõnaregistrites nägema niisugust sõnaühendit nagu *capital spending*, mis on kolmes vaadeldud sõnastikus (IEMTSS 1992; IERSS 1994; UIEMS 1999) toodud kui *capital expenditure(s)*’i sünonüüm. Siinkirjutaja on palunud mainitud sõnaühendi kohta selgitust nii inglise keelt emakeelena kui ka inglise keelt võõrkeelena kasutatavatelt majandusteadlastelt, mille peale on ainult käsi laiutatud ja vastatud, et inglise keeles sellist sõnaühendit majandusterminina harilikult ei kasutata. Küll võib seda kohata aga Saksamaal ilmunud inglise-saksa rahandussõnastikus termini *capital expenditure(s)* sünonüümina (Schäfer 1990). Sõnaühendit *capital spending* saaks põhimõtteliselt inglise keeles kasutada, kuid siis tähenduses ’suur kulutus’ või ’suur väljaminek’. Kapitaliga pole siin midagi tegemist. Kui jutt on lihtsalt raha väljaminekust,

⁷ Sel juhul saaks rääkida ainult *kapitali transfereerimisest*.

öeldakse *money spending*. Kulutatakse raha, mitte kapitali! See seisukoht on leidnud selge kajastuse näiteks autoriteetses ärisõnastikus (Adam 1993), kus *capital expenditure* on defineeritud kui raha, mis on kulutatud põhivara ja materjalide soetamiseks.

4.4. *Capital gain(s)*

Imelikul kombel puudub see raamatupidamise jaoks äärmiselt oluline termin raamatupidamissõnastikust. Nagu tabelist 2 näha, on igal eesti autoril oma tõlkevasted. Inglisekeelsetes allikates on seda terminit defineeritud mitmeti:

- soetatud ainelise põhivara müügist saadud (vahe)kasu (Rosenberg 1986);
- soetatud põhivara (k.a väärtpaberid) müügist saadud (vahe)kasu (Samuelson, Nordhaus 1989; Bannock, Manser 1990; TA 1992; Caruth, Stovall 1994);
- soetatud vara müügist saadud (vahe)kasu (Pass jt 1991);
- tulum põhivara müügist (Crumbley jt 1994);
- summa, mille võrra põhivaraobjekti müügilaekum ületab tema bilansimaksumuse (Scott 2009);
- finantstulum, mida saadakse varaobjekti võõrandamisel (DBM 2003).

Seega osa autoreid laiendab termini *capital gain* kogu varale, sel ajal kui teised seostavad seda ainult ainelise põhivaraga. Sõnastikes leiduv eestikeelne *kapitalikasvutulu* (*kapitali kasvutulu*, *tulu kapitali kasvult*) on küll lühike ja lõöv, jääb aga sisutühjaks:

- pole selge, mida mõistetakse antud juhul *kapitalina* (kas kajastub raamatupidamisbilansi aktivas või passivas);
- pole selge, mis on *kapitalikasv* (*kapitali kasv*) ja kuidas sellelt tulu saadakse;
- *kapitalikasu* ja *kapitalivõit* on lihtsalt sisutühjad abstraktsed liitsõnad.

Käesoleval juhul ei tasuks sobiva tõlkevaste otsimisel kramplikult kinni hoida sõnast *capital*.

4.5. *Capital loss*

See termin esineb kõigis kaheksas sõnastikus. Erinevalt eelmisest terminist on *capital loss* võetud raamatupidamissõnastikku. Kuna *capital gain* ja *capital loss* on antonüümid, on ka märkused suures osas ühesugused. *Kapitali kadu*, *kapitalikaotus* ja *kapitali kaotus* on mõttetud moodustised (huvitav, kes mida ja kuidas ära kaotas?). Absurdse liitsõnaloo me muster näide on *kapitalikasvukahjum*. *Kapitali müügist saadud kahjum* võib esmapilgul tunduda korrektsena, ent on sisult täiesti väär. Ei ole juhtunud majanduskirjanduses lugema kapitali müümisest (*selling of capital*). Küll on võimalik müüa ja osta vara või põhivara. Termin *capital loss* puhul on mõtetu rääkida ka kapitali turuväärtusest ja selle vähenemisest, nagu mõnikord tehakse (IERSS 1994). Esiteks pole selge, mida mõista antud juhul kapitali all. Teiseks, kapitali turuväärtusest oleks teoreetiliselt mõeldav rääkida seoses raamatupidamisbilansi passivapoolega, kus kajastatakse *omakapitali* (*owners' equity*). Just nii püüaksid meie kodukootud terminit *kapitali turuväärtus* lahti mõtestada lääne majandusteadlased. Ent nemad kasutavad sel puhul hoopis teisi termineid (nt *aktsia turuhind* või *turuväärtus*). Inglise keeles on kasutusel termin *market value of the enterprise* (ettevõtte turuväärtus), mis hõlmab nii ettevõtte võõrkapitali (võlgu) kui ka omakapitali.

Analoogiliselt terminiga *capital gain* rakendatakse praktikas terminit *capital loss* peamiselt ainelise põhivara suhtes ning selle eesti vaste võiks olla *põhivara võõrandamiskadum* või *kadum põhivara võõrandamisest*⁸.

4.6. *Capital good(s)*

See termin esineb kõigis vaadeldavates inglise-eesti sõnastikes, kuid tuleb märkida, et tema põhiline kasutusvaldkond on majandusteooria (*economics*). Neljas sõnastikus toodud tõlkevaste *kapitalikaubad* on täiesti absurdne, nii sisult kui ka keeleliselt ebakorrektn. *Capital* on vaadeldavas sõnaühendis adjektiiv, seega otsetõlge ei oleks mitte *kapitalikaubad*, vaid *kapitaalsed* ehk *kapitaalkaubad*. Viimast võiks parema vaste puudumisel eesti keeles kasutada eeldusel, et *capital goods* hõlmab ainult tootmis-

⁸ Süvenemata ettevõtetmajanduse oskussõnavarasse olgu märgitud, et ingliskeelse termini *gain* antonüümi tähenduses ei ole termini *loss* eesti vaste *kahjum*, kuna see ei vasta *kahjumi* definitsioonile (ei teki tulu ja kulu vahena).

otstarbelisi kestvuskauku, nagu märgitud mõnedes allikates (Brockington 1993; Caruth, Stovall 1994; Pass jt 1991; Samuelson, Nordhaus 1989). Majandusteoorias (*economics*) on *capital goods* lühendatult *capital* ja esineb tootmistegurina, seda ei kulutata millegi omandamiseks. Kahjuks ei ole ingliskeelses erialakirjanduses ühtset seisukohta. Paljudes allikates märgitakse, et termin *capital goods* hõlmab ka materjale (CDB 1991; Davids 1986; Steer 1990; Adam 1991; ODBW 1993), osa majandusteadlasi aga tähistab selle terminiga varaobjekte (või kauku), mida kasutatakse kaupade valmistamiseks (või teenuste osutamiseks), jättes täpsustamata, millistest varaobjektidest (kaupadest) on jutt (Downes, Goodman 2006; Friedman 2007; LDFT 2008; Renton 2008; R. J. Shook, R. Shook 1990). Sellisel juhul võiks tõlkevastena kõne alla tulla *tootmisvahendid*, mis on ühe võimaliku vastena toodud kahes vaadeldud sõnastikus (IEMTS 1990; IEEIÄS 1993) ja antud täpsustusena veel kahes (IEMS 1995; SIEMS 2003). Ärisõnastikus (IEEIÄS 1993) märgitud vaste *põhivahendid* praegusel juhul ei kõlba. Täiesti mõttetu liitsõnad on *reaalpõhikapital* (IEMS 1995; UIEMS 1999), *investeerimishüvised* ja *kapitalihüvised* (IEMSS 2007).

Capital goods ja *capital equipment* ei ole sünonüümid, nagu ekslikult märgitakse kolmes sõnastikus (IEMTSS 1992; IERSS 1994; UIEMS 1999). *Capital equipment* hõlmab masinaid ja seadmeid, kuid mitte hoo-neid, rajatise ja materjale (Brockington 1993), olles seega oluliselt kitsama tähendusega kui *capital goods*.

Ingliskeelne sõna *goods* on harilikult eesti keelde tõlgitud kui *kaubad*. See aga ei tähenda, et igas sõnaühendis peaks *goods*'i ainuvaste olema *kaubad*. Näiteks ühendit *goods in process* pole veel keegi soovunud tõlkida *lõpetamata kaupadeks*, vaid ikka kui *lõpetamata toodang* või *lõpetamata tooted*.

4.7. *Capital lease*

See termin esineb vaadeldud kaheksast sõnastikust seitsmes, kusjuures kõik eesti vasted on ebakorrektsed. *Capital* on selleski sõnaühendis adjektiiv, seega otsetõlge oleks *kapitaalne rentimine* või *kapitaallrentimine*, mida parema vaste puudumisel võiks majandusterminina kasutada. Omal ajal professor Erik Linnaksi pakutud *capitalirent* on väär, kuna selle liitsõna mõlemad pooled on tõlgitud ebakorrektselt: adjektiivist *capital*

on tehtud substantiiv ning *rentimine* (liisimine, liising) on lühendatud *rendiks*. Viimast on harilikult kasutatud rendimakse tähenduses⁹. *Kapitali rendileandmine* (IEMTSS 1992; UIEMS 1999; SIEMS 2003) ja *kapitali rentimine* (IEMTSS 1992; IEEIÄS 1993; UIEMS 1999; SIEMS 2003; IEMSS 2007) on mõlemad väärvasted. Esiteks: kapitali ei rendita. Teiseks: oletame, et kapitalina on antud juhul mõistetud vara. Kuid vara rentimisega on tegu nii *kapitaalrentimise* kui ka *kasutusrentimise* (*operating lease*) puhul. Seega *vara rentimine* on palju laiemas tähendusega kui *kapitaalrentimine*. Olgu veel märgitud, et majandusterminite seletussõnaraamatus (IEMSS 2007) on termini *capital lease* sisuseletus ebakorrektnes.

Huvitav on amerikanismi *capital lease* saamisluu. Selle termini esialgne variant oli *capitalized lease* ehk *kapitaliseeritav rent(imine)*, mille lühendamisel saadi *capital lease*¹⁰. Olgu märgitud, et ettevõtetmajanduse erialakirjanduses tähendab *kapitaliseerimine* (*capitalization*) raamatupidamisbilansis kajastamist, millel pole midagi pistmist kapitaliga.

4.8. *Capital stock*

See termin esineb vaadeldud kaheksast sõnastikust seitsmes. Selleski sõnaühendis on *capital* adjektiiv. Seega rangelt süntaksist lähtudes tuleks eesti vasted *põhikapital* ja *aktsiakapital* lugeda ebakorrektses, kuna mõlemas on *kapital* substantiiv. Vaadeldava termini tõlkimisel on aga veel ka muid probleeme, millest lähemalt allpool.

Ameerika inglise keeles tähistatakse tavaliselt sõnaga *stock* kellegi (üksikisiku, grupi, äriühingu) omandis olevate aktsiate koguhulka, aktsiapakki, kus teoreetiliselt võib olla ka ainult üks aktsia (*share*). Terminiga *capital stock* tähistavad ameeriklased nii aktsiaseltsi aktsiate koguhulka kui ka sellega adekvaatset aktsiakapitali (esineb raamatupidamisbilansi passivapoollel). Miks see nii on, võib ainult oletada. Briti termin aktsiakapitali tähistamiseks on *share capital*¹¹, mille Ameerika inglise keele

⁹ Sõjaeelses Eestis kasutatud termin *rendis* on tänapäeva majandusleksikast kahjuks kadunud.

¹⁰ Finantsaruandluse rahvusvahelistes standardites ja Euroopa Liidu juhendmaterjallides on samas tähenduses kasutusel hoopis Briti termin *finance lease*, mida tuleks mõista kui *finantseeritud renti(mist)*.

¹¹ Selleks on ka muid termineid. Näiteks väga levinud on termin *shareholders' funds*, mille tõlkevasteks ei ole muidugi *aktsionäride fondid* ega *aktsionäride raha*.

vasteks annab kuuekeelne ärisõnastik *stock capital*'i (BCCSLBD 1991). See on sõnade tähendust arvestades ka igati loogiline. Kuna aktsiakapitali (*stock capital*) arvutamisel lähtutakse aktsiate koguhulgast (*capital stock*), siis ilmselt on ratsionaalsed ja laisavõitu ameeriklased hakanud terminiga *capital stock* tähistama nii aktsiate koguhulka kui ka aktsiakapitali. See võiks olla ka seletuseks, miks USA aktsiaseltside¹² bilanssides on *capital stock*, mitte aga *stock capital*. Eeltoodut arvesse võttes tuleks USA äriühingute raamatupidamisbilanssides esinev *capital stock* tõlkida eesti keelde kui *aktsiakapital* hoolimata sellest, et nagu juba märgitud, rangelt originaali süntaksist lähtudes pole see õige. Siin tuleb arvestada mõiste sisu, pidades silmas võimalikku kaksitähendust (*capital stock* = *stock capital*).

Briti inglise keeles kasutatakse terminit *capital stock* suhteliselt harva ja hoopis teises tähenduses. Soliidne Oxfordi ärisõnastik (ODBW 1993) annab selle mõiste sisuks organisatsiooni põhivara (*capital assets*) kogusummas (*aggregate*). Mõnes sõnastikus täpsustatakse, et tegemist on ettevõttes, majandusharus või kogu rahvamajanduses rakendatud ainelise põhivara kogusummaga (Bannock jt 2003; Pass jt 1991). See on tõesti sõnaühendi *capital stock* tõlgendamise üks võimalus, seejuures keeleliselt absoluutselt korrektne – Briti inglise keeles tähendab *stock* eelkõige varu(sid). Viimast tuleks aga otsida hoopis raamatupidamisbilansi aktivapoolelt. Kokkuvõttes tuleb aga märkida, et nii Ameerika kui ka Briti inglise keeles on *capital* vaadeldavas sõnaühendis adjektiiv (tähenduses 'kogu-'). Võib ainult rõõmu tunda, et üleüldises kapitali-eufoorias pole keegi püüdnud terminit *capital stock* tõlkida eesti keelde kui *kapitalivaru(d)* või *kapitaliaktiad*.

Vaatleme nüüd lähemalt laialt levinud eesti liitsõna *põhikapital*. Nagu juba märgitud, kohtab nii ebaõnnestunud moodustist harva. Kõigepealt, *põhikapital* on sisuliselt *topeltpõhi*, kuna ladinakeelse *capitālis*'e nagu ka sellest lähtuva ingliskeelse sõna *capital* algne tähendus on 'peamine, põhiline'. Seega *põhikapitali* tõlkimisel inglise keelde võiks saada ka konstruktsiooni *capital capital*! Veelgi hullem on aga see, et moodustisega *põhikapital* on meil hakatud tähistama täiesti erinevaid ja (teatud mõttes) vastandlikke nähtusi. Tabelist 2 on näha, et kolmes vaadeldud sõnastikus on *põhikapital* ingliskeelse *capital asset(s)*'i eesti vaste ja viies ingliskeelse

¹² Kõrvalpõikena olgu märgitud, et USAs ja Suurbritannias osäühinguid pole. Ka väikesed äriühingud on aktsiaseltsid.

capital stock’i eesti vaste. Seejuures kahes sõnastikus on mõlema ingliskeelse termini üks ühine eesti vaste *põhikapital*. Kunstlikult on tekitatud olukord, mis on põhjustanud (ja põhjustab edaspidigi) palju segadust inglise keeles ja mida eesti keeles on suudetud küllaltki edukalt vältida: nimelt sõnade polüsementilisus. Jääb täiesti arusaamatuks, miks on tarvis nii süntaktiliselt kui ka semantiliselt ebakorrektsed moodustisega *põhikapital* tähistada täiesti erinevaid nähtusi, mille jaoks teistes keeltes on eri oskussõnad olemas. Asja teeb eriti hulluks see, et meie raamatupidamisbilansis võib põhikapital olla nii aktivas (ingliskeelse *capital assets*’i eesti vastena) kui ka passivas (ingliskeelse *capital stock*’i eesti vastena). See on omal ajal põhjustanud halenaljakaid arusaamatusi isegi Eesti riigi kõrgemas juhtkonnas¹³.

Käesoleva artikli autor rõhutas juba 17 aastat tagasi, et tuleks loobuda segase liitsõna *põhikapital* kasutamisest majandusterminina. Seda peaksid tegema eelkõige majandusteadlased ja õppejõud – need, kes õpetavad ja konsulteerivad, kirjutavad raamatuid ja artikleid. Meie seadusaktidest on *põhikapital* nüüdseks kadunud, kuid nagu tabelist 2 võib näha, esineb see edasi inglise-eesti majandussõnastikes.

Mereste järgi võib oskussõnade tuletamises¹⁴ eristada kolme juhtu: „Esmaselt ja täiesti vabana teiste keelte mõjust tuletatakse termineid keeles, milles uutele mõistetele antakse nimetusi üldse esmakordselt. Teisese terminiloominguga on tegemist siis, kui teadusliku töö käigus tutvutakse teiste keelte piirkonnas väljakujunenud uute mõistetega ning püütakse neile leida oma keele süsteemi sobivaid nimetusi. Siingi lähtutakse mõistest, ent oskussõna valikut mõjustab oluliselt teine keel, milles uus mõiste on oma oskussõna saanud varem. Kolmandane terminituletus lähtub mingis võõrkeeles olemasolevast oskussõnast ja püüab leida sellele omakeelset vastet, ilma et selle mõistet täpselt teataks. See moodus on õigupoolest ebateaduslik, sest mõiste kui teaduse element jääb vaste valikul kas tahaplaanile või üldse kõrvale ja ekvivalentset seost püütakse leida ainult sõnade kui keeleelementide vahel” (Mereste 2000a: 85). Ja edasi: „Kogu eestikeelne teaduslik sõnavara on saadud peamiselt teisesel ja kolmandasel teel; esmastekkeliste terminite osatähtsus on suhteliselt väike”

¹³ Vt käesoleva kirjutise autori artiklit „Savisaar portselanilaos ehk meie tipp-poliitikut ei tunne majandustermineid” (ajaleht Postimees, 30.03.1994).

¹⁴ Merestel märgib sõna *tuletamine* sõnaloomet laiemalt kui üksnes tüvedest liidete abil uute sõnade moodustamist.

(Mereste 2000a: 85). Kahjuks tuleb nentida, et pärast taasiseseisvumist on eestikeelseid majandustermineid loodud valdavalt kolmandasel teel. Sellest annab tunnistust üldise keelekultuuri langusega kaasnenud mõtte-tute sõnaühendite kasutamine oskussõnadena ja (peamiselt inglise keelest pärit) toortõlgete suur hulk, mida on käsitletud ka käesolevas artiklis.

Kokkuvõtteks

Kuigi artikkel on pühendatud sõna *kapital* sisaldavate ingliskeelsete majandustermineid tõlkimisele, ei saa vaikumisi mööda minna emakeelse majandustermineid kurvast hetkeseisust. Eesti taasiseseisvumisega saabunud turumajandus tekitas olukorra, kus tuli kiires korras hakata looma uut eestikeelset oskussõnavara. Kuigi nõukogude aja lõpuks oli eestikeelne majandustermineid tänu sellistele tugeva keelevaistuga majandusteadlastele nagu akadeemikud Uno Mereste ja Raimund Hagelberg, professorid Raoul Üksvärav, Erik Linnaks, Eduard Kull, Vello Volt jpt hästi välja arendatud, olid paljud turumajandusele olulised oskussõnad kas ununenud või üldse loomata. Kahjuks oli vana kaardivägi selleks ajaks juba taandumas, meie majandusteadlaste ja keeleinimeste noorem põlvkond pole aga kuigi entusiastlik majanduse oskussõnavara arendama. Enamgi veel: mitmed märgid näitavad, et korrektse emakeelse majandustermineid loomist ja arendamist ei väärtustata. Tahaks loota, et niisugune olukord on ajutine, langusele järgneb jälle tõus ning emakeelse oskussõnavara loomine ja arendamine saab majandusteadlaste ja keeleinimeste ühismureks ja -ettevõtmiseks. Lõpetuseks ka üks konkreetne soovitus: vältige sõna *kapital* kasutamist niipalju kui võimalik.

Kirjandus

- Adam, J. H. 1991.** Longman Dictionary of Business English. 2nd edition. Beirut: York Press.
- Alver, Jaan 1998.** British and American Business Terms: Avoiding Costly Understandings. Tallinn: Deebet.
- Banks, Erik 2010.** The Palgrave Macmillan Dictionary of Finance, Investment and Banking. Palgrave Macmillan.
- Bannock, Graham, William Manser 1990.** Penguin International Dictionary of Finance. London: Penguin Books.
- Bannock jt 2003** = Graham Bannock, Ron E. Baxter, Evan Davies. The Penguin Dictionary of Economics. 4th edition. London: Penguin Books.

- BCCSLBD 1991** = British Chambers of Commerce Six Language Business Dictionary. Cambridge: Colt Books.
- Brockington, Raymond 1993.** Dictionary of Accounting and Finance. London: Pitman Publishing.
- BT 1991** = Banking Terminology. American Bankers Association. 3rd revised edition.
- Cannan, Edwin 1921.** Early history of the term capital. – Quaterly Journal of Economics. Vol. 35, No. 3, 469–481. doi:10.2307/1884097.
- Capital: Word History.** [http:// word-origins.com/definition/capital.htm](http://word-origins.com/definition/capital.htm) (30.12.2010).
- Caruth, Donald L., Steven Austin Stovall 1994.** NTC's American Business Terms Dictionary. Lincolnwood: National Textbook Company.
- CDB 1991** = Concise Dictionary of Business. Oxford: Oxford University Press.
- Crumbly jt 1994** = Donald Larry Crumbly, Jack P. Friedman, Susan B. Anders. Dictionary of Tax Terms. New York: Barron's.
- Dauids, Lewis E. 1986.** Instant Business Dictionary. Mundelein: Career Publishing.
- DBM 2003** = Dictionary of Business and Management. London: Bloomsbury.
- DF 1993** = Dictionary of Finance. Oxford: Oxford University Press.
- Downes, John, Jordan Elliot Goodman 2006.** Dictionary of Finance and Investment Terms. 7th edition. New York: Barron's.
- EE 1934** = Eesti Entsüklopeedia. 4. köide. Peatoim. Richard Kleis. Toim. Peeter Treiberg, Johannes Voldemar Veski. Tartu: Loodus.
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 2. köide (K). „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ENE 1971** = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 3. köide. Tallinn: Valgus.
- ENE 1989** = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 4. köide. Tallinn: Valgus.
- ERL 1937** = Eesti rahvaleksikon. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- EVS 1937** = Herbert Haljaspõld. Entsüklopeediline võõrsõnastik. 3., täiendatud trükk. Tallinn: Raamat.
- Friedman, Jack P. 2007.** Dictionary of Business Terms. 4th edition. New York: Barron's.
- Godfrey, Jayne Maree, Alan J. Robb 1997.** Australian Dictionary of Accounting and Finance Terms. 2nd edition.
- Greener, Michael 1999.** The Penguin Business Dictionary. London: Penguin Books.
- Haljaspõld, Herbert 1935.** Ärielu manuaal I. Kaubanduslik terminoloogia koos saksakeelse võtmega. Tallinn: Tarbeteos.

- Hammett, Mike 2001.** Dictionary of International Trade Finance. Kent: Financial World Publishing.
- HFD 2007** = Harriman's Financial Dictionary. Ed. Simon Briscoe, Jane Fuller. Hampshire: Harriman House.
- IEEIÄS 1993** = Inglise-eesti ja eesti-inglise ärisõnastik. Koost. Andres Aule, Erik Jõgi, Henri Toompere. Tallinn: Keelefirma TEA.
- IEMS 1995** = Inglise-eesti majandussõnaraamat. Koost. Vahur Raid. Toim. Ants Pihlak. Tallinn: TEA.
- IEMSS 2007** = Inglise-eesti majandusterminite seletussõnaraamat. Koost. Vahur Raid. Tallinn: Kirjastus Ilo.
- IEMTS 1990** = Inglise-eesti majandusterminite sõnastik. (= A. M. Freeman. Mikroökoonoomika baasteooria. 5. osa.) Tallinn: Eesti Majandusjuhtide Instituut.
- IEMTSS 1992.** Inglise-eesti majandusterminite seletussõnastik. Toim. Uno Mereste. Tallinn: Eesti Majandusjuhtide Instituut.
- IERSS 1994** = Inglise-eesti raamatupidamisterminite seletussõnastik. Toim. Erik Linnaks. Majandusraamat 2–20. Tallinn: Külim.
- Inno, Karl 1938.** Pangandamistehnika. Tartu.
- LDFT 2008** = Longman Dictionary of Financial Terms. Ed. Nixon K. Kariithi. Cape Town: Pearson Education South Africa.
- Mereste, Uno 2000a.** Oskuskeeke korraldamise mõningaid üldpõhimõtteid. – Uno Mereste. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühieuurimusi. Eesti Keele Sihtasutus, 84–88.
- Mereste, Uno 2000b.** Terminoloogilise liitsõnamoodustuse semantilisi aluseid. – Uno Mereste. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühieuurimusi. Eesti Keele Sihtasutus, 175–217.
- Mereste, Uno 2003.** Majandusleksikon. I köide (A–M). Toim. Ülo Mallene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- MEVS 2008** = Minu esimene võõrsõnastik. Tallinn: TEA.
- Mooney, Kate 2008.** Essential Accounting Dictionary. Naperville: Sphinx Publishing.
- MTABC 1985** = Majandusteaduse ABC: majandusleksikon kõigile. Koost. Uno Mereste. Tallinn: Eesti Raamat
- Munn jt 1993** = Glenn G. Munn, F. L. Garcia, Charles J. Woelfel. Encyclopedia of Banking & Finance. 9th edition. Chicago: Probus Publishing.
- OBED 2008** = Oxford Business English Dictionary. Ed. Dilys Parkinson. Oxford: University Press.
- ODBE 1993** = Oxford Dictionary of Business English for Learners of English. Ed. Allene Tuck. Oxford: Oxford University Press.
- ODBW 1993** = Oxford Dictionary for the Business World. New York: Oxford University Press.

- Pass jt 1991** = Christopher Pass, Bryan Lowes, Leslie Davis, Sidney J. Kronich. The Harper Collins Dictionary of Economics. New York: Harper Perennial.
- Renton, Nicholas Edwin 2008.** Renton's Dictionary of Stock Exchange and Investment Terms. Seaford Vic: Bas Publishing.
- Ricci, Julio 1990.** Elsevier's Banking Dictionary (in seven languages). 3rd edition. Amsterdam: Elsevier.
- Richards, R. D. 1926.** Early history of the term capital. – Quaterly Journal of Economics. Vol. 40, No. 2, 329–338.
- Rosenberg, Jerry M. 1986.** Investor's Dictionary. New York: John Wiley & Sons.
- Rosenberg, Jerry M. 1993.** Dictionary of Business and Management. New York: John Wiley & Sons.
- Samuelson, Paul Anthony, William Dawbney Nordhaus 1989.** Economics. 13th edition. New York: McGraw Hill.
- Scott, David L. 2009.** American Heritage Dictionary of Business Terms. Boston New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Schäfer, Wilhelm 1990.** Financial Dictionary. Teil I: English-Deutsch. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Shook, Robert James, Robert Shook 1990.** The Wall Street Dictionary. New York: New York Institute of Finance.
- Siegel Joel G., Jae K. Shim 2005.** Dictionary of Accounting Terms. 4th edition. New York: Barron's.
- SIEMS 2003** = Suur inglise-eesti majandussõnaraamat. Estonian-English Dictionary of Economics. Koost. Andres Arrak, Lauri Luiker, Avo Org, Mare Randveer, Ahti Tomingas. Toim. Ruth Mägi, Lea Noorma. Konsultandid: Gert Antsu, Karin Sein. Tallinn: TEA.
- Steer, Margaret 1990.** Dictionary of Business Studies. London: Pitman.
- TA 1992** = Terminology for Accountants. 4th edition. Toronto: The Canadian Institute of Chartered Accountants.
- TEARS 2006** = TEA RAHVASÕNARAAMAT: Võõrsõnad. Tallinn: TEA.
- Toots, Aet, Jaan Alver 2008.** Dictionary of Accounting Terms: English–Eesti–Français–Deutsch. Tallinn: Deebet.
- UIEMS 1999** = Uus inglise-eesti majandussõnaraamat. Koost. Vahur Raid. Tallinn: Festart.
- VE 1938** = Väike entsüklopeedia. 4. köide. Tartu: Loodus.
- VE 2006** = Väike entsüklopeedia. Peatoim. Rein Aro. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- VL 1930–1931** = Võõrsõnade leksikon. I–VIII. Koost. Herbert Haljaspõld. Tallinn: Kirjastus Elu.
- VL 1961** = Võõrsõnade leksikon. Koost. Richard Kleis, Johannes Silvet, Eduard Vääri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- VL 1981** = Richard Kleis, Johannes Silvet, Eduard Vääri. Võõrsõnade leksikon. 4. trükk. Tallinn: Valgus.
- VL 2006** = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. Võõrsõnade leksikon. Seitsmes, parandatud ja täiendatud trükk. [Tallinn:] Valgus.
- VMO 1935** = Valimik majanduslikke oskussõnu. Tallinn: Eesti Tarvitajaühisuste Keskühisuse Kirjastus.
- VS 2005** = Võõrsõnastik. 2., täiendatud ja ümbertöötatud trükk. Tallinn: TEA Kirjastus.
- VSM 2009** = VÕÕRSÕNASTIK: MINI. Tallinn: TEA.
- VVS 1933** = Herbert Haljaspõld. Väike võõrsõnastik. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Wallace, Michael J., Patrick J. Flynn 1989.** Collins Business English Dictionary. London: Collins Educational.
- Wanjialin, Guy 2004.** An International Dictionary of Accounting & Taxation. Lincoln: iUniverse.
- Wuite, Rudy 2009.** South African Dictionary of Finance. Northcliff: Rollerbird Press.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik ja Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

About translation of English economic terms including the word *capital* into Estonian

Jaan Alver

The paper focuses on the translation of economic terms from English into Estonian, including the word 'capital'. The paper provides an overview how a word of Latin origin became an adjective, noun, and verb with multiple meanings. Also, one can find a short overview of how 'capital' developed into a business and economic term. The paper discusses on the basis of specialized English-Estonian dictionaries published in Estonia the content and accuracy of the Estonian equivalents of two-word English business and economic terms, such as 'capital goods', 'capital lease', etc.

Keywords: Estonian language, English language, terminology, translation, *capital*

Jaan Alver
majandusarvestuse instituut
majandusteaduskond
Tallinna Tehnikaülikool
Akadeemia tee 3
12618 Tallinn
jaan.alver@ttu.ee

TÄNAPÄEVA EESTI KIRJAKEELE MORFOSÜNTAKSI JA SÜNTAKSI UURIMISEST TARTU ÜLIKOO LIS¹

MATI EREL T

Annotatsioon. Artiklis antakse ülevaade eesti kirjakeele morfosüntaksi ja süntaksi uurimisest Tartu ülikoolis kahel viimasel aastakümnel. Vaadeldakse uurimusi, mis käsitlevad lause argumentstruktuuri, lause argumentstruktuuri üleseid kategooriaid ja nende väljendamist predikaadis ja lauses, komplekslauset ning eesti keele grammatilise süsteemi üldiseid tunnusoone võrreldes muude keeltega.

Võtmesõnad: eesti keele uurimise ajalugu, süntaks, morfosüntaks, lause argumentstruktuur, komplekslause

Üldist

Tänapäeva eesti kirjakeele grammatika uurimine sai suurema hoo sisse eelmise sajandi keskel. Sellega tegeldi nii Tartu ülikoolis kui ka Tallinna uurimisasutustes, kusjuures kord domineeris Tartu, kord Tallinn. 1960. a-tel ja 1970. a-te esimesel poolel paistis rohkem silma Tartu generatiivse grammatika grupp GGG Huno Rätsepa juhtimisel, eriti transformatsiooni- ja sõltuvusgrammatikaga. Ehkki Tallinnas Keele ja Kirjanduse Instituudiski tehti head tööd nii moodsa lingvistika alal Valmen Hallapi eestvedamisel kui ka traditsioonilise lauseõpetuse koostamisel (süntaksirühm Karl Mihkla juhtimisel). Pärast GGG lagunemist kanduski grammatikauurimise kese KKI sse, kus otsustati hakata koostama eesti keele teaduslikku grammatikat ja moodustati 1970. a-te teisel poolel selle tarvis grammatikarühm. Rühma juhtis algul Henno Rajandi, hiljem Mati Erelt. Grammatika eeltööde käigus ilmus selleks loodud sarjas „Ars Grammatica” ja mujalgi terve rida grammatikauurimusi, mis andsid näo 1990ndate algul ilmunud teaduslikule grammatikale (EKG I 1995; EKG II 1993).

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema SF0180084s08 raames.

1990. a-te keskel, pärast grammatika ilmumist ja instituudi grammatikasektori laialivalgumist kandus grammatikauurimise raskuskese taas Tartu ülikooli ja on seal siiani, ehkki heatasemelisi uurimusi tuleb ka Eesti Keele Instituudist ning mujaltki. Ühteaegu toimusid grammatikauurimises põhimõttelised muutused, mida tingisid nii eesti grammatika uurimise enda vajadused kui ka maailma lingvistika areng. Ollakse seda meelt, et uurimine peab varem või hiljem välja jõudma järjekordsete kokkuvõtete tegemiseni kas uue akadeemilise grammatika kujul või mis realistlikum – selle suhteliselt sõltumatute osade (morfoloogia, süntaks jne) kujul, milles on täidetud varasemast jäänud lüngad ja kus on arvestatud lingvistika uuemaid suundumusi ja teoreetilisi seisukohti. Teisalt on uurimist suunavaks teguriks loomulikult olnud ka uurijate ja uurimisrühmade soov läbi lüüa rahvusvahelises lingvistikas.

Seni põhiliselt eestikeskne (morfo)süntaks hakkas 1990. a-tel asenduma tüpoloogilise suunitlusega töödega. Enamasti ei tegelda küll päris tüpoloogiaga, st taksonoomiaga ja tüpoloogiliste seaduspärasuste avastamisega, vaid eesti keele nähtuste seletamisega juba avastatud (või vähemasti oletuslike) tüpoloogiliste seaduspärasuste abil (st rakendatakse tüpoloogilist meetodit eesti keele kirjeldamisel) ja eesti keele koha fikseerimisega ühe või teise nähtuse tüpoloogilisel kaardil. Eesti keele (morfo)-süntaktiline kirjeldus on enamasti olnud suhteliselt formalismivaba (nagu see keeletüpoloogilistes kirjeldustes harilikult ikka on). Teoreetiliselt on võetud malli Amsterdami funktsionaalsest grammatikast, rolli ja referentsi grammatikast, konstruktsioonigrammatikast, kognitiivsest grammatikast jm. Oluline uuendus EKG-järgses grammatikakirjelduses oli tekstikorpuste kasutuselevõtt materjali allikana. Senine grammatikakirjeldus oli toetunud eelkõige erisugustest tekstidest pärinevatele juhunäidetele ja introspektsioonile. Piirdumine selliselt kogutud keelematerjaliga ei pruugi aga anda vaadeldava nähtuse esinemusest täit pilti. See ei võimalda teha ka kvantitatiivseid võrdlusi ega kirjeldada nähtuste dünaamikat – nii piiride hajusust sünkroonias kui ka tegelikke üleminekuid diakroonias. Morfo-süntaktiliste nähtuste kirjeldamine nende grammatiseerumisreeglitega reguleeritud dünaamikas oli loomulik järg 1970. ja 1980. a-tel alustatud tsentri-perifeeria põhimõtte juurutamisele eesti keele kirjeldusse. Veel üheks põhimõtteliseks muudatuseks oli tähelepanu pööramine allkeeltele. Senine grammatika piirdus enamasti kirjaliku registri kirjeldamisega ja sedagi vaadeldi jagamatu tervikuna (vaatamata sellele, et põhimõtteliselt

tunnistati funktsionaalstiilide olemasolu). 1990. a-tel hakkas tulema suulise registri käsitlusi ning võrreldi ka nähtuste esinemust kirjakeele allkeeltes. Kahjuks on (morfo)süntaktiline varieerumine allkeeliti siiski jäänud üsna kõrvaliseks uurimisobjektiks.

Tänapäeva eesti kirjakeele morfosüntaktiline ja süntaktiline uurimine on Tartu ülikoolis toimunud või teoksil järgmiste projektide raames: a) sihtfinantseeritavad teadusteemad: 1998–2002 „Eesti kirjakeele arenemine ning selle murdetaust” (teema juht Mati Erelt); 2003–2007 „Eesti kirja- ja kõnekeele ehitus ja areng” (teema juht Mati Erelt); 2008–2013 „Eesti keele morfosüntaktiline ehitus ja areng” (teema juht Helle Metslang); b) ETFi grandiprojektid: 1996–1997 „Eesti keele tüpoloogiline struktuur ja selle muutumine 20. sajandil I” (grandi hoidja Mati Erelt); 1998–2001 „Eesti keele tüpoloogiline struktuur ja selle muutumine 20. sajandil II” (grandi hoidja Mati Erelt); 2002–2006 „Eesti keele tüpoloogiline grammatika: süntaks” (grandi hoidja Mati Erelt); 2007–2010 „Lauseliikmed ja lausetüübid eesti keeles” (grandi hoidja Mati Erelt); 2008–2011 „Grammatilise isiku väljendamine eesti keeles ja sellega seotud süntaktilised protsessid” (grandi hoidja Liina Lindström); 2011–2014 „Komplekslause eesti keeles” (grandi hoidja Mati Erelt). Peale selle on morfosüntaksit mõnevõrra uuritud ka järgmiste projektide raames: a) sihtfinantseeritavad teadusteemad: 2003–2007 „Eesti-vene, eesti-inglise, eesti-saksa, eesti ja romaani keelte kontrastiivne uurimine funktsionaalsel alusel” (teema juht Birute Klaas); 2008–2013 „Keel ja tähendus: semantika ja grammatika kognitiivses perspektiivis” (teema juht Renate Pajusalu); b) ETFi grandiprojektid: 2000–2003 „Eesti keele põhisõnavara operaatorite analüüs” (grandi hoidja Renate Pajusalu); 2004–2007 „Eesti keele põhisõnavara konstruktsioonid tüpoloogilises perspektiivis” (grandi hoidja Renate Pajusalu); 2005–2008 „Eesti keele grammatilise süsteemi muutumine ja selle põhjused: keelemuutuste analüüs kasutuskontekstis” (grandi hoidja Külli Habicht).

Morfosüntaksit ja süntaksit hõlmavad teemad, millega loetletud projektide raames on seni tegeldud ja tegeldakse praegugi, võib mõnevõrra tinglikult jagada nelja rühma:

- 1) lause argumentstruktuur;
- 2) lause argumentstruktuuri ülesed kategooriad ja nende väljendamine predikaadis ning lauses;
- 3) komplekslause;

- 4) eesti keele grammatilise süsteemi üldised tunnusjooned võrreldes muude keeltega.

1. Lause argumentstruktuur

Lause argumentstruktuuriks nimetatakse predikaadist ja temast sisult olenevatest laienditest (seotud laienditest ehk argumentidest) koosnevat struktuuri. Põhiküsimused on predikaadi koosseis ning argumentide vormistus ja seda määravad asjaolud, samuti argumentstruktuuri elementide järjestus ning ühildumis- ja viiteseosed.

1.1. Argumentstruktuur ja selle kujundused (diateesid)

Predikaadi puhul on oluliseks küsimuseks see, mis peale lihtverbi liht- ja liitvormide moodustavad predikaadi. Huno Rätsep oli oma monograafias „Eesti keele lihtlausete tüübid” (1978) nendena käsitlenud ühend- ja väljendverbe (*jookseb ära*, *paneб plehku*) ning (grammatiseerunud) modaalverbide ühendeid infiniitse verbivormiga (*peab sööma*, *näib magavat*). EKG laiendas verbist ja infiniitset verbivormist koosnevate ühendite nimistut tegevuse faasi, põhjustamist ja viisi väljendavate verbiühenditega (*hakkab minema*, *paneб (tule) põlema*, *vehib käia*), nimetades neid kõiki ahelverbideks. Peale selle tõi EKG süntaksisse kaksikverbi (*mine too*) mõiste. Ühend- ja väljendverbe ning ahelverbe hakati nimetama perifrastilisteks verbideks. Osa verbi ja infiniitse verbivormi ühendeid, mis annavad edasi sama sisu kui morfoloogilised kategooriad, nt tulevikku (*saab olema*), progressiivsust (*on voolamas*) jm, käsitleti perifrastiliste verbivormidena. EKG-järgne süntaksiuurimine on täpsustanud väljendverbide ning kaksikverbide käsitlust. Kui H. Rätsepa ja EKG jaoks oli väljendverb suhteliselt homogeenne idiomaatiline ühend, siis Kadri Muischnek (2006)² näitas, et prototüüpsete väljendverbide ning verbi ja noomeni vabade ühendite vahel on mitmeastmeline üleminekuala ja see, kas tegu on perifrastilise verbiga või verbi ja noomeni vaba ühendiga, pole alati üheselt määratav. Ilona Tragel (2003a) on analüüsinud kaksikverbe ning tõstnud need keeletüpoloogiast tuntud seriaalverbide (parem: sariverbide) lahtrisse. Reet Kasik (2001) on vaadelnud kausatiivsete ahelverbide (tema

² Tegemist on artikliväitekirjaga. Siinses kirjutises artikliväitekirja üksikartiklitele üldjuhul eraldi ei viidata.

järgi: analüütiliste kausatiivide) *laskma/panema/ajama* + V tähendust ja süntaksit. Ahelverbide, eriti aga perifrastiliste verbivormide piiritlemise seisukohast on olulised ka I. Trageli tuumverbide käsitlused (Tragel 2003b; Pajusalu jt 2004).

Argumentide vormistuse puhul on uuritud selle olenevust semantilistest ja pragmaatilistest asjaoludest ning täiendatud eesti lausete põhitüüpide senist kirjeldust. EKGs toodud kolmele põhitüübile – normaallausele (*Mees ehitab maja*), eksistentsiaallausele (*Peenral kasvab lilli*) ja kogeja-omajalausele (*Talle meeldib tantsida*) – on lisatud allikat markeeriv tulemuslause (*Jaanist tuli muusik*) (Erelt 2005a) ning kogejalause (*Jaanile meeldib muusika. Jaani huvitab muusika*) lahutatud omajalausest (*Jaanil on auto*) (Erelt, Metslang 2006). Ühtlasi on näidatud, et kogeja- ja omajalausestel on tendents muutuda normaallauseteks, mis annab tunnistust eesti keele lähenemisest Euroopa keskmisele standardile (SAE) ehk Euroopa keeleliidu keeltele (Erelt, Metslang 2006; Metslang 2006).

Mõnevõrra on uuritud subjekti ja objekti käitumisomadusi (Erelt 2004a; Koks 2004b). Põhjalikumalt on hakatud tegelema adessiivadverbiaaliga (*Mul on töö tehtud. Mul kästi töö lõpetada* jms) (Lindström, Tragel 2006, 2007; varem Klaas 1992, 1994) ning üritatud nii nende kui muudegi adverbiaalide hulgast välja tõsta kaudsihitist (*Lapsed aitavad emal nõusid pesta. Poiss helistas sõbrale* jms) (viimati Torn 2006a).

Diateesid. Keeles on mitmeid mehhanisme, mis võimaldavad normaallause argumentstruktuuri ümber kujundada, argumentide arvu (predikaadi valentsi) kas samaks jättes, seda vähendades või suurendades ning argumentide vormistust muutes. Need argumentstruktuuri diateetilised ümberkujundused võivad olla markeeritud ka verbis – verbi tegumoe vormina. Levinumaid markeeritud kujundusi on agendi (õigupoolest tegevussubjekti) väljatõrjumine grammatilise subjekti positsioonist. Eesti keele puhul avaldub see kas impersonaalina (*Mindi koju ja pandi toit tulele*) või seisundi- ehk resultatiivpassiivina (*Uksed on suletud [juba kaua aega]*). Impersonaali ja passiivi erinevusi käsitles aastakümneid tagasi juba Henno Rajandi (1968/1999). H. Rajandi on analüüsinud muidki tõrjutud agendiga konstruktsioone. Hilisemad käsitlused on tema esitatut edasi arendanud. Virve-Anneli Vihman on oma väitekirjas (2004) ning artiklites (nt Kaiser, Vihman 2007) analüüsinud nelja eksplitsiitse agendita (tõrjutud agendiga) konstruktsiooni – impersonaali (*Uksed suletakse*), apersonaali (*Uksed suleb kergesti*), passiivi (*Uksed on [olnud] suletud*) ning anti-

kausatiivi ehk mediaali (*Uksed sulguvad*) – erinevust sellest aspektist, mil määral on implitsiitne tegija diskursuses esindatud. Ühegi nimetatud konstruktsiooni puhul ei ole võimalik varjatud agendile viidata isikulise asesõnaga, nt impersonaali korral: *President tapeti. Nad [tapjad] olevat Pärnust pärit*. Impersonaali ja apersonaali puhul on aga võimalik asendusrefleksiivpronoomeniga, nt *Nüüd loetakse ja naerdakse ennast segaseks. Tagajärgedes tuleb ainult iseennast süüdistada*. Samuti kontrollib nende implitsiitne agent *da*-infinitiivi subjekti ärajätu otstarbelauses, nt *Laev uputati selleks / laeva võib uputada selleks, et kindlustusraha kätte saada*. Passiivis on võimalik ainult *da*-infinitiivi subjekti ärajätku kontroll, nt *Laev oli uputatud selleks, et kindlustusraha kätte saada*. Kõige rohkem on implitsiitne agent seega diskursuses esindatud impersonaali ja apersonaali puhul, kõige vähem antikausatiivi (mediaali) korral.

Reeli Torn-Leesik on avaldanud mitu kirjutist eesti keele impersonaalist ja passiivist (Torn 2006b, 2006c; Torn-Leesik 2007, 2009), sh korpusuurimuse selle kohta, mil määral ja mis tingimustel kasutatakse passiivi ja impersonaali puhul agenti väljendavat *poolt*-tarindit (Torn 2006b). Autor näitab, et passiivis võib agentadverbiaal esineda üsna vabalt ega ole oma semantikalt kuigi piiratud, nt *Ettepanek on ametniku poolt tagasi lükatud*. Impersonaalis, mille põhiülesandeks on tegevussubjekti indefiniitseks muutmine, kasutatakse agentadverbiaali mõnevõrra vähem. Kui kasutatakse, siis transitiivverbidega ning selliseks agentadverbiaaliks on valdavalt mitmuses olev nimisõna või kogunimisõna, mis viitab inimhulgale, institutsioonile vms ja jätab konkreetse tegija ikkagi ebamääraseks, nt *Seadus võeti Riigikogu poolt vastu*.

Agendi (tegevussubjekti) väljendamist adessiivargumendi kujul seisundipassiivi puhul ja sellega seoses nn possessiivset perfekt (nt *Mul on auto pestud*) on viimasel ajal uurinud L. Lindström ja I. Trigel (2006, 2007, 2010).

Peale morfoloogilise tegumoe on vaadeldud ka mõningaid marginaalseid perifrastilisi (mittemorfoloogilisi) tegumoetarindeid. Heete Sakhai (2005) on käsitlenud teonimelisi faasiaspekti väljendavaid passiivitarindeid: ühelt poolt *olema*-verbiga konstruktsioone, nagu *Uus number on koostamisel*, teiselt poolt *minema*- ja *tulema*-verbiga konstruktsioone, nt *Raekoda läheb lammutamisele. Kaalumisele tuleb ettepanek moodustada kriminaalpreventsiooni nõukogu juurde töörihm. Saama*-passiivi ja teonime-passiivi võib arvata perifrastiliste verbivormide hulka. Tegumoe-

tähendust võib väljendada ka mõningate leksikaalsete konstruktsioonidega. Kadri Muischnek (2006) on käsitlenud nominalisatsioonist ja tegevuse toimumist väljendavast „tugiverbist” (eelkõige *käima* ja *toimuma*) koosnevaid konstruktsioone, mis täidavad impersonaalile lähedast funktsiooni, nt *Kuukulguri juhtimine toimub otse Maalt* (vrd *Kuukulgurit juhitakse otse Maalt*). *Korteris käib remont* (*Korterit remonditakse*).

Üks probleeme, millele juba pikemat aega on tähelepanu pööratud, on nn topeltimpersonaali (nt *oldi harjutud* pro *oli harjutud*) kasutamine. Keelekorraldus Johannes Aavikust alates on seda enamasti tauninud, uurijad (varem nt Pihlak 1993, hiljem Viitso 2005; Vihman 2007) üritanud seletada. Usutavana tundub Vihmani põhjendus, et kuna impersonaali liitajad langevad kokku passiivi lihtaegadega, kus agent on nõrgalt esindatud, siis see (passiivi konstruktsioonitähendus) on nõrgendanud ka impersonaali liitaja agenditähendust ja viimase selgem esiletoomine vajab täiendavat markeerimist.

1.2. Sõnajärg ja infostruktuur, ühildumine ning viiteseoste vormistus argumentstruktuuris

Eesti keele **sõnajärgest** on käsitletud verbi asendit lauses. Liina Lindström on oma artikliväitekirjas (2005) analüüsinud finiiiverbi asendit laiendite suhtes suulises kõnes ja võrrelnud tulemusi kirjaliku teksti andmetega. Ta tõstab olulisima tegurina finiiiverbi asendi määramisel esile infostruktuuri (fookus ja tuntud-uu e vastandus), mille mõju suulisele keelekasutusele on suurem kui kirjalikule. Autori väitel esineb suulises kõnes subjekti ja verbi pöördjärge (*Homme saab Liina vastuse – Homme Liina saab vastuse*) märksa vähem kui kirjalikes tekstides, kusjuures suulise kõne sõnajärje peamiseks mõjutajaks ei ole mitte V2-põhimõte kui selline, vaid just eelkõige infostruktuur. Ka kõrvallauses oleneb finiiiverbi asend suuresti infostruktuurist. L. Lindström on lähemalt vaadelnud relatiivlausete sõnajärge ning näidanud, et seni relatiivlause verbilõpulisust tingiva tegurina käsitletud restriktiivsus ei ole iseenesest määrav, pigem on selleks asjaolu, et restriktiivlause sisaldab enamasti vaid tuntud referente tähistavaid verbi laiendeid, mille normaalasend on verbi ees (*see pilt, mis ma seal tegin*). Ehkki autor rõhutab infostruktuuri olulisust verbi asendi jaoks, ei pea ta seda siiski ainsaks teguriks. Põhjalikumalt on käsitletud verbi lausealgulisuse mitteinfostruktuurilisi funktsioone narratiivses tekstis. L. Lindström

on hiljem (2006) lähemalt käsitlenud suulise kõne eriküsilauseid, kaudküsilauseid, relatiivlauseid ning *kui*'ga algavaid aja- ja tingimuslauseid, mida on peetud (nt EKK 2000 ja 2007) lauseiks, kus verb võib paikneda lause lõpus. L. Lindström näitab, et verbilõpulist sõnajärge esineb neis lausetüüpides erineval määral olenevalt sellest, kas lausealguline element on fookus või mitte ning kas verbi laiendid väljendavad tuntud infot või on nende hulgas ka uut infot väljendavaid elemente. Lausealguline fookus hoiab lauset verbilõpulisena (*Mis teil seal veel pakutud on?*), uut infot väljendavatel laienditel on tendents paigutada verbi järele (*Millal lähevad täna bussid Rakverre?*).

Ühildumine. Varem kirjeldati ühildumist peamiselt ühilduva, harve-mini ühildava lauseelemendi juures, nt öeldise ühildumist alusega öeldise, harva aluse juures. Ühildumisnähtust kui sellist ning eri ühildumistüüpide hierarhiasuhteid on käsitlenud M. Erelt (1999, 2000), näidates muu hulgas, et eesti keeles käändeühildumiskiirkonnas arvuühildumine kasvab, isikuühildumiskiirkonnas aga kahaneb.

Ellips ja anafoor (argumentstruktuuris ja argumentstruktuuri-ride sidujana). Eesti keel kuulub nn *pro-drop*-keelte hulka, st on keel, kus personaalpronoomenist subjekt võib lausest välja jääda (nt *Magan*). Liina Lindström jt (2009) on uurinud, milline seos on 1. isiku pronoomeni ärajätmul pöördelõpu olemasolu või puudumisega eesti murretes. Autorid näitavad, et pöördelõpu puudumine ei tingi enamikus murretes sugugi 1. isiku pronoomeni kasutust (erandiks on Muhu murrak). Eesti murretes mõjutab pronoomeni esinemist kõige rohkem hoopis viitamiskaugus: mida lähemal verbivormile on eelmine samale isikule viitav vahend (1. isiku pronoomen või 1. isiku verbivorm), seda suurema tõenäosusega jääb lausest subjektpronoomen välja. Mõnevõrra avaldavad mõju ka muud tegurid: teksti struktuur ja süntaktilise seose liik.

L. Lindström (2010) on uurinud veel subjektpronoomeni ärajätmu 1. ja 2. isiku vältimise vahendina (nt *Uusi ei taha osta?*) koos muude samafunktsiooniliste vahenditega (impersonaali kasutus, geneerilise 3. isiku kasutus jne). Varem on negatiivse ja positiivse viisakustrateegiana käsitlenud neid nähtusi M. Erelt (1990). Uudne on refleksiivpronoomeni *ise* käsitlemine isiku vältimise vahendina (*Ise [pro mina] mõtleks teistpidi*) (Lindström 2010; Lindström, Vihman 2010).

Petar Kehayov (2009b) on uurinud koopula ja abiverbina toimiva *olema*-verbi ellipsit ning näidanud, et *olema* ärajätmu soodustavad õige

mitmed struktuuritegurid, kuid kõige suurema tõenäosusega jäetakse *olema* ära siis, kui ta esineb koos sõnadega *juba*, *veel*, *tarvis*, *vaja*, *ju*, *alles*, *viga*, *ka* (nt *Väljas alles valge*) ning kui *olema* paikneb kogeja-omaja konstruktsioonis (*Mul ka hea meel*). P. Kehayovi arvates on kõrvallause abiverbi ellipsit toetanud saksa keele mõju ja kogeja-omaja konstruktsiooni koopula ellipsit võib-olla vene keele mõju.

2. Lause argumentstruktuuri ülesed kategooriad ja nende väljendamine predikaadis ning lauses

Tartu ülikooli (morfo)süntaksi uurijate käsitlusobjektiks on viimasel ajal olnud peaaegu kõik nähtused, mida võime nimetada lause argumentstruktuuri ülesteks kategooriateks: aeg ja aspekt, evidentsiaalsus, kõneviis ja modaalsus, lause kommunikatiivsete tüüpide kategooriatena küsimus ja käsk. Vahest ainult eitus on jäänud teenimatult tagaplaanile.

Eesti **ajasüsteemi** on kahe viimase aastakümne jooksul üsna põhjalikult uuritud. Ennekõike on seda teinud Helle Metslang, kelle doktori-väitekirja (1994) ning sellele järgnenud artiklid (Metslang, Tammela 1995; Metslang 1996, 1997a) sisaldavad rohkesti uusi tulemusi. Nimetatagu eesti ajasüsteemi sisu ja vormi isomorfismi käsitlust ning selle osatähtsuse näitamist ajasüsteemi arengus (sh kvotatiivi ja konditsionaali sünteetiliste minevikuvormide, nagu *teinuvat*, *teinuksin*, sobivuse põhjendamist), perifrastiliste (leksikaalgrammatiliste) tulevikuvormide – *saama-* ja *hakkama-*tuleviku grammatiseerumise käsitlust, eesti ajasüsteemi keele-tüpoloogilise üldpildi esitamist. H. Metslang oli eesti lingvistikas esimene, kes üldse grammatiseerumisest rääkima hakkas.

Ajaga tihedalt seotud nähtus on **aspekt**, mis hõlmab sündmuse ajalist kulgu ja struktureeritust ajas. Aspektiliste kategooriate hulka kuulub ühelt poolt aspekt kitsamas mõttes – vastandusena piiritletud (perfektiivne), s.o sisepiiri saavutanud, vs. piiritlemata (imperfektiivne või irresultatiivne), s.o sisepiiritra või sisepiiri mittesaavutanud sündmus. Teiselt poolt kuuluvad siia sündmuse faase ning sündmuse kvantiteeti (ühekordsust ja korduvust) hõlmavad kategooriad. H. Metslang on analüüsinud nii aspekti kitsamas mõttes – selle väljendamist perfektiivsuspartiklite abil (*parandas ratta ära*) (2001), kui ka laiemas mõttes – *mas-*vormi kujunemist progressiivsuse väljendajaks (*taevas* on lendamas *lennukeid*) (1993). M. Erelt (1997, 2008) on näidanud, et eesti keele aspekti väljendusvahendite hulka

kuulub ka reduplikatsioon (nt piiritletust väljendab *mis*-kordus: *haige mis haige*). Faasiaspekte (tegevuse algust ja lõppu) on mõnevõrra käsitletud I. Tragel tuumverbidega seoses (Tragel 2003b; Pajusalu jt 2004). M. Erelt on eristanud sündmuse sisefaase: algus (aspektikategooriana ingressiiv) – jätkumine (progressiiv) – lõpp (egressiiv), sündmuse välisfaasidest: eelfaas (prospektiiv) – järelfaas (retrospektiiv) (Erelt 2009b), ning käsitlenud lähemalt prospektiivi (peatse alguse) avaldumiskujusid: proksimatiivi (oleviku- või minevikusündmuse eelfaasi kategooriat), nt *Puder tahtis põhja kõrbeda*, *Vene väed on linnast lahkumas*, ning avertiivi (realiseerumata jääva minevikusündmuse eelfaasi kategooriat), nt *Ta pidi kukkuma* (Erelt 2001, 2009b; Erelt, Metslang 2009). H. Metslang on käsitletud verbide *ähvardama*, *tõotama* jm abiverbistumist proksimatiivi markereiks (2009). Ning nagu eespool tegumoe juures märgitud, on H. Sakhai (2005) näidanud, et passiivil on oma vahendid faasiaspekti väljendamiseks.

Evidentsiaalsuseks nimetatakse nähtust, et keelevormis väljendub peale info enda ka info allikas tõendamaks info usaldusväärsust. See nähtus on olnud viimaste aastakümnete üks populaarsemaid uurimisobjekte maailma tüpoloogilises lingvistikas. Et eesti keeles on evidentsiaalsuse väljendamiseks spetsiaalne kõneviis – kaudne kõneviis (*ma, sa, ta, me, te, nad tegevat*), ja ühe tähendusena võib evidentsiaalsust kanda veel teinegi kõneviis – mõõnev kõneviis ehk jussiiv (*ma, sa, ta, me, te, nad tehku*), siis on arusaadav eesti lingvistide püsiv huvi selle nähtuse vastu. Evidentsiaalsus tänapäeva mõistes hõlmab viidet mis tahes infoallikale. Allika tüübist olenevalt liigitatakse see otseseks ja kaudseks evidentsiaalsuseks, kaudne evidentsiaalsus omakorda järelduslikuks ja refereerivaks ehk kvotatiivseks. Eesti kaudne ja mõõnev kõneviis annavad edasi kvotatiivset evidentsiaalsust, kuid eesti keeles on võimalusi ka infoallika kaudsuse kui sellise väljendamiseks (nt perfekti abil: *Keegi on siin olnud*). Kaudset evidentsiaalsust üsna tänapäevasele lähedases tähenduses käsitles Huno Rätsep (1971), nimetades seda indirektaaliks. EKG kaugenest sellest tõlgendusest, ühendades infoallika kaudsuse adressaadi kaudsusega. Tartu ülikooli uurijate hilisemad tööd on lähtunud evidentsiaalsuse tänapäevasest tõlgendusest (viide infoallikale). Kvotatiivse evidentsiaalsuse päris oma väljendusvahendiks on jälle pidama hakatud ainult kaudset kõneviisi. Jussiivi põhitähenduseks on peetud hoopis optatiivsust (nt lause *Ta mingi arsti juurde* primaarne tähendus on 'Ta peaks minema arsti juurde'), evidentsiaalsust aga on käsitletud üksnes teatud juhtudel ilmneva

kõrvaltähendusena (Erelt 2002). On uuritud ka kaudse evidentsiaalsuse muid, mitmesuguse grammatiseerumisastmega väljendusvahendeid peale kõneviiside. Piret Toomet (2000) näitas, et suulises kõnes on infoallika kaudsuse väljendamine kõneviisi abil marginaalne, domineerib hoopis *pidi*-vormi kasutus (*Ta pidi siia tulema*). On käsitletud *pidama*-verbi grammatiseerumist kvotatiivsuse markeriks (Erelt 2001), samuti (abiverbita) mineviku partitsiibi kasutust kaudse evidentsiaalsuse väljendajana nii eesti keeles (*Ta käinud Tartus*) kui ka teistes soome-ugri ning kontaktkeeltes, kusjuures on arutatud võimalikke kujunemisteid (Künnap 1992, 1994; Muižniece jt 1999a, 1999b; Metslang, Pajusalu 2002a, 2002b; Kehayov, Siegl 2007). On koostatud tervikülevaateid eesti keele kaudse evidentsiaalsuse süsteemist (Erelt jt 2006; Sepper 2007), kõrvutatud eesti ja balti keelte süsteeme (Klaas 1997, 2002) ning põhjalikult analüüsitud Balti ja Balkani areaali grammatiliste evidentsiaalsussüsteemide ühis- ja erijooni, tehes keelegeograafilisi üldistusi seesuguste süsteemide tüpoloogilise leviku kohta (Kehayov 2002, 2004a, 2004b, 2008). 2009. a-st osaleb P. Kehayov rahvusvahelises koostööprojekti, mille eesmärk on koostada Euroopa keelte evidentsiaalsuse markerite andmebaas. Uuritud on ka evidentsiaalsuse ja episteemilise modaalsuse suhteid ning arutatud selle üle, kas need kategooriad ei vajaks ühist katuskategooriat (Kehayov 2009a).

Modaalsus. Varasemas grammatikakirjanduses on modaalsusest küll aeg-ajalt räägitud kõneviiside, lauselaiendite ja modaalverbide puhul, kuid omaette nähtusena selle mitmesugustes avaldumisvormides käsitletud pole. Modaalsuse tervikkirjelduse esitab esimest korda EKG (osa autor H. Metslang). Selles käsitluses on ühendatud võimalikkuse-vajalikkuse modaalsus tegelikkusmodaalsusega (mida väljendab eelkõige konditsionaal: *teeks*) ja väärtusmodaalsusega (positiivne või negatiivne hinnang: *Hea/halb, et sa tulid*). Enamikus hilisemates käsitlustes on sellest liigitusest siiski loobutud ning võetud kasutusele maailmas laiemalt levinud kolmeastmeline võimalikkuse-vajalikkuse modaalsussüsteem. Tegelikult oli seda esimesena teinud juba Ellen Uuspõld soome lingvistika eeskujul (1989). Selle käsitluse kohaselt jaguneb modaalsus dünaamiliseks ehk võimelisusmodaalsuseks (*Ma suudan/võin seda teha*), deontiliseks modaalsuseks (*Ma võin 'tohin' seda teha*) ning episteemiliseks ehk tõenäosusmodaalsuseks (*Võib-olla homme tuleb ilus ilm*). E. Uuspõld esitab ka nende modaalsustüüpide (leksikaalsed ja grammatilised) põhivahendid eesti keeles. Hiljem on sellestki kolmikjaotusest tema ühetasandilisuse

tõttu loobunud. Täienduseks deontilisele modaalsusele ('keegi lubab/käsib midagi teha') toodi uue modaalsustüübina esile modaalsus, mis näitab, et välistingimused võimaldavad kellelgi midagi teha või sunnivad kedagi midagi tegema (*Me saame õue minna, sest ilm on ilus*) ja hierarhiseeriti ümber kogu võimalikkuse-vajalikkuse modaalsussüsteem (nt van der Auwera jt 2009). Käsitletud on ka modaalvahendite grammatiseerumist eesti keeles (Habicht 2006; Habicht jt 2010; Penjam 2006a, 2006b) ning läänemeresoome modaalverbe (Kehayov, Torn-Leesik 2009).

Kõneviise on uuritud teisigi peale kaudse. EKGs esitatuga võrreldes on pilt täielikum ka konditsionaali ja imperatiivi osas. H. Metslang on kõrvutanud eesti konditsionaali funktsioone soome omaga (1999a, 1999b) ning näidanud, et soome konditsionaali kasutusala on eesti omast laiem (üheks põhjuseks on spetsiaalselt evidentsiaalsete kõneviiside puudumine soome keeles). Konditsionaali on käsitletud ka pragmaatilisest aspektist (R. Pajusalu, K. Pajusalu 2004). Algselt optatiivse tunnuse *-gu/-ku* arengut imperatiivi, evidentsiaalse imperatiivi ja permissiivsuse väljendajaks on kirjeldanud M. Erelt ja H. Metslang (2004, 2007), permissiivse partikli *las* samalaadseid nihkeid H. Metslang (2000). Käsu väljendamise mitmesuguseid väljendusvõimalusi on vaadelnud H. Metslang (2004b). Tüpoloogilise ülevaate eesti keele kõneviisidest annab H. Metslangi ja M-M. Sepperi rahvusvahelisele lingvistikaauditooriumile suunatud kirjutis (2010).

Suhtluseesmärkidest on peale käsu (vt eelmises lõigus öeldut) mõnevõrra hakatud uuesti tegelema küsimusega. Aastakümneid tagasi kirjeldas eesti keele küsilausest põhjalikult H. Metslang oma monograafias (1981). See kirjeldus oli aluseks ka EKG vastavale osale. Hiljem on täiendavalt vaadeldud üldküsilausest. L. Lindström (2001) on jälginud küsipartikli kujunemist disjunktiiivsest sidesõnast suulises kõnes (*Lähed sa koju või ~ vä?*). H. Metslang ise on uurinud üldküsilause vormitüüpide arengut viimase sajandi jooksul (2010). Kui aeg-ajalt kurdetakse, et eesti keelele omane partikliga, eelkõige lausealgulise *kas*-partikliga üldküsilause (*Kas Jüri sõitis maale?*) kipub taanduma markerita (s.o sõnajärje, rõhu või intonatsiooniga) vormistatud küsilause ees (*Sõitis Jüri maale? Jüri sõitis maale?*), siis H. Metslang üritab korpusmaterjali põhjal tõestada, et nii see tegelikult pole. Partikliküsimuse kasutust pole kahandanud ei varasem saksa ega praegune inglise mõju. Eitavate küsimuste funktsioone vestluses on käsitlenud Leelo Keevallik (2009).

Võrdlemisi tagasihoidlikul määral on tegeldud **eitusega**. Henno Rajandi ja Joel Sanga kunagistele uurimustele (eriti Sang 1983) ning H. Rajandi koostatud ülevaatele EKGs pole lisandunud kuigi palju uut. Käsitletud on eesti eituse põhisüsteemi seisukohalt perifeerseid nähtusi – eitustundlikke üksusi (*veelgi jms*) (Paldre 1998; Kehayov 2009c) ning eitust Võru murde suulises kõnes (Lindström 1997). Eitust vanas kirjakeeles on vaadelnud P. Penjam (2010). Lühikese tervikpildi eesti keele eitusest, mis erineb EKGs esitatust, annab EKK.

3. Komplekslause

Komplekslause mõistet varasem eesti keele süntaks ei tunne. See võeti esmakordselt kasutusele EKG eeltöodes ja EKGs. Komplekslause all mõistame tänapäeval lauseid, mille moodustajate seas on sündmust väljendavaid struktuure (klause) – osalauseid (*Ta teab*, et ma tulen) või sekundaartarindeid, s.o infinitiivitarindeid (*Ta tahab* koju minna, *Ta tuli* söömast), gerundi(ivi)tarindeid (Süües *kasvab* isu), absoluuttarindeid (*Ta istus*, käed süles) või nominalisatsioone (Rasvase söömine *on tervisele kahjulik*). Rahvusvahelises lingvistikas on hakatud samasse seltskonda paigutama, ja nähtavasti põhjendatult, ka noomenivormiga väljendatud kirjeldavaid sekundaarseid predikatsioone, nt *Sõin praadi* soojana, mida meil on seni käsitletud predikatiivadverbiaalina elementaarlause koosseisus. Komplekslause, mille sündmusmoodustaja on osalause, on liitlause. EKGs on osalaised jagatud kolmeks tüübiks: komplementlauseteks (*Ma kuulsin*, et sa olid haige), relatiivlauseteks (*Ma kohtasin habemikku*, kes pidi olema ministri keelenõunik) ja adverbiaallauseteks (*Ma läksin varem ära sellepärast*, et rongi peale jõuda). Hiljem on sama liigitust rakendatud ka sekundaartarinditele (Erelt 2004b), nagu seda on tehtud muudegi keelte süntaksis. Samas on näidatud selle kolmikliigituse suhtelisust – nimetatud tüüpide piiride ähmasust.

Lähemalt on uuritud relatiivlauseid ja seda tüpoloogilises plaanis (Erelt 1996, 2004b). On analüüsitud saksamõjulist personaalpronoomeni lühikuju kordust (Mina, kes ma *elan siin* ..), on näidatud, et relatiivpronoomenite *kes* ja *mis* valik ei olene niivõrd keelevälisest elusa-elutu opositsioonist kui keelesisesest elusushierarhiast, on täpsustatud restriktiivsete ja mitte-restriktiivsete relatiivlause vahekorra kirjeldust jne. Relatiivlause eesti vanemas kirjakeeles on vaadelnud Kadri Kõpp (2003, 2004).

Komplementlausete käsitlustest tuleb nimetada Tiit Hennoste kirjutist *et*-lausetest suulises kõnes (2004). T. Hennoste on vaadelnud lauseid, mis toimivad referaadina verbide *ütleva* ja *rääkima* juures. Tuues välja nende verbivormide mitmesugused grammatiseerumisastmed (partikliteni välja), näitab ta, millal kõrvallause on selgesti, vähem selgesti või üldsegi mitte käsitatav komplementlausena. Adverbiaallausetest on käsitletud põhjuse-tagajärje suhtega seotud lauseliike, eelkõige mööndlauseid, seda võrrelduna vene keelega (Karu 2006), ja tingimuslauseid (Külmoja 2004; Koks 2006). Viimaste vahepealse tüübina on eesti süntaksisse toodud mööndtingimuslaused (Isegi kui me ei saa rahalist toetust, *jätkame oma projekti*) (Koks 2004a), millest osa oli seni paigutatud tingimuslause, osa mööndlause alla. Põhjus- ja tingimuslausete puhul on uus funktsioonilt mitteprototüüpsete lausete käsitlus (Plado (Koks) 2008), mis ei väljenda otseselt pealausega edastatud sündmuste põhjust või tingimust, s.o epis-teemiliste lausete (nt põhjendav põhjuslause: *Ta vist armastab sind*, sest ta tuli tagasi) ning kõneakti- ja metakeeleliste lausete (nt sõnavalikut kommenteeriv tingimuslause: *Ta on teravam, tänapäevasem, mood-sam* – kui niisugune sõna on siin omal kohal) käsitlus. Eesti keele puhul on tegemist siiski funktsionaalse eristusega, mis vormis ilmselt peaaegu ei kajastu. Loodetavasti annab kõigi põhjuse-tagajärje suhtega seotud lausete, s.o põhjus-, tagajärje-, otstarbe-, tingimus-, mööndtingimus- ja mööndlausete kirjelduse Helen Pladol (Koksil) teoksil olev doktoriväite-kiri „Põhjuse-tagajärje suhtega seotud adverbiaallaused tänapäeva eesti keeles”, milles muu hulgas üritatakse välja selgitada neid lauseid ühendav grammatiseerumisvõrk.

Sekundaartarinditest on käsitletud eelkõige infinitiivitarindeid. Pille Penjam on oma doktoriväitekirjas (2008) võrrelnud *ma*- ja *da*-infinitiiviga konstruktsioonide esinemust tänapäeva ja vanemas kirjakeeles. Töö on tehtud ulatusliku korpusmaterjali põhjal ja sisaldab rohkesti statistilisi andmeid eri konstruktsioonitüüpide kohta. Muu hulgas selgub tööst, et vanemas kirjakeeles oli *ma*-infinitiivi osakaal suurem kui tänapäeval.

Mõnevõrra on käsitlemist leidnud ka nominalisatsioonid, seda eelkõige eespool nimetatud tegumoeliste konstruktsioonide poolest (Muischnek 2006; Sakhai 2005). Süntaksist välja on ulatunud R. Kasiku uurimused, mis käsitlevad nominalisatsiooni kasutust tekstis (Kasik 2006a, 2006b).

Suurema tähelepanuta on jäänud konverbi- ehk gerundi(ivi)- ja abso-luuttarindid. Osalt võib-olla sellepärast, et neid on varem üsna põhjalikult

käsitletud, eriti E. Uuspõllu töödes. Siiski, Heete Sahkai äsja ilmunud kirjutis genitiivagendiga tarindeist (2011) annab uudse, konstruktsiooni-põhise vaatenurga ka sõltumatute konverbitarindite (*minu nähes*) analüüsimiseks.

Eesti predikatiivadverbiaal (*kasvas* suureks, *töötas* õpetajana), mida nagu eespool öeldud, pole seni sekundaartarindina käsitletud, kuid nähtavasti peaks käsitlema, pakub tüpoloogilist huvi oma translatiivse ja essiivse vormistuse tõttu. Meie predikatiivadverbiaali sellise markeeritud vormistuse funktsioone ja kasutustingimusi on käsitlenud Kristina Pai (2001a, 2001b) ning kõrvutavalt soome keelega M. Erelt ja H. Metslang (2003).

4. Eesti keele grammatilise süsteemi üldised tunnusjooned võrreldes muude keeltega

Nagu eespool märgitud, oli eesti keele (morfo)süntaks kuni EKGni välja üsnagi eestikeskne. Kui väga vähesed erandid välja arvata, siis puudusid eesti keele (morfo)süntaktiliste nähtuste tüpoloogilised käsitlused, ja kuna polnud neid, siis jäid üksikud üldisemad visioonid eesti keele tüübi kohta õhku rippuma. 1990. aastate tüpoloogiabuum Euroopa lingvistikas mõjutas ka eesti lingvistikat, innustades siinseid uurijaid tegelema tüpoloogilises plaanis nii konkreetsemate kui ka üldisemate küsimustega.

Tüpoloogilised ülevaated eesti keele (morfo)süntaksi kohta (Erelt 2003, 2005b, 2009a) aitavad määrata eesti keele asukohta maailma keelte tüpoloogilisel kaardil, teisalt üritavad vähendada välisuurijate eesti keele alast ignorantsust ja kahtlastest allikatest pärit valeandmete levikut. Uurimuslikuma poole pealt aga on Tartu ülikooli uurijate hulgas viimasel ajal esile tõusnud kaks teemaringi: a) eesti keele ühis- ja erijooned võrreldes SAE ehk Euroopa keeleliidu keeltega, Balti areaali keeltega ja otseste kontaktkeeltega, b) eesti keele kompleksus ja väljendusvõime (eriti võrreldes lähisugulase soome keelega) ning selle dünaamika.

Eesti keel on nagu soome keelgi SAE piiril. Tal on nii SAE jooni, nt põhja järel paiknev relatiivpronoomeniga algav relatiivlause (*tüdruk, keda ta armastab*) ja partikkelkomparatsioon (*kõvem kui kivi*), kui ka erinevusi, nt asesõnalise subjekti äräjätu võimalus (*Tulen*). Samas näikse toimuvat aeglane areng SAE suunas, mis avaldub nt artiklite kujunemises, impersonaali passiivistumises, kogeja ja omaja nominatiivses vormistuses (*ma*

oman pro mul on, ma armastan pro mulle meeldib, vt Erelt, Metslang 2006; Metslang 2006). SAE tüüpiliste joonte olemasolust/puudumisest annab hea ülevaate H. Metslangi kirjutus (2009), kus on võrreldud eesti keelt ka soome, saksa ja vene keelega. H. Metslang jätkab võrdlusi kontaktkeeltega, eriti saksa keelega. Teemaga haakub Reet Klettenbergi teoksil olev uurimus, kus eesti keelega võrreldakse ungari keelt kui üht SAE keelt.

Eesti keele **komplekssus ja väljendusvõime** on taas üks H. Metslangi uurimissuundi. Ta on näidanud, et eesti kirjakeele kujunemise tingimused erinevad paljuski soome kirjakeele omadest ja on tõenäoliselt üheks põhjuseks, et eesti keele grammatika väljendusvõime on soome omast nõrgem (Metslang 1997b). Samas on neil keeltel erinevaid kompleksuspäiirkondi, eeldatavasti on eesti keel keerukam näiteks reeglistike ja vormieristuste osas, soome keel vormi- ja tähendusrikkuse poolest. H. Metslang on vaadelnud nii eesti keele siseseid kui ka õppija taustkeelest sõltuvaid probleemipiirkondi ka teise keele õppimise seisukohalt (Metslang 2004a). Tema juhtimisel töötanud tööühm on koostanud Euroopa Liidu Phare eesti keele õppe projekti raames keelekäsiraamatu „Keelehärm: eesti keele probleemseid piirkondi” (Metslang jt 2003). Käsiraamat on mõeldud küll ennekõike vene emakeelega õppurile, kuid sobib kasutada ka laiemalt. H. Metslangi koostatud on käsiraamatu lauseõpetuse osa. Keelte kompleksuse kohta on erisuguseid vaatenurki ning H. Metslangil on kavas leida neist sobiv ning rakendada seda eesti keele eripära selgitamiseks.

Kokkuvõte

Kui võrrelda eesti keele morfosüntaksi praegust uuritust sellega, mille põhjal hakati koostama EKGd, siis on erinevus väga suur. Eriti palju on kahel viimasel aastakümnel tegeldud predikaadi kategooriatega. Tegumood, aeg, aspekt, modaalsus, evidentsiaalsus jne on saanud hoopis täielikuma ja paljuski põhimõtteliselt teistsuguse kirjelduse. Pisut vähem on täienenud muud (morfo)süntaksi osad, kuid siingi on muutusi küllaltki palju, nt lause põhituüpide käsitus, ühildumine ja isiku väljendus, pronoomenite kasutus, sõnajärg, komplekslausest relatiivlause, mõnel määral ka infiniitkonstruktsioonide ning predikatiivadverbiaali käsitus. Üht-teist on tehtud lause tuumliikmete (subjekti ja objekti) ning adverbialiaali kohta, seniseid käsitusi siiski oluliselt kõigutamata. Vähe on uuritud sõnaliike,

noomenifraasi ja kvantorifraasi. Muutunud on kirjelduspõhimõtted ning keeleainestiku valiku printsiibid. Senine eesti keele kesksus on asendunud tüpoloogilise lähenemisega, sedelkartoteegid arvutikorpustega. Muutuste rohkus on tekitanud vajaduse uue kokkuvõtliku süntaksi järele. Et enamik uurimistulemusi pärineb praegu Tartu ülikoolis töötavatelt või vähemalt Tartu ülikooliga seotud uurijatelt, siis on sellise süntaksi koostamine just Tartu ülikooli süntaksiuurijate üks lähiaastate ülesandeid.

Kirjandus

- EKG I 1995** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari ja Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- EKG II 1993** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari ja Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- EKK** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk 2000; kolmas, täiendatud trükk 2007.
- Erelt, Mati 1990.** Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 1, 35–39.
- Erelt, Mati 1996.** Relative words in Estonian relative clauses. – Estonian: Typological Studies I. Ed. by Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4.) Tartu, 9–23.
- Erelt, Mati 1997.** Reduplication in Estonian. – Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8.) Tartu, 9–41.
- Erelt, Mati 1999.** Agreement in Estonian. – Estonian: Typological Studies III. Ed. by Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11.) Tartu, 7–46.
- Erelt, Mati 2000.** Arvuühildumisest tänapäeva eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 3, 180–189.
- Erelt, Mati 2001.** Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Ed. by Mati Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18.) Tartu, 7–25.
- Erelt, Mati 2002.** Does the Estonian have the jussive? – *Linguistica Uralica* XXXVIII: 2, 110–117.

- Erelt, Mati 2003.** Syntax. – Estonian Language. Ed. by Mati Erelt. (= *Linguistica Uralica*. Supplementary Series. Vol. 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, 93–129; Second Edition 2007.
- Erelt, Mati 2004a.** Lauseliigendusprobleeme eesti grammatikas. – Lauseliikmeist eesti keeles. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid 1.) Tartu, 7–15.
- Erelt, Mati 2004b.** Märkmeid eesti komplekslause kohta. – Keel ja Kirjandus 6, 401–413.
- Erelt, Mati 2005a.** Source-marking resultatives in Estonian. – *Linguistica Uralica* XLI: 1, 20–29.
- Erelt, Mati 2005b.** Some features of Estonian syntax. – Les langues ouraliennes aujourd’hui. The Uralic languages today. Éd. M. M. Jocelyne Fernandez-Vest (= Bibliothèque de l’École des Hautes Études Sciences Historiques et Philologiques. Tome 340.) Paris: Librairie Honoré Champion, Editeur, 233–247.
- Erelt, Mati 2008.** Intensifying reduplication in Estonian. – *Linguistica Uralica* XLIV: 4, 268–277. doi:10.3176/lu.2008.4.02.
- Erelt, Mati 2009a.** Typological overview of Estonian syntax. – Estonian in typological perspective. Ed. by Helle Metslang. (= *Language Typology and Universals* 62, 1/2.) Berlin: Akademie Verlag, 6–28. doi:10.1524/stuf.2009.0002.
- Erelt, Mati 2009b.** Prospektiiv ja retrospektiiv eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 44–53.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2003.** Case marking of the predicative in Estonian. – *Linguistica Uralica* XXXIX: 3, 166–174.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2004.** Grammar and pragmatics: Changes in the paradigm of the Estonian imperative. – *Linguistica Uralica* XL: 3, 161–178.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2006.** Estonian clause patterns – from Finno-Ugric to Standard Average European. – *Linguistica Uralica* XLII: 4, 254–266.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2007.** Nihetest eesti imperatiivi paradigmas. – Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék. Budapest, 2004. április 4–7. Szerk. Márta Csepregi, Virpi Masonen. (= *Urálsztikai tanulmányok* 17.) Budapest, 76–87.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2009.** Some notes on prospective and avertive in Estonian. – *Linguistica Uralica* XLV: 3, 178–191. doi:10.3176/lu.2009.3.02.
- Erelt jt 2006** = Mati Erelt, Helle Metslang, Karl Pajusalu. Tense and evidentiality in Estonian. Topics in Subjectification and Modalization. Ed. by

Bert Cornillie, Nicole Delbecque. (= *Belgian Journal of Linguistics* 20.) Amsterdam: John Benjamins, 125–136. doi:10.1075/bjl.20.09ere.

Habicht, Külli 2006. Grammatiseerumise ja leksikaliseerumise suhtest eesti vana kirjakeele modaalpartiklite näitel. – *Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics*. Tallinn, May 6.–7. 2004. Toim. Krista Kerge, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 159–178.

Habicht jt 2010 = Külli Habicht, Pille Penjam, Ilona Tragel. Kas *tahtma* tahab abiverbiks? – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. *Paths of language. Festschrift for professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday.* (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 1–2.) Tartu: ESUKA–JEFUL, 115–146.

Hennoste, Tiit 2004. *Et*-komplementlause kesksete põhiverbide funktsioonid eestikeelses vestluses. – *Keel ja Kirjandus* 7, 504–523 ja 8, 590–609.

Kaiser, Elsi, Virve-Anneli Vihman 2007. Invisible arguments: Effects of demotion in Estonian and Finnish. – *Demoting the Agent: Passive, middle and other voice phenomena*. Ed. by B. Lyngfelt, T. Solstad. (= *Linguistik Aktuell / Linguistics Today* 96.) Amsterdam: John Benjamins, 111–141.

Karu, Katrin 2006 = Катрин Кару. Уступительные конструкции в эстонском и русском языках. (= *Dissertationes Philologiae Slavicae Universitatis Tartuensis* 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kasik, Reet 2001. Analytic causatives in Estonian. – *Estonian: Typological Studies V*. Ed. by Mati Ereht. (= *Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu* 18.) Tartu, 77–122.

Kasik, Reet 2006a. Nominalisatsioon meediaaudiste tekstimoodustusvõttena. – *Keel ja Kirjandus* 2, 122–134.

Kasik, Reet 2006b. Nominaliseeritud protsessi agent meediaaudistes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 51 (2005). Peatoimetaja Mati Ereht, tegevtoimetaja Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 21–38.

Keevallik, Leelo 2009. The grammar-interaction interface of negative questions in Estonian. – *SKY Journal of Linguistics* 22, 139–173.

Kehayov, Petar 2002. Typology of grammaticalized evidentiality in Bulgarian and Estonian. – *Linguistica Uralica* XXXVIII: 2, 126–144.

Kehayov, Petar 2004a. Eesti keele evidentsiaalsussüsteem mõne teise keele taustal. Morfosüntaks ja distributsioon. – *Keel ja Kirjandus* 11, 812–829.

Kehayov, Petar 2004b. Eesti keele evidentsiaalsussüsteem mõne teise keele taustal. Semantika. – *Keel ja Kirjandus* 12, 895–914.

- Kehayov, Petar 2008.** An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuens 10.) Tartu: Tartu University Press.
- Kehayov, Petar 2009a.** Interactions between grammatical evidentials and lexical markers of epistemicity and evidentiality: a case-study of Bulgarian and Estonian. – Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen. Ed. by Vladimir Plungian, Björn Wiemer. (= Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 72.) München–Wien: Otto Sagner, 165–201.
- Kehayov, Petar 2009b.** *Olema*-verbi ellipsist eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 107–152.
- Kehayov, Petar 2009c.** Taboo intensifiers as polarity items: evidence from Estonian. – Estonian in typological perspective. Ed. by Helle Metslang. (= Language Typology and Universals 62, 1/2.) Berlin: Akademie Verlag, 140–164. doi:10.1524/stuf.2009.0009.
- Kehayov, Petar, Florian Siegl 2007.** The evidential past participle in Estonian reconsidered. – Études finno-ougriennes 38. Paris, 75–117.
- Kehayov, Petar, Reeli Torn-Leesik 2009.** Modal verbs in Balto-Finnic. – Modals in the Languages of Europe. Ed. by Björn Hansen, Ferdinand de Haan. (= Empirical Approaches to Language Typology 44.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 363–401. doi:10.1515/9783110219210.3.363.
- Klaas, Birute 1992.** Vaba daativi väljendusvõimalustest Balti keeleareaalis. – Lähivertailuja 6. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Mekrijärvellä 10.–11.4.1992. Toim. Hannu Remes. (= Kielitieteellisiä tutkimuksia 27.) Joensuu, 36–44.
- Klaas, Birute 1994.** Adressaatobjekt Balti keeleareaalis. – Lähivertailuja 7. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tammivalkamassa 5.–7.5.1993. Toim. Karl Pajusalu, Valma Yli-Vakkuri. (= Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44.) Turku, 52–64.
- Klaas, Birute 1997.** The quotative mood in the Baltic Sea areal. – Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8.) Tartu, 73–79.
- Klaas, Birute 2002.** Reported commands in Lithuanian compared to Estonian. – Linguistica Uralica XXXVIII: 2, 118–125.
- Koks, Helen 2004a.** Eesti keele mõõndtingimuslausest. – Keel ja Kirjandus 7, 496–503.
- Koks, Helen 2004b.** Subjekti ja objekti käitumisreeglid komplekslauses. – Lause liikmeist eesti keeles. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid I.) Tartu, 34–39.
- Koks, Helen 2006.** Tingimuskonstruksioonid tänapäeva eesti keeles. Käsikirjaline magistritöö. Tartu Ülikool. Eesti keele osakond.

- Kõpp, Kadri 2003.** Relatiivlausest eesti vanemas kirjakeeles. – Vana kirjakeel ühendab. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Tartu, 116–128.
- Kõpp, Kadri 2004.** Relatiivlauseste põhijooned eesti vanemas kirjakeeles. Käsikirjaline magistritöö. Tartu Ülikool. Eesti keele osakond.
- Külmoja 2004** = Ирина Кюльмоя. Условные конструкции в эстонском языке. Типология условных конструкций. Отв. ред. В. С. Храковский. Санкт-Петербург: Наука, 350–370.
- Künnap, Ago 1992.** Elanud kord ... – Keel ja Kirjandus 4, 209–215.
- Künnap, Ago 1994.** On the Uralic indirectal. – Ural-Altische Jahrbücher. Neue Folge: Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung. Bd. 13. Wiesbaden, 18–27.
- Lindström, Liina 1997.** Eitus Võru murde suulises kõnes. – Läänemeresoome lõunapiir. Toim. Karl Pajusalu, Jyvä Sullõv. (= Võro instituudi toimõtisõq 1.) Võro, 143–154.
- Lindström, Liina 2001.** Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Ed. by Ilona Tragel. (= Publications of the Department of General Linguistics 2.) Tartu, 90–118.
- Lindström, Liina 2005.** Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. (= Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuenssis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lindström, Liina 2006.** Infostruktuuri osast eesti keele sõnajärje muutumisel. – Keel ja Kirjandus 11, 875–888.
- Lindström, Liina 2010.** Kõnelejale ja kuulajale viitamise vältimise strateegiaid eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 88–118.
- Lindström, Liina, Ilona Tragel 2006.** *Mul on saba*. Adessiivsest omajakonstruktsioonist. – Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics. Tallinn, May 6–7, 2004. Toim. Krista Kerge, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 386–399.
- Lindström, Liina, Ilona Tragel 2007.** Eesti keele impersonaali ja seisundipassiivi vahekorra adessiivargumendi kasutuse põhjal. – Keel ja Kirjandus 7, 532–553.
- Lindström, Liina, Ilona Tragel 2010.** The possessive perfect construction in Estonian. – Folia Linguistica 44, 2, 371–400. doi:10.1515/FLIN.2010.014.
- Lindström, Liina, Virve-Anneli Vihman 2010.** *Ise ise*. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Paths of language. Festschrift for professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1–2.) Tartu: ESUKA–JEFUL, 219–241.

- Lindström jt 2009** = Liina Lindström, Mervi Kalmus, Anneliis Klaus, Liisi Bakhof, Karl Pajusalu. Ainsuse 1. isikule viitamine eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 159–185.
- Metslang, Helle 1981.** Kõsilause eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Metslang, Helle 1993.** Kas eesti keeles on olemas progressiiv? – Keel ja Kirjandus 6, 326–334, 7, 410–416 ja 8, 468–476.
- Metslang, Helle 1994.** Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. (= Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.) Oulu.
- Metslang, Helle 1996.** The developments of the futures in Finno-Ugric languages. – Estonian: Typological Studies I. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4.) Tartu, 123–144.
- Metslang, Helle 1997a.** On the use of the Estonian past tense forms during the last century. – Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8.) Tartu, 98–145.
- Metslang, Helle 1997b.** Unterschiedene Tendenzen in den grammatischen Systemen des Estnischen und des Finnischen. Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. – Vorträge des Symposiums aus Anlass des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 21.–23. November 1996. Herausgeber: Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Laszlo Honti, Paul van Linde, Osmo Nikkilä. Maastricht: Shaker Publishing, 165–175.
- Metslang, Helle 1999a.** Is the Estonian and Finnish conditional actually a conditional? – Estonian: Typological Studies III. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11.) Tartu, 97–127.
- Metslang, Helle 1999b.** Soome konditsionaalivormide vastetest eesti keeles. – Lähivertailuja 10. Toim. Lembit Vaba, Heikki Hurtt. (= Folia Fennistica & Linguistica 23. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kieli-tieteen laitoksen julkaisuja.) Tampere, 47–60.
- Metslang, Helle 2000.** Reflections on the development of a particle in Estonian. Estonian: Typological Studies IV. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14.) Tartu, 59–86.
- Metslang, Helle 2001.** On the development of the Estonian aspect. The verbal particle *ära*. – The Circum-Baltic Languages. Typology and Contact. Vol. 2: Grammar and Typology, Ed. by Östen Dahl, Maria Koptjevskaja-Tamm. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 443–479.
- Metslang, Helle 2004a.** Eesti keele keerukohti. – Virsu II. Suomi ja viro kohde-kielinä. Lähivertailuja 15. Toim. Helena Sulkala, Heli Laanekask.

(= Oulun yliopiston, suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.) Oulu, 71–82.

Metslang, Helle 2004b. Imperative and related matters in everyday Estonian. – *Linguistica Uralica* XL: 4, 243–256.

Metslang, Helle 2006. Predikaat ajastut kogemas. – *Keel ja Kirjandus* 9, 714–727.

Metslang, Helle 2009. Estonian Grammar between Finnic and SAE. – Estonian in typological perspective. Ed. by Helle Metslang. (= *Language Typology and Universals* 62, 1/2.) Berlin: Akademie Verlag, 49–71. doi:10.1524/stuf.2009.0004.

Metslang, Helle 2010. Isepäine üldküsilause. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 119–137.

Metslang, Helle, Karl Pajusalu 2002a. Evidentsiaalsusest eesti keeles ja Tartu murde *na*-tunnuselisest kaudsest kõneviisist. – Väikeisi kiili kokkupuutmisõq. Väikeste keelte kontaktid. Toim. Karl Pajusalu, Jan Rahman. (= Võro Instituudi Toimõndusõq 14.) Võro, 161–177.

Metslang, Helle, Karl Pajusalu 2002b. Evidentiality in South Estonian. – *Linguistica Uralica* XXXVIII: 2, 98–109.

Metslang, Helle, Maria-Maren Sepper 2010. Mood in Estonian. – *Moods in the Languages of Europe*. Ed. by Björn Rothstein, Rolf Thieroff. (= *Studies in Language Companion Series* 120. Vol. 2). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 528–550.

Metslang, Helle, Hannu Tammola 1995. Zum Tempussystem des Estnischen. – *Tense systems in European languages II*. Ed. by Rolf Thieroff. (= *Linguistische Arbeiten* 338.) Tübingen: Niemeyer, 229–326.

Metslang jt 2003 = Helle Metslang, Ingrid Krall, Renate Pajusalu, Kristi Saarso, Elle Sõrmus, Silvi Vare. Keelehärm: eesti keele probleemseid piirkondi. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Muischnek, Kadri 2006. Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. (= *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Muižniece jt 1999a = Liena Muižniece, Helle Metslang, Karl Pajusalu. Past participle finitization in Estonian and Latvian. – *Estonian: Typological Studies III*. Ed. by Mati Ereht. (= *Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu* 11.) Tartu, 128–157.

Muižniece jt 1999b = Liena Muižniece, Helle Metslang, Karl Pajusalu. Eesti ja läti keele mineviku partitsiibi finiidistumine. – *Keel ja Kirjandus* 8, 522–534.

Pai, Kristina 2001a. Essiivne ja translatiivne predikatiivadverbiaal. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Erehti 60. sünnipäevaks*. (= *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 17.) Tartu, 232–249.

- Pai, Kristina 2001b.** Translatiivne predikatiivadverbiaal eesti kirjakeeles. Tartu. Käsikirjaline magistritöö. Tartu Ülikool. Eesti keele osakond.
- Pajusalu, Renate, Karl Pajusalu 2004.** The conditional in everyday Estonian: Its form and functions. – *Linguistica Uralica* XL: 4, 257–269.
- Pajusalu jt 2004** = Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5.) Tartu.
- Paldre, Leho 1998.** Eitustundlikud üksused eesti keeles. Käsikirjaline magistritöö. Tartu Ülikool. Eesti keele osakond.
- Penjam, Pille 2006a.** Development of the modal function of the verb *tulema* 'come' in Written Estonian. – *Linguistica Uralica* XL: 3, 167–191.
- Penjam, Pille 2006b.** *Tulema*-verbi grammatilised funktsioonid eesti kirjakeeles. – *Keel ja Kirjandus* 1, 33–41.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruktsioonid. (= *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Penjam, Pille 2010.** Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 138–160.
- Pihlak, Ants 1993.** A Comparative Study of Voice in Estonian. (= Eesti Sisekaitse Akadeemia toimetised. Vihik 1.) Tallinn.
- Plado (Koks), Helen 2008.** Adverbiaallauseste funktsioonipõhine liigitus eesti keele põhjus- ja tingimuslause näitel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 53 (2007). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 122–144.
- Rajandi, Henno 1968/1999.** Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 3.) Tallinn, 1999.
- Rätsep, Huno 1971.** Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüsi. – *Keel ja struktuur* 5. Töid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. Tartu, 43–67.
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlauseste tüübid. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12.) Tallinn: Valgus.
- Sahkai, Heete 2005.** Teonimi perifrastilises verbivormis. – *Keel ja Kirjandus* 10, 790–807.
- Sahkai, Heete 2011.** Eesti genitiivse agendifraasi süntaks. – *Keel ja Kirjandus* 1, 12–30.
- Sang, Joel 1983.** Eitus eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Sepper, Maria-Maren 2007.** Indirectal in Literary Estonian. – *Trames* 11: 3, 299–323.

- Toomet, Piret 2000.** Mõnest kaudsuse väljendamise võimalusest tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 4, 251–259.
- Torn, Reeli 2006a.** Oblique dependents in Estonian. An LFG Perspective. – The Proceedings of the LFG06 Conference. Konstanz, Germany. 10.–13.07.2006. Ed. by M. Butt, T. Holloway King. CSLI Publications, 504–515.
- Torn, Reeli 2006b.** *Poolt*-tarind eesti keele impersonaalis ja passiivis. – Lause argumentstruktuur. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid 2.) Tartu, 108–121.
- Torn, Reeli 2006c.** The Estonian periphrastic passive. – Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics. Tallinn, May 6–7, 2004, Ed. by Krista Kerge, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 73–92.
- Torn-Leesik, Reeli 2007.** Voice and modal verbs in Estonian. – *Linguistica Uralica* XLIII: 3, 173–186.
- Torn-Leesik, Reeli 2009.** The voice system of Estonian. – Estonian in typological perspective. Ed. by Helle Metslang. (= Language Typology and Universals 62, 1/2.) Berlin: Akademie Verlag, 72–90. doi:10.1524/stuf.2009.0005.
- Tragel, Ilona 2003a.** Eesti keele seriaalkonstruksioonist. – Keel ja Kirjandus 12, 919–934.
- Tragel, Ilona 2003b.** Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Uuspõld, Ellen 1989.** Modaalusust ja modaalset predikaadist eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 468–477.
- van der Auwera jt 2009** = Johan van der Auwera, Petar Kehayov, Alice Vittrant. Acquisitive modals. – Cross-linguistic Studies of Tense, Aspect and Modality. Ed. by Lotte Hogeweg, Helen De Hoop, Andrej Malchukov. Amsterdam: John Benjamins, 271–302.
- Vihman, Virve-Anneli 2004.** Valency Reduction in Estonian. Ph.D. Dissertation. University of Edinburgh.
- Vihman, Virve-Anneli 2007.** Impersonaliseeritud impersonaal kui konstruksioonitasandi grammatisatsioon. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 158–178.
- Viitso, Tiit-Rein 2005.** Eesti tegusõna tüpoloogiat. – Keel ja Kirjandus 3, 182–194.

Concerning the study of morphosyntax and syntax of contemporary Standard Estonian at the University of Tartu

Mati Erelt

After the completion of *Eesti keele grammatika* 'An Estonian Grammar' (I 1995, II 1993) the University of Tartu became the most important centre for the study of Estonian grammar. The topics of morphosyntax and syntax, which have been studied here, include argument structure of the sentence, verbal categories, the complex sentence, as well as general features of the Estonian grammatical system by comparison with other languages. The previous two decades witnessed a focus on the categories of the predicate. The mood, tense, aspect, modality, evidentiality, etc. were described in a much more comprehensive and in many respects in a fundamentally different manner. Other areas of (morpho)syntax have been less studied; however, here, too, one can find considerable changes, such as treatment of principal clause patterns, agreement and expression of the person, use of pronouns, word order. The study of the complex sentence focused on relative clauses as well as on infinitive constructions and the predicative adverbial. Some research dealt with the core parts (the subject and the object) of the sentence and the adverbial though the previous treatments remained largely unchallenged. There has been little research into parts of speech, the noun phrase, and the quantifier phrase. Both the principles of description and selection of material have changed. The previous Estonian-centricity was replaced by the typological approach, and corpora replaced the card indexes. The numerous changes have brought about a need for a new concise syntax. Because the majority of research findings come from researchers who are affiliated with the University of Tartu, then the preparation of such a syntax will be a task that the syntacticians face in the coming years.

Keywords: history of studying Estonian, syntax, morphosyntax, argument structure of the sentence, complex sentence

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
mati.erelt@ut.ee

SÕNATULETUS LEKSIKA JA GRAMMATIKA VAHEL: ND- JA NDUS-LIITELISED VERBAALNOOMENID¹

REET KASIK

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse eesti kirjakeele korpuse (ajakirjandus ja ilukirjandus) materjali põhjal *nda*-liiteliste verbide alusel moodustatud *ndus*- ja *nd*-liiteliste substantiivide tähendust ja kasutust, lähtudes tuletuse produktiivsuse ja leksikaliseerumise teoreetilistest käsitlustest. *us*-tuletiste moodustamine *nda*-liitelistest verbidest on eesti keeles produktiivne, *nd*-tuletised on teadlikult moodustatud erialasõnadena 1920.–1930. aastatel ja umbes poolsada neist on nüüdseks levinud ühiskeelde. Tuletustähendus on *ndus*- ja *nd*-verbaalnoomenitel sarnane, tähistades alusverbiga väljendatud protsessi tulemust või vahendit. Osa samatüveliste *us*- ja *nd*-tuletiste leksikaalne tähendus on piisavalt diferentseerunud, teine osa *nd*-tuletistest on käibel paralleelselt *us*-tuletistega ega ole suutnud *us*-tuletiste polüseemiat vähendada. Artiklis arutletakse ka selle põhjuste üle.

Võttesõnad: sõnamoodustusreeglid, produktiivsus, tuletustähendus, leksikali-seerumine, terminimoodustus, tuletiste polüseemia

1. Sõnamoodustusreeglid ja nende rakendatavus

Sõnamoodustus kuulub ühtaegu nii keele leksikasse kui ka grammatikasse. Ühelt poolt on tegemist sõnarikastusvahendiga, protsessi tulemuseks on uus sõna oma leksikaalse tähenduse ja grammatilise paradigmaga. Teiselt poolt on protsess ise morfoloogiline: keelesüsteemis olemasolevaid leksikaalseid ja tuletusmorfeeme kindlate reeglite järgi kombineerides moodustatakse uus keelesüsteemi element. Seetõttu on tuletised ja liitsõnad olnud nii leksikoloogide kui ka keele struktuuriga tegelevate lingvistide uurimisobjektiks. Mida kujutavad endast produktiivsed sõnamoodustus-

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema SF0180084s08 raames.

reeglid (SM-reeglid), selle üle on erialakirjanduses arutletud nüüd juba pool sajandit.² Generativismieelses lingvistikas vaadeldi produktiivsust pelgalt morfoloogilise protsessina. Henk Schultinki (1961) järgi tähendab produktiivne SM-reegel võimalust tuntud sõnade alusel formuleerida mingi afiksiga lõpmatu hulk uusi vorme, st alussõnade klass on põhimõtteliselt avatud. Karl Zimmer (1964) juhib tähelepanu sellele, et SM-reegli produktiivsus pole üksnes vorminähtus, vaid on seotud semantiliste ja pragmaatiliste piirangutega, mis võivad morfoloogiliselt võimalikku sõnamoodustust kitsendada. Pavol Štekauer (2000) lähtub seisukohast, et põhimõtteliselt on kõik SM-reeglid produktiivsed, lihtsalt nende rakendatavus erineb ajaloolepiti. Diakroonilise produktiivsuse uurijad on näidanud, et SM-reegli produktiivsus võib aja jooksul muutuda.

Generatiivne grammatika töö morfoloogilise analüüsi kõrvale süntaktilise vaatepunkti grammatikale. Mark Aronoff (1976: 17–19) rõhutab, et SM-reeglid uute sõnade moodustamiseks sarnanevad põhimõtteliselt süntaktiliste reeglitega lausete moodustamiseks. Nii nagu süntaksit kirjeldades ei ole võimalik loetleda kõiki võimalikke lauseid, nii ei ole ka sõnamoodustust kirjeldades võimalik loetleda kõiki võimalikke tuletisi ja liitsõnu. Ja teiselt poolt vaadates – nagu on olemas süntaktilises mõttes võimatuid lauseid (*Kuidas käsi käib?*), nii on olemas ka SM-reeglite aspektist võimatuid tuletisi ja liitsõnu (*olme, kirikla, kahtlema, kasuema*). Need on leksikaalselt aktsepteeritavad vormid, aga tänapäeva keele SM-reeglid sellise struktuuriga sõnu moodustada ei võimalda. Aronoff mõistab produktiivsuse all suhet võimalike tuletiste ja tegelikult olemasolevate tuletiste vahel.

Võimalike ja tegelike tuletiste vahekord on pakkunud huvi paljudele derivatsiooniuurijatele. Enamik uurijaid on ühel meelel, et tuletusliite või -malli produktiivsus ei ole sama mis sagedus. Produktiivseid SM-reegleid seostatakse keelepädevusega, loomevõimega (keelekasutaja on võimeline

² Mõne autori meelest on liitsõnamoodustus nii produktiivne, et seda tuleks kirjeldada pigem süntaksi kui sõnamoodustuse all, teiste jaoks on liitsõnamoodustus ühenduslüli süntaksi ja sõnamoodustuse vahel, kolmandate jaoks on see puhtalt sõnamoodustus ja võrreldav sufiksilise sõnamoodustusega (vt Bauer 1998 ja seal viidatud kirjandus liitsõnamoodustuse staatuse kohta). Eesti grammatikakirjanduses ei ole liitsõnamoodustuse teooriaga märkimisväärselt tegeldud, aga kui pidada liitsõnamoodustust sõnamoodustuse osaks, siis kehtib järgnevas arutelus SM-reeglite produktiivsuse kohta öeldu põhimõtteliselt ka liitsõnamoodustuse kohta.

moodustama reeglipärase neologismi, mis täidab leksikaalse lünga), eristades sellest kasutusteguri, mida mõõdetakse olemasolevate keelendite hulgaga (Kastovsky 1986). Produktiivsete ja aktiivsete mallide kõrval on väheaktiivseid malle, mis aeg-ajalt siiski toodavad uusi sõnu, ja on malle, mis sõnaraamatutes on rikkalikult esindatud, aga mida uute sõnade moodustamiseks aktiivselt ei kasutata. Laurie Bauer (2001) osutab, et ka uute tuletiste moodustamine ei pruugi alati viidata reegli produktiivsusele. Loomevõime võib tähendada keelereeglite intuitiivset rakendamist (see kuulub keelepädevusse), aga loomevõimet võib tõlgendada ka kui teadlikku neologismide konstrueerimist (see kuulub keelekasutusse). Bauer arutleb ka selle üle, kuidas analüüsija võib eristada teadlikult ja intuitiivselt moodustatud. Ta seostab leksikaalse (tahtliku) sõnamoodustuse piiratud kasutusvaldkondadega, nagu näiteks sõnadega, mis esinevad üksnes luulekeeles, kõrgstiilis, mängulises stiilis, ajalehtede pealkirjades, individuaalkasutuses või oskuskeeles (Bauer 2001: 57–58).

Üks teoreetilise tasandi sõlmküsimus on seega olnud, kui suures osas kuulub sõnamoodustus keelepädevusse ja kui suures osas keelekasutusse (või kui palju sellest kuulub grammatikasse ja kui palju leksikasse). Teine sõlmprobleem puudutab produktiivsuspiiranguid, st moodustuse reegli võimalikku kasutusala. Tuletusmorfoloogias tegeldakse peamiselt morfoloogiliste ja fonoloogiliste piirangute reeglistamisega, aga kas ja kui võrd kitsendavad SM-reegli produktiivsust semantilised piirangud? Pragmaatilisest vaatepunktist lähtudes võib küsida, kuidas kasutaja valib igal kasutusjuhul alternatiivsete võimaluste vahel, ja miks mingid SM-reeglid saavad prioriteetseks just ühel ja mitte teisel ajal. Milline on lingvistiliste ja mittelingvistiliste (sotsiaalsete) tegurite vahetegurite sõnamoodustuses? Need küsimused on sõnamoodustuskirjanduses tõusnud tähelepanu alla alles viimastel aastatel ja rahuldavaid vastuseid neile (veel) ei ole (Bauer 2005).

2. Tuletiste semantika

Tuletusmalli produktiivsus on seotud semantilise läbipaistvusega. Tulestähenduse kujundab tuletusaluse leksikaalsele tähendusele lisanduv tuletusliite tähendus. Erinevalt tüvimorfeemist on tuletusliitel üldisem, kategoriaalne tähendus, kuid see ei ole grammatiline nagu muutemorfeemi puhul, vaid semantiline (märgib isikut, kohta, tegijat, vahendit jne). Lähtu-

des artikli teemast võtan lähema vaatluse alla verbide ja verbaalnoomenite võimalikud tähendusvahekorrad.

Alates Noam Chomsky nominalisatsiooniartiklist (1970) on morfoloogilisele aspektile verbaalnoomenite kirjeldamises lisandunud süntaktiline vaatepunkt, kus tähelepanu all on peamiselt verbi valentsi ja rektsooni-laiendite edasiandmise võimalused ja piirangud nominaalkonstruksioonis. Charles Fillmore'i süvakäänetest (1968) alguse saanud argumentidstruktuuril põhinev lausesemantika on verbaalnoomenite kirjeldust rahvusvahelises plaanis vähem mõjutanud, põhjuseks arvatavasti inglise keele derivatsiooni piiratumad võimalused, seevastu on see mudel osutunud otstarbekaks eesti tuletussüsteemi võimaluste kirjeldamisel (Kasik 1975, 2010).

Verbide ja nendega samatüveliste noomenite tähendusvahekorda eesti tuletussüsteemis saab kirjeldada süntaktilis-semantiliste seoste kaudu: noomenimoodustuse võimalused määrab predikaadi ja tema võimalike argumentide semantiline vahekord. Näiteks *kirjutama*-verbi võimalikud argumentid on tegija, tegevusvahend ja tegevuse tulemus ning nagu protsessi ennast (*kirjutamine*), saab ka kõiki neid argumentisuhteid väljendada tuletusalusest verbist moodustatud noomenitega: *Kirjutaja kirjutab kirjutiga kirjutise*. Argumentivõimaluse puudumine välistab tuletise moodustamise: *jooksm*a-verbist saab moodustada tegijat väljendavaid tuletisi (*jooksja, jooksik, jooksn*u), aga ei saa moodustada näiteks tegevuse tulemust või vahendit väljendavat tuletist, sest *jooksm*a-verbil ei ole selliseid semantilisi argumente. Eelöeldu põhjal saab järeldada, et tuletusaluse verbi argumentidstruktuur on üheks ilmseks semantiliseks piiranguks verbaalnoomeneid moodustava SM-reegli produktiivsusele.³

Tuletusvõimaluste ja tuletusaluse verbi argumentidstruktuuri seos ei tähenda, et tuletusliited ise väljendaksid teatud argumentirolli. Esiteks, konkreetne tuletusliide võib, aga ei pruugi olla seotud kindla funktsiooniga. Eesti liidete polüseemia võimaldab kasutada üht ja sama sufiksit erinevate

³ Sõnatuletuse süntaktilise analüüsi teooriate ja meetodite kokkuvõtlik ülevaade (Spencer 2005) nimetab vaid üht sellekohast artiklit: inglise keele *er*-sufiksit analüüsides on Beth Levin ja Malka Rappaport (1988) pööranud tähelepanu argumentidstruktuurist tingitud piirangutele. Nad osutavad, et tegijanimesid saab moodustada üksnes verbidest, millega seostub agendiargument, ja et *er*-tuletis võib tähistada ka instrumenti, aga ainult juhul, kui alusverbiga seostub vahendiargument. Argumentirollide nimetusi kasutab (piirangutele viitamata) inglise verbaalnoomenite tähendusi klassifitseerides ka Rochelle Lieber (2004: 17).

argumendirollide tähistamiseks. Teiseks, tuletussüsteemi võimalused ei kattu süntaksi võimalustega: kõiki semantilisi vahekordi, mida saab väljendada süntaktiliselt (verbilaidenditega), ei saa väljendada derivatiivselt. Kõige regulaarsemalt väljendatakse eesti tuletussüsteemis tegijat ja transitivsete alusverbide puhul tegevusalist. Produktiivne tegija tähistamise võimalus on *ja*-tegijanimi, produktiivne tegevusobjekti tähistamise võimalus on *tav*-partitsiip (mis eesti grammatikakirjanduses klassifitseeritakse verbivormide, mitte tuletiste kategooriasse). Muid tähendusvahekordi väljendatakse eesti sõnamoodustusgrammatikas ebaregulaarsemalt. Näiteks ei võimalda eesti tuletussüsteem väljendada tegevuse lähte- ja sihtpunkti ega põhjust. Tuletisega saab küll põhimõtteliselt märkida tegevuse kohta (*ujula, magala*), kuid mitte tegevuse aega.⁴ Tavalisemad on tegevuse tulemust ja vahendit, harvem ka tegevusalist tähistavad tuletised. Piiranguid seab tuletusaluse morfofonoloogiline struktuur. Näiteks *kirjutama*-verbist ei saa tuletada kirjutamise kohta väljendavat tuletist (**kirjutla*), sest SM-reegli järgi liitub kohasufiks *-la* ühesilbilisele konsonanttüvele või kaheasilbilisele vokaaltüvele. Tuletussüsteem ei ole niisama regulaarne kui sõnamuutmissüsteem, kõik semantilised võimalikud tuletised ei ole eesti leksikas kasutusel, aga nad moodustavad uute võimalike neologismide potentsiaali.

Semantilise läbipaistvuse puudumine on enamasti märk tuletise leksikaliseerumisest. Sellest näib järelduvat, et igasugune produktiivne sõnamoodustus on semantilisel läbipaistva struktuuriga. Tegelikkuses on tuletise morfoloogilise ja semantilise struktuuri seos palju komplitseeritum. Enamik morfoloogiliselt mitteproduktiivset tuletust on samuti semantilisel koherentne (nt *haigla* on semantilisel täiesti läbipaistev, kuigi produktiivne SM-reegel ei võimalda moodustada *la*-tuletisi adjektiividest). Ka morfoloogiliselt produktiivse tuletusega ei kaasne alati semantiline sidusus. Tuletise struktuuri läbipaistvusest ei piisa, selgitamaks, et *laskur* tähistab isikut, kes laseb, *lõikur* aga vahendit, millega midagi lõigatakse (vt ka Bauer 2005: 329). Eesti tuletussüsteemile on iseloomulik, et võimalikku tuletustähendust saab väljendada paljude sufiksiga ja enamikku sufikseid saab kasutada mitme tähenduse märkimiseks. Leksikaalsel tasandil (sõnaraamatumaterjali põhjal) on võimalikke seoseid tuletise moodustus-

⁴ On küll aega väljendavad tuletised *olevik, minevik, tulevik, kaduvik*, aga need on üksiksõnadena teadlikult moodustatud neologismid, mis ei ole kaasa toonud asjao-mase tuletusmalli produktiivsust.

malli ja tuletustähenduse vahel eesti tuletussüsteemis üsna ammendavalt kirjeldatud (sufiksitest lähtudes Vare 1981, 1984, tähendusest lähtudes Kasik 2010).

3. Leksikaliseerumine

Tuletustähenduse selgitamisest ei piisa alati tuletise aktuaalse leksikaalse tähenduse kirjeldamiseks. On liiteid, millel on tuletussüsteemis üsna kindel roll: näiteks verbile liituv *-ja* väljendab enamasti üldist tegevuse sooritajat, aga osa *ja*-tuletisi tähistab elukutset (*koristaja, müüja*) või tegevusvahendit (*kruvikeeraja, tolmuimeja*). Ka *mine*-teonimede hulgast võib leida spetsialiseerunud tähendusega tuletisi (*valimised, nõupidamine*). Samuti on üksikuid liiteid, mis ei moodustagi kindla tuletustähendusega sõnu, vaid tähistavad kategooriat üksnes väga üldiselt kui midagi tüvimorfeemiga semantiliselt seotut (vrd *ik*-tuletised *õpik, aurik, põlvik, häälik, nd*-tuletised *malend, sajand, muistend, isend, olend*). Seetõttu on tuletiste semantika tõlgendamine põhjustanud eesti tuletusuurijate seas eriarvamusi: kuivõrd on tuletiste tähendus leksikaalne, kuivõrd aga seotud moodustusmalliga. Silvi Vare käsitab liidet tähendust eristava, kuid mitte tähendust kandva struktuurielemendina ja peab tuletise tähenduse arbitraarsust eesti sõnamoodustuse oluliseks tunnuseks (vt nt Vare 1993). Sõnamoodustuse kui sõnarikastusakti loovust ja kuulumatust grammatikasse on rõhutanud ka Krista Kerge (1996, 1998, 2001). Ise olen keskendunud peamiselt tuletustähendustele: tuletusmalli ja tuletise tähenduse võimalike seoste analüüsimisele (Kasik 2010).

Tegelikult on vastuolu näiline ja tuleneb uurijapilgu keskendamisest sõnamoodustuse eri aspektidele. Leksikaliseerumine on igasuguse sõnamoodustuse loomulik ja paratamatu kaasnähe ning oluline uurimisobjekt. Tuletiste semantikat analüüsides võib leida nii tähenduse arbitraarsust kui ka süsteemsust, mis sageli on omavahel põimunud. Leksikaliseerumine on diakrooniline nähtus – sõnastikuüksused kipuvad aja jooksul muutuma.⁵ Keelesisestele (fonoloogilistele ja morfoloogilistele) muutustele lisaks alluvad sõnad ka semantilistele muutustele, mille taga on enamasti

⁵ On muidugi ka teistsuguseid lähenemisi. Leksikaliseerumist kui sünkroonilist nähtust on kirjeldatud generatiivse morfoloogia reeglitele toetudes (vt nt Scalise ja Guevara 2005). Leksikaliseerumist sünkroonilises mõttes on mõistatud ka kui tuletiste loetlemist sõnaraamatutes, rõhutades selle terminiga sõna sotsiolingvistilist

keelevälised kultuurilise taustaga tegurid. Leksikaliseerumine võib olla süstemaatiline (nt *ja*-liitelistele üldise tähendusega tegijanimedele võib regulaarselt lisanduda tunnus 'elukutse') või idiomaatiline, st hõlmata üht konkreetset sõna (nt *ülekanne* autoosa märkiva tehnikaterminina). Sellist semantilist spetsialiseerumist võib kirjeldada kui semantilise info lisamist tuletusaluse verbi argumentidele (nt *ülekande* puhul mida kust kuhu üle kantakse). Tuletusuurijad on ühel meelel, et diakroonilise leksikaliseerumise tulemust ei ole võimalik genereerida üldiste reeglitega (vt Hohenhaus 2005: 357). Tuletiste diakroonilise leksikaliseerumise põhjusena on kõige sagedamini nimetatud kasutussagedust ja kalduvust hüpostaatilisusele, mis kaasneb sõna nimetamisfunktsiooniga – sõna olemasolu näib esindavat kasutaja jaoks tükikest maailma, reaalselt olemasolevat asja või kindlate piiridega mõistet. Sematiline spetsialiseerumine näib tähendavat, et võimalike tähenduste hulgast valitakse välja üks, mida selle sõnaga hakatakse tähistama, sõna muutub olemasoleva asja märgiks ja kaotab oma süntagmaatilise iseloomu. Just süntagmaatilise taandumist peetakse diakroonilises leksikaliseerumises keskseks (Lipka 1977: 156).

Rääkides tuletiste tähenduse arbitraarsusest, argumenteerib Silvi Vare oma eespool viidatud artiklis seda peamiselt kategooriaalse tähendusega sufiksiste tuletistega (*ik-* ja *nd-*tuletised jts), Krista Kerge (1996, 1998, 2001) aga vastupidi – produktiivsete tuletiste (*ja*-tegijanimede, *mine*-teonimede, oleviku kesksõnade) leksikaliseerunud tähendustega. Kummagi arutlustele pole põhjust vastu vaielda, aga oluline lisaargument semantilisi vahekordi kirjeldava SM-grammatika olulisuse kohta on see, et produktiivsete tuletiste leksikaalsed tähendused realiseeruvad üldjuhul kategooriaalse tuletustähenduse raames ja kujutavad endast tuletustähenduse konkretiseerumist, semantiliste tunnuste lisandumist reeglipärasele tuletustähendusele, mis verbaalnoomenite puhul toimub võimalike argumentirollide piires. Ka leksikaliseerunud tuletise tähendus on alussõnaga motiveeritud ning seetõttu ei ole leksikaliseerunud tuletiste olemasolu vastuolus tuletussüsteemi semantiliste vahekordade reeglipärasusega ja võimalusega neid reegleid tuletusgrammatikas kirjeldada.

On tuletisi, mille leksikaalne tähendus langeb kokku tuletustähendusega (nt enamik *mine*-tuletisi tähistab tegevusprotsessi ja enamik *ja*-tuletisi tegijat kõige avaramas mõttes), ja on tuletisi, mille tähendus on

aspekti. Diskussioonid selle ümber, mil määral ja mis põhimõtetest lähtudes tuletisi sõnaraamatutes esitada, kestavad (vt Hohenhaus 2005).

konkreetsem. Näiteks *katma*-verbist tuletatud *kate* on üldise tuletustähendusega katmisvahend, *katik* ja *katus* spetsiifilise leksikaalse tähendusega tuletised, ent needki leksikaalsed tähendused mahuvad tuletustähenduse 'katmisvahend' raamidesse – kummagi puhul on alusverbi ja tuletise argumendivahekord sama, küll aga on lisandunud erinevat semantilist infot katmisobjekti ja -koha kohta. Produktiivse tuletuse korral ei välista tuletise kasutamine leksikaliseerunud tähenduses selle kasutamist regulaarses tuletustähenduses. Kuigi *ja*-tuletis võib kitsamas tähenduses märkida elukutset või tegevusvahendit, saab neid tekstis kasutada ka regulaarses tegevuse sooritaja tähenduses (*Kruvikeerajaks hakkas isa, ema võttis masina ja läks tema juurde tolmuimejaks*). Leksikaliseerunud *juhat*us märgib juhtkonda, tegijate kollektiivi, aga see ei takista tuletise kasutamist ka regulaarses tegevusprotsessi tähenduses (*Juhatus on keeruline, ma viin teid ise kohale*). Tuletustähenduse ja leksikaalse tähenduse vahekorrad on eesti tuletussüsteemis süstemaatiliselt läbi analüüsimata.

Tuletisi moodustatakse grammatilistel, leksikaalsetel või stilistilistel põhjustel. Grammatiline põhjus kasutada tuletist tekib siis, kui lause struktuur nõuab teatud positsioonis teatud sõnaliiki (*Ülesanne on raske* > *Ülesande raskus* teeb närviliseks; *Ametnik võetakse tööle* > *Ametniku töölevõtmine* on otsustatud; *Poliitik väitleb osavalt* > *Poliitik on osav väitleja*). Leksikaalne põhjus on puhtsemantilisel keelevälisel tarbel põhinev nimetamisfunktsioon, vajadus kasutada kindla mõiste tähistamiseks motiveeritud keelemärki. Nii moodustatakse termineid (*erastama, turundus, seire, parkla, helkur*). Subjektiivne väljendustarve ja mõjutamisfunktsioon on juhutuletiste moodustamise ja kasutamise stilistiline põhjus (*missindus, rikkur, ärastama, ühikas*). Erinevalt grammatilisest sõnamoodustusest on terminite ja juhutuletiste moodustamisel seos tuletise moodustusmalli ja semantika vahel kaudsem – selline tuletis moodustatakse enamasti konkreetset leksikaalset tähendust silmas pidades ja selle motiveeritus, st seos tuletusmalli derivatiivse tähendusega, sõltub sõnalooja keeletajust ja tuletussüsteemi võimaluste tundmisest. Ehk siis Leonhard Lipka (1977) hüpostaatiliseuse mõistest lähtudes toimub tähenduse valik juba tuletise moodustamise käigus, mitte aja jooksul nagu diakroonilise leksikaliseerumise korral. Keelekorraldajad ja terminoloogid peavad tuletiste tahtlikul moodustamisel oluliseks derivatiivset tausttähendust ja uusmoodustise sobivust keele tuletussüsteemiga (vt nt Erelt 2007: 178–186).

Kuna enamikul sufiksitel ei ole üht kindlat kategooriaalset tähendust, siis on eesti tuletised sageli mitmetähenduslikud ning tuletise kasutus-tähendus võib oleneda kontekstist. Näiteks võib sõna *kutse* tähistada kutsumist (*Presidendi kutse* võib väliseestlased koju tuua), kutsumisvahendit (*Postkastis oli kaunilt kujundatud kutse sugulase pulma*) või idiomatiseerunud tähenduses ametit (*Kursus andis elektrikule kutse*). Sõna *käik* võib tähistada tegevusprotsessi (*sündmuste käik*), tegevuse üksikuhtu (*käik rektori juurde*) või tegevuskohta (*maa-alune käik*). Kontekst võib mõjutada tuletiste tähendust ja kasutamist ka konstruktsiooni kaudu (vt nt Sahkai 2005).

Mis juhtub etteantud tähenduses moodustatud termini või juhutuleti-sega kasutuses, kui sõna levib algsest kontekstist ühiskeeelde, selle kohta põhjalikumaid uurimusi pole, kui mõnede paronüümide tõlgendus- ja kasutusraskustele viitavad kirjutised välja arvata. Samuti ei ole andmeid polüseemiliste tuletiste kasutuse ja tekstitähenduste kohta. Senistes tuletusuurimustes on materjali allikaks olnud peamiselt sõnaraamatud. Keelekorpuste kasutamine võimaldab saada täpsemaid teadmisi tuletiste tekstifunktsiooni ja tähenduste kohta ning avardada senist käsitlust. Siinses artiklis vaatlen lähemalt seoseid *nda*-liiteliste verbide ja nendega samatüveliste *nd*- ja *ndus*-noomenite vahel.

4. *ndus*- ja *nd*-noomenite tuletamine

Tänapäeva eesti keeles on umbes poolsada tuletiskolmikut, mille moodus-tavad *nda*-liitelised verbid ning nendega samatüvelised *ndus*- ja *nd*-noo-menid (*pärandama* – *pärandus* – *pärand*, *laiendama* – *laiendus* – *laiend* jne). Nende moodustusvahekord ei ole kuigi selge. *nda*-liitelised verbid on enamikus liitsufiksilised, nominaalse juurtüvega *ne*-liitelistest verbi-dest produktiivse tuletusmalli järgi moodustatud, tähenduselt läbipaistvad *da*-kausatiivid (*suurenema* > *suurendama*, *laienema* > *laiendama* jne). Nende kõrval on *nda*-liidet kasutatud ka iseseisva denominaalse (*haljen-dama*, *kavandama*, *küljendama*, *jäljendama*) ja deverbaalse verbiliitena (*tõlgendama*, *teenindama*, *loendama*, *juhendama*), aga kumbki neist tuletusmallidest ei ole semantiliselt läbipaistev, st neil ei ole regulaarset tuletustähendust, kui kõrvale jätta väike rühm tõlkimist tähistavaid verbe (*eestindama*, *venendama*, *soomendama*, *lätindama* jts). *ne*- ja *nda*-liite-liste verbide moodustamine on olnud produktiivne läbi eesti keele ajaloo

tänapäevani välja. Läänemeresoome verbituletuse ajalugu uurinud Johanna Laakso järgi on neid nii vanimates eesti keele grammatikates, murretes kui ka Wiedemanni sõnaraamatus. ÕS-ist võib leida hulgaliselt ka niisuguseid *ne-* ja *nda-*verbe, mida Wiedemannis ei ole ja mille Mägiste on oma etümoloogilises sõnaraamatus märkinud neologismideks (Laakso 1990: 108–114).

Olenemata moodustusmallist on kõigist neist verbidest võimalik tuleta *us*-liitelisi substantiive (*suurendus*, *laiendus*, *tõlgendus*, *küljendus*, *teenindus* jne). *nda*-verbidest lähtuvaid *us*-tuletisi on juba Stahli sõnastikus (vt Kikas 2002), nende hulk on aja jooksul kasvanud ning kinnistunud on süstemaatilised tuletusmallid (vt Habicht 1995). Tuletiste kasutamine ei ole seotud nende esindatusega sõnaraamatutes – tuletusmall on keelepädevuse mõttes produktiivne (vrd nt ÕS-ist puuduvad *haljendus*, *harvendus*, *kuumendus*, *nõrgendus* jt).

Kõik *ndus*-lõpulised noomenid ei ole siiski *us*-tuletised *nda*-liitelistest verbidest, nende hulgas on ka iseseisva *ndus*-liite abil moodustatud tuletisi. Deverbaalseid *ndus*-tuletisi on üksikuid (*rabandus*, *korjandus*), enamik tuletisi on denominaalsed substantiivid, mille derivatiivseks tähenduseks on väljendada tegevusala (*pangandus*, *rahandus*, *metsandus*). Seegi mall on produktiivne (vt nt Mund 2005: 25–32), kuigi mõned selle rühma tuletised on iseseisva leksikaliseerunud tähendusega (*kirjandus*, *varandus*). Kõik (*nd*)*us*-liitelised noomenid on läbipaistva tuletusstruktuuriga, kuid nende hulgas on homonüüme: ainult kontekst võimaldab aru saada, et järgmised näited on tegevusala tähistavad *ndus*-tuletised noomenitüvedest *hommikukava* ja *langevari*, mitte aga *us*-tuletised vastavatest *nda*-verbidest *kavandama* ja *varjundama*.

Seitse aastat saateid teinud Owe on mõistagi ebainimlikult varasel tunnil (kell kuus) algava hommikuk**kavanduse** alal ülikogenud tegija („Tore on, mulle meeldib!”) ja näeb oma pidulikus pikas dressis välja kui rahvasportlane, kes tervisejooksu toel tööle saabunud.

Lennukiostu peamine eesmärk oli paremate treeningtingimuste loomine, et ka eestlased suudaksid lange**varjunduses** maailma paremikuga konkureerida.

Raskemini kirjeldatava moodustusmalliga on *nd*-tuletised. Liide *-nd* on kirjakeele vanemal perioodil olnud produktiivne modifitseeriva tähendusega denominaalse isikuliitena: Wiedemanni grammatika sõnatuletuspeatükis

on näiteks *emand*, *isand*, *soend* ja lisaks hulk murdemärgendiga tuletisi, mida tänapäeval enam ei tunta. See mall on isikuliitena tänapäeva keeles oma produktiivsuse kaotanud. Deverbaalsetest *nd*-tuletistest on Wiedemannil esindatud *kaevand* ja *pistand*, kusjuures Wiedemann märgib, et need on samatähenduslikud *ndus*-tuletistega (Wiedemann 1875: 176–177). *nd*-liite võttis uuesti kasutusele Johannes Voldemar Veski XX sajandi alguses erialasõnade moodustamiseks, luues kümneid konkreetse leksikaalse tähendusega neologisme. Need sõnad on fikseeritud Veski koostatud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus” (1925–1937) ja Asta Veski on esitanud need oma väitekirjas (1956) J. V. Veski sõnadena. Osa neist on tänapäevani kasutusel (*tõkend*, *järjend*, *tavand*, *lisand*, *loend*, *tõend* jt) ning neid on terminikomisjonides ka juurde tehtud (vt Erelt 2007: 178). Kuigi mingi hulk Veski loodud terminitest on levinud ühiskeelde, ei õnnestunud korpuselt leida ühtki uuemat või mitteterminoloogilise taustaga *nd*-tuletist, mistõttu ei saa pidada *nd*-tuletust tänapäeva keele substantiivimoodustuses produktiivseks. Mentaalne leksikon ja tuletuse võimalikkus on siiski teoreetiliselt nii problemaatiline ja diskuteeritav küsimus, et midagi kindlat siin väita oleks ennatlik (vrd Bauer 2001: 57–58).

Tuletusmorfoloogiliselt on kõik *nd*-tuletised analüüsitavad verbaalseks või nominaalseks juurtüveks ja substantiivisufiksiks *-nd*. Tuletustüvi on ühe- või kahesilbiline ja astmevahelduslike tüvede puhul nõrgas astmes. Semantilise tuletussuhte järgi on tegemist kahesuguste noomenitega. Osa neist on tuletatud substantiivist ja ka semantiliselt seotud juurtüvega (*tava* > *tavand*, *padi* > *padjand*). Enamik on aga moodustatud sellisest tüvest, millest on olemas ka *nda*-liiteline verb, ja need ei seostu semantiliselt juurtüvega, vaid *nda*-verbiga (vrd *tõsi* > *tõe/nd* ja *tõendama* > *tõend*, *lugema* > *loe/nd* ja *loendama* > *loend*). On teada, et kõiki *nd*-sõnu ei tuletanudki Veski juursõnadest, vaid osal juhtudel oli terminisaamisviisiks pöördtuletus, kus Veski võttis tuletatud verbitüve kasutusele substantiivina (vt Erelt 2007: 182). Kuna *nda*-liitelised verbid on sageli moodustatud nominaalsest juurtüvest, pole tuletusmall alati läbipaistev (kas *lisa* > *lisand*, *lisama* > *lisand* või *lisandama* > *lisand*, kas *kujundama* > *kujund* või *kuju* > *kujund*, *helindama* > *helind* või *heli* > *helind*). Omapäraselt tõlgendab *nd*-noomenite ja *nda*-verbide tuletussuhet Silvi Vare: nimetades oma analüüsi sünkrooniliseks, jätab ta samal ajal tähelepanuta sünkroonilise morfoloogilise seose juurtüve ja sufiksi vahel ning näeb *nd*-noomenite ja *nda*-verbide vahel konversioonivahekorda, pidades ÕS-i sõnaseletustele

toetudes alussõnaks kord verbi (*laiendama* > *laiend*), kord substantiivi (*kavand* > *kavandama*) (vt Vare 2005: 49–50).

5. *ndus*-noomenite tähendus ja kasutus

Kuna tänapäeva keeles on produktiivse malli järgi moodustunud liit-sufiksiliste *ndus*-noomenite kõrval kasutusel ka hulk eesmärgipäraselt neologismidena moodustatud *nd*-lõpulisi verbaalnoomeneid, pakub huvi nende tähendusvahekord ja kasutamine: kas ja kuivõrd nende tähendus on diferentseerunud ja kas eristumises võib leida mingit süsteemi. Jättes kõrvale teadustekstid, on tänapäeva eesti kirjakeele korpuses (ajakirjandus ja ilukirjandus) näitematerjali ligi poolesaja samatüvelise *nd*- ja *ndus*-tuletispaari kasutamise kohta.⁶ Sõnaraamatutes on see arv mõnevõrra suurem, aga kõigi kohta korpuses näitelauseid ei leidunud. Analüüsiks on alguses valitud iga tuletise puhul 25 esimest lauset, vajaduse korral (oma keeletundele toetudes) olen Keeleveebist otsinud lisanäiteid. Kõik artikli näitelaused on eesti kirjakeele korpusest, enamik ajakirjanduskeele, mõned näited ka ilukirjanduse allkorpusest.

Reegel *us*-tuletiste moodustamiseks *nda*-liitelistest verbidest on produktiivne ja nii morfoloogiliste kui ka täiendavate semantiliste piiranguteta: tuletised sisaldavad põhiosas samasugust semantilist informatsiooni kui tuletusaluseks olev sõna. Mitmetähenduslike *nda*-verbide *us*-tuletised seostuvad kõigi võimalike verbitähendustega ja üldjuhul säilitavad oma süntagmaatilise iseloomu, vrd

- (1a) Kuid põhjavee intensiivse eksploatatsiooni tulemusena (Tallinnas on üle 200 puurkaevu) on veeladestusse tekkinud ulatuslik **alandus** ehk depressioonilehter raadiusega 30 km või enamgi.
- (1b) Samuti kehtib Maksimarketi kliendikaardiga hotelli letihindade **alandus** 5–40%.
- (1c) Ja peale selle kõik need muud meelevaldsed ümberpaigutused, ülendused ja **alandused** ametiredelil.
- (1d) Kui lähen kesklinna sotsiaalosakonda, pean tundma sellist **alandust**, et ei tahagi rohkem sinna minna.

⁶ Materjali kättesaamise eest olen tänulik Heiki-Jaan Kaalepile, tema sõbraliku ja omakasupüüdmatu abita oleks ainestiku otsimine korpusest olnud liiga töömahukas.

- (2a) Hinna sisse ei käi põrandat**asandus** ja vana vaipkatte eemaldamine.
- (2b) .. ja jatkas siis pisut-pisut tempereeritud, aga kindlasti ebapiisavalt tempereeritud häälel – nii, et ma mõtlesin: ahaa, see pole ju otstarbest, vaid harjumusest tingitud häälet**asandus**.

us-noomenid võivad kaasata tuletusse lähtelause laiendeid, seostudes subjektiliste, objektiliste ja adverbiaalsete täienditega.

Juba Sumera „Laulud Eesti abielulüürikast” oli *mahlaka rahvaluule vaimukas* **helindus**.

Maad tasub üldjuhul kokku osta kas *kinnisvara***arenduseks** suuremates linnades või metsamaana.

Paraku kuulub talle mõisast vaid 10%, ülejäänud on peapärijast ja firmajuhist *vanema venna ning teiste müümist pooldavate sugulaste* **omanduses**.

Tegelikult kehtib Marko Mägi kirjeldatud suhtumine mitte ainult *Tallinna ja provintsi* või *Tallinna ja maailma* **vastanduses**, vaid ka Tallinnas endas.

us-tuletised on tähendusseose poolest kahetähenduslikud selles mõttes, et alussõnaks võib kausatiivse *nda*-verbi kõrval olla ka enesekohase tähendusega *ndu*-verb. Keelekorraldajad *ndu*-verbide kasutamist ei poolda, kui need on samatähenduslikud *nda*-kausatiivide alussõnaks olevate *ne*-verbidega (vrd *uuenema* ja *uuenduma*, *paksenema* ja *paksenduma*, vt Erelt 2007: 257–258). Keelepädevuse mõttes on intransitiivsete *ndu*-verbide moodustamine siiski produktiivne, millele viitab osa *us*-tuletiste tuletustähenduslik ja vormiline seos *ndu*-verbiga.

Enamikul puudel on oksa ja tüve või peenema ja jämedama oksa liitumiskohal **paksendus**, mida kutsutakse oksakraeks või oksaringiks.

Lisanduseks hauaarhitektuurile ümbritseb Kuningate oru külastajat kuumus, vaikus ning tühjus.

Esimest korda opereeriti 21. juulil sündinud Joosepi südant 7. augustil – eemaldati aordi **ahendus**.

Tuletustähenduse poolest on *us*-tuletised varieeruvad: kontekstist olenevalt võib neid tõlgendada *mine*-tuletistega samaväärsete abstraktsete protsessinimetustena (a-näited). *mine*-tuletistega võrreldes on neil aga tugevam substantiivne nimetamisfunktsioon (nad moodustavad objektilise

genitiiviga hõlpsamini liitsõnu ja esinevad ka vabamalt mitmuses) ja seetõttu saab neid resultatiivse tegevuse korral tõlgendada ka protsessi tulemuse väljendajatena (b-näited).

- (1a) Kas on ikka odavam, kui näiteks Tabasalus tuleb ehitada täiesti uus tehnoloogia ja teevõrk, tegelda maastikukujundusega.
- (1b) Millegipärast ei näi see maitsetu kujundus kedagi segavat.
- (2a) Limonaadikontsentratsioonide puhul on sisalduste arvestamisel eeldatud lahjendust 1 osa kontsentrati 7 osa vee kohta.
- (2b) Praegu saadaval oleva salaalkoholi puhul on enamjaolt tegemist piirituse lahjendusega.
- (3a) Inimese eksistents seisneb ju tema kogemuste pidevas laienduses, uute olukordade, uute vahetõrgete järeleproovimises, ärakasetamises, tundmaõppimises.
- (3b) Suurem osa ehitistest pidi mahtuma maa alla, et tulevikus rajatavatele laendustele lennujaama ja muude teede tarvis ruumi jätta.
- (4a) Paljundus on tühi asi, maksab põhiliselt ju paber.
- (4b) Hiljem osutub see paljunduseks Pärnu Postimehe ulaleheküljest Perroon, mis Herilase ja Kranaadiga võrreldav on.

Kontekst võimaldab verbi-semantika sobivuse korral tõlgendada tuletist ka vahendina.

Kui mobiiltelefon on tavatelefonile reeglina täienduseks, siis raadio-telefoni näol on tegemist traadita kõnetoruga.

Kõige ilmekamat tõendust meie vaimse lapsekingastumise kohta pakub tänavapilt.

Linnaametnikud ei võta edaspidi enam inimesi vastu, kõik kaebused, palvekirjad, laskemused, õiendused ja muud dokumendid tuleb neile saata interneti teel.

Soeng sellest eriti ei muutuks, kui peaksin tihendused ära võtma.

Paksenduseks natuke maisitärklis, maitseks soola ja lisanäidiseks .. midagi peab ka saladuseks jääma.

Tundub, et *us*-deverbaalide puhul võib (verbi-semantikast tulenevaid piiranguid arvesse võttes) olla tegemist teatud tüüpi süstemaatilise poli-

seemiaga (vrd Langemets 2010), aga see teemavaldkond ja selle vahekord leksikaliseerumisega peavad jääma ootama süvemat analüüsi.

Konkreetsemat (materiaalset) tegevust väljendavate *nda*-verbide *us*-tuletised võivad leksikaliseeruda tegevuskoha tähenduses.

Eesti Põlevkivi koosneb kolmest karjäärist ja kuuest **kaevandusest**.

Sõda ja Nõukogude okupatsioon hävitas suure osa **asundusi**.

Visiiditasu 75 krooni võib küll ehmata, aga kui mõelda, et tunni eest autop**aranduses** maksame nurisemata 200 krooni, siis on meile auto tervishoid tähtsam kui enda oma.

Korpusest leiab näiteid ka sellise kasutuse kohta, mis näib viitavat mõne *us*-noomeni kalduvusele grammatiseeruda, st nad sarnanevad funktsiooni poolest kaassõnadega.

66 protsenti Surfi reklaami kiitnud inimestest väitis, et nad ei ostnud pesupulbrit reklaami **ajendusel**.

Nagu on ajakirjanduse **vahendusel** teatavaks saanud ..

Neljast *ajenduse* näitest kolm esines konstruktsioonis *millegi ajendusel*, 32-st analüüsitud *vahenduse* näitest 30 konstruktsioonis *millegi/kellegi vahendusel*.

Grammatiseerumisele viitab ka *us*-noomenite kasutamine püsiühendites või väljendverbisarnastes konstruktsioonides (püsiühendite ja konstruktsioonide iseloomustust vt Muischnek 2006, Sakhai 2005). Korpuses kordusid nt *rakendust leidma*, *rakendust otsima*, *rakendusel olema*; *ühendust võtma*, *ühendust saama*, *ühenduses olema*; *omandusse andma*, *omandusse kuuluma*, *omandusse minema*, *omandusse jääma*.

Kui idee ka paarikümnes vallas **rakendust** leiab, on algus tehtud.

Osa maainimesi peab otsima endale uut **rakendust**.

Arenenud maades on välja töötatud ja **rakendusel** suitsiidide ennetamise programmid.

Siseministeerium võttis omakorda **ühendust** välisministeeriumiga.

Valis mitu korda 112, kuid **ühendust** ei saanud.

Lewise firma peamajaga oleme olnud **ühenduses** neli aastat.

Nii nõutakse pühakodade andmist vene kiriku **omandusse**.

Leidub ka suhteliselt suuri era**omandusse** kuuluvaid maatükke pealinnas magusates elurajoonides.

Kinnisvaraärirees Margus Fingi **omandusse** läinud hoonest välja tõstatatud ettevõtte tegi eile politseile avalduse.

Oma senist eluruumi ei saa erastada riigi **omandusse** jääva eluruumi elanik/üürnik.

6. *nd*-noomenite tähendus ja kasutus

us-tuletistega võrreldes on *nd*-lõpulised verbaalnoomenid konkreetsema tähendusega ja nende semantika on kirevam. Enamik neist on küll säilitanud argumentisuhete *nda*-verbiga ja mõned on moodustanud liitsõnu objektilise genitiiviga (*teelaiend*, *värvilahjend*), aga nendega ei ole võimalik seostada subjektilist genitiivi ega adverbiaalseid laiendeid. Mitmetähenduslike alusverbide korral seostub tuletis vaid ühe verbitähendusega ja kui alusverbi kasutatakse nii materiaalses kui ka mentaalses tähenduses, siis seostub *nd*-noomen eranditult materiaalse tähendusega. Näiteks *alandama*-verbil on EKSS-i järgi viis tähendust (vrd ka *alandus*-näiteid eespool), aga *aland* on käibel üksnes liitsõnas *hinnaaland* hinnast maha arvatud summa tähenduses.

.. pluss mis tahes ebaharilik hinna**aland** või muu mahaarvatis harilikust konkurentsihinnast.

Tuletustähenduse järgi (tuletusaluse verbi argumentirole silmas pidades) väljendab enamik *nd*-noomeneid samatüvelise *nda*-verbiga tähistatud tegevuse tulemust.

Külastele pakuti kuulamiseks Schuberti, Bachi ja Kuldar Sinki **helindeid**.

Advokaat pidi saama töötasu 125 000 dollarit igal juhul, sõltumata kohtu**lahendist**.

Ma ei tea küll, kes selle **omandi** tagastamise välja mõtles, aga see on keeranud eesti vanaemade vastu.

Harva möödub mõni nädal, mil autofirmad ei tooks välja suurseeriatoodetest mõneti atraktiivsemaid **teisendeid**, võttes nii leiva väikestelt möödukaid ümberehitusi harrastavatelt töökodadelt.

Ka kaks viimast osa olid tempoliselt silmapaistvalt aktiivsed, mis eriti finaalis võimaldas burlesksele plaanile lisada teatud konfliktseid tähendus**varjundeid**.

Müüt on teaduse **vastand**, müüt teeb pimedaks, teadus teeb nägijaks.

See on **lühend** ingliskeelsetest sõnadest Estonian Stage Production.

Mõlemad tikuvallmistajad väidavad, et nende tikud on vabad mürgistest **ühenditest**.

Tavalisem kui *us*-tuletiste puhul on *nd*-noomenite tähendusseos intransitiivse *ne*- (vormiliselt *ndu*-) verbiga.

Laserivälked .. laiendavad veresoonte **ahendeid**, lagundavad kasvajate väärkudesid jpm.

Sama käib ka inetute siniste soperdiste kohta, mis pole kübetki paremad kui sinikad või veenil**aiendid**, nagu on öelnud moekunstnik Antonio Berardi.

Tugevasti on vähenenud veel surmad psüühikahäiretesse ja kaasasündinud väära**renditesse**.

Organismi väsimuse leevendamisele talvel võivad kaasa aidata **idandid** ja toidud nendest.

Kui lõpuks küüne peale **paksend** tekkis, läksin arsti juurde.

Rinna röntgenpildistuse abil on võimalik **tihendid** avastada mitu aastat varem, kui need muutuvad käega kombatavaks.

Mõnda tuletist kasutatakse mõlemas tähenduses (vrd *veenilaiend* ja *teelaiend*), mõnda üksnes intransitiivse verbi (*väärarend*), mõnda üksnes transitiivse verbi tuletisena (*lühend*), mõne puhul pole tuletise ühemõtteline tõlgendamine võimalik (*idand*). Kui *nda*-verb ei ole tuletatud mitte noomeni-, vaid verbitüvest, siis on *nd*-noomeni ja verbi semantiline seos niisama ähmane nagu juurverbi ja tuletatud verbi tähenduserinevus (nt *lisand* võib olla niisama hästi *lisama*- kui ka *lisandama*-verbiga tähistatud tegevuse tulemus).

Mainitud kolmele toiduainele lisaks võis salatist leida ka nõukogudeaja salatil**isandit** – hapukurki.

Aja jooksul võivad tähendused diferentseeruda, nt Wiedemannil sama-tähenduslikena esitatud *kaevama* ja *kaevandama* on nüüdseks saanud

kumbki oma tähenduse, samuti on eristunud *kaevand* ja *kaevandus*: *kaevand* seostub tähenduslikult *kaevama*-verbiga, *kaevandus* aga *kaevandama*-verbiga, vrd

Ajalehe Sakala teatel on Viljandi ordulinnuse varemete taga asuva Pähklimäe lagi praegu mitmeks nelinurkseks **kaevandiks** lahti võetud.

Eesti Põlevkivi koosneb kolmest karjäärist ja kuuest **kaevandusest**.

Nagu *kaevand* ja *kaevandus*, nii märgivad mõned muudki konkreetsete tegevusverbide *nd*-tuletised peale tegevuse tulemuse ka selle tegevuse või protsessi kohta.

Ja sel kahe kilomeetri laiusel liivakella **ahendil** asub veel ka vanalinn.

Seepärast olime õnnelikud, leides Siapa jõe kaldal, nelja päevateekonna kaugusel La Esmeraldast, ühe **asundi**.

Juht peab andma teed juhile, kes on jõudnud **teekitsendile** või selle juurde.

Ainuke algõppe „plats” (loe: tänav) asub endise Dünamo staadioni esisel tänava **laiendil**.

Tuletise *majand* puhul lisandub kohatähendusele veel institutsioonitähendus (vrd ka liitsõnu *ühis-*, *riigi-*, *näidis-*, *metsamajand*).

Kui ta seitse aastat hiljem lahkus, tõi **majand** aastas üle miljoni rubla sisse.

Teine rühm *nd*-tuletisi tähistab *nda*-verbiga seostuvat tegevusvahendit.

Mängi tapmise **ajendiks** on politseinike versiooni kohaselt raha.

Nõukogude ajast on meil aga meeles, et Rahva Hääle juhtkiri oli ametlikuks **juhendiks** rahvale, näiteks, millal peame minema kartuleid võtma.

Samuti katab klaasikindlustus uute **tihendite** hinna, juhul kui mudelil on **tihendid**, mis tuleb uue klaasi paigaldamisel asendada.

Selgitavat **täiendit** – rahvusvahelise uue muusika festival – see nimetus vist enam ei vajagi.

Kapo ei leidnud **tõendeid**, mis seostanuks Männilit inimsusevastaste kuritegudega.

Lisaks maksuametile juba edastatud andmetele peab pank igale kliendile tema intresside kohta **õiendi** esitama.

Tähenduse konkretiseerumisel võib olla mitu astet, nii on *tõend* ja *juhend* üldise tõendava või juhendava info kõrval hakanud märkima ka esemelist (paber)dokumenti.

Kinnipeetud tulumaksu kohta tuleb emitendile ka **tõend** väljastada.

Suurem osa laserkaardikeppe on müügil üldse ilma pakendita, rääkimata eestikeelsetest kasutus**juhenditest** ning hoiatustest.

Tänavu aprillis kinnitati sotsiaalministri käskkirjaga ministeeriumi erialanõunike ameti**juhend**.

Osa tuletisi on tõlgendatavad nii tegevusvahendina (a-näited) kui ka tegevuse tulemusena (b-näited).

- (1a) Pärapi**kend** moodustub ühest või enamast võrgutükist, mis asuvad otse kitsas tähenduses noodapära ees.
- (1b) Uus suund on aga Lahe tänavalt Mihkli tänava **pikendile**.
- (2a) Sellest 40 protsenti annab tootmine – põhiliselt kile ja kilep**akendite** valmistamine.
- (2b) Ka turism, viimaste aastakümnete jooksul maailma kiireimini kasvav tööstusharu, on suunatav ja toodetav laiatarbekaup, mille **pakend** tänapäeval aina laieneb: kultuuriturism, arhitektuuriturism, punkriturism, viimane sõna on etno-õkoturism.
- (3a) Need Rilke luuleread on Mati Unt valinud näidendi „Vaimude tund Kadrioru lossis” pealkirja **laiendiks**.
- (3b) Plaani järgi tehakse bussidele taskukoht esimese sõiduraja **laiendina** ja autod ei pea peatustes enam bussi taga ootama.

Alati ei võimalda kontekst tähendust eristada, nt järgmise näite puhul pole selge, kas *nd*-tuletis tähistab lahjendavat või lahjendatud ainet.

Kuidas teha nii, et **lahjend** oleks vähem mürgine.

Samamoodi nagu *us*-tuletiste tähendus on ka mõne *nd*-noomeni tähendus grammatiseerumas: kas kaassõnastumas (*ajendil*) või püsiühendis väljend-verbistumas (*omandisse andma, omandisse minema, omandis olema*).

Börsil opereeritakse avaliku info ja emotsioonide **ajendil**.

Riigi poolt tasuta **omandisse** antud kinnisasja võib võõrandada üksnes avalikul enampakkumisel.

Märksa olulisem tundub talle siiski rääkida muusikute maja tulevikust, sinna tehtud investeeringutest, mis kõik Väravatorni era**omandisse** minekuga kaotsi läheksid.

Ma ei usu, et peaksime eeskuju võtma Prantsusmaast või Soomest, kus sellised keskused on munitsipaal**omandis**.

Püsiühendis käibiva sõna *omand* abstraktne tähendus on keelekorraldajate vastuargumentidest hoolimata (vt Erelt 2007: 100 ja seal viidatud kirjandus) iseseisvunud ja kasutusel ka väljaspool püsiühendit, alguses õiguskeeles, kuid levinud sealt ka muudesse tekstidesse, nagu osutavad arvukad ajakirjandusnäited. Juhtum on erandlik selle poolest, et sõna-moodustusteooria kohaselt kujutab tuletise leksikaliseerumine endast tähenduse konkretiseerumist, *omandi* puhul aga on tegemist algse konkreetse tähenduse abstrahheerumisega.

Elmisele infole lisandub veel teave eluaseme **omandi** kohta: kes millise protsendiga omanik on.

Kaheksakümmend aastat tagasi kirjutatud artikkel kutsus leiboriste üles kehtestama tootmisvahendite ühis**omandit**.

Mõne *nd*-tuletise tähendus on vastuolus samatüvelise *nda*-verbi ÕS-is normitud tähendusega. Keelekorraldus teeb vahet verbidel *loetlema* 'nime-tades üles lugema' ja *loendama* 'arvuliselt kokku lugema', samuti verbidel *sisendama* 'sugereerima' ja *sisestama* 'sisse viima või panema'. Ühiskeeles ei ole see vahetegemine ilmselt oluline, sest *nd*-tuletised *loend* ja *sisend* ei seostuks selle eristuse järgi semantiliselt mitte verbidega *loendama* ja *sisendama*, vaid verbidega *loetlema* ja *sisestama*.

Bukaresti põhjapoolses eeslinnas asuvas Ceausescu villas on personal koostanud **loendi** tuhandetest isiklikest asjadest, mis kuulusid Ceausescude perekonnale.

Nagu küberneetilisele mustale kastile kombeks, saame meie asjast aimu ainult **sisendite** ja väljundite kaudu.

Kuna *nd*-tuletisi on moodustatud nii verbaalsest kui ka nominaalsest tüvest, võivad kaks tuletusmalli ristuda. Näiteks järgmised tuletised ei ole

semantiliselt seotud samatüveliste *nda*-verbidega, vaid on tõlgendatavad denominaalsete *nd*-tuletistena.

Ta vajutab kannudele tulise rauaga **jäljendeid**.

1952. aastast alates tudengeid teeninud ümmarguste kriuksuva **liigendiga** taburettide asemel on nüüd 225 pehmet klapptooli.

Nälgijad on teki all ja täpselt sellises **asendis**, nagu ma tean neid pressis avaldatud fotodelt.

See tõstis loo hoopis teisele **tasandile**.

On ka selliseid *nd*-noomeneid, mis mõnes kontekstis on säilitanud argumentisuhte *nda*-verbidega (a-näited), mõnes teises kontekstis on sellist seost aga raskem tuvastada (b-näited ja c).

- (1a) Järgmised kvaliteedid, mis iseloomustavad kõiki Ester Mägi teoseid, on veenev **kujundite** (= teost kujundavate vahendite – RK) dramaturgia ja vormi terviklikkus.
- (1b) Eestis elava venelase **kujund** (= kuju – RK) hakkab inimeste tavateadvuses mitmekesisistuma: see pole enam (ainult) punase lipuga protestiv pensionär, vaid ka näiteks tänavune Miss Estonia või Noisy Nation või anekdoodid uusvenelastest.
- (2a) Freudistlike sümbolite arsenalist võttis ta huulepulga, fallilise objekti, mille muutis peamiseks suhtlus**vahendiks** (= suhtlemise vahendaja – RK) meestega lävimisel.
- (2b) Mustkunstnik keeldus oma tööv**ahendeid** (= tööriistu – RK) müümast.
- (2c) Eesti keele kaasajastamine ning hoidmine kiirelt muutuva maailma tasemel on riiklik ülesanne, milleks riik peab vajalikud **vahendid** (= raha – RK) ka eraldama.

Kuna *nd*-noomenid võivad tähistada nii tegevuse tulemust kui ka vahendit, raskendab analüüsi vormihomonüümia samadest alusverbidest moodustatud *i*-liiteliste vahendinimetustega. Mõlema sufiksi tuletised on tehismoodustised ja seetõttu ei ole keelekasutajal võimalik toetuda oma keelepädevusele, otsustamaks, kas nominatiiv on *muund* või *muundi*, *pikend* või *pikendi*, *lahjend* või *lahjendi* jne (vt lisanäiteid Erelt 2007: 245). Mõlemad on võimalikud, aga sõnaraamatust tuleb sõnahaaval järele vaadata, millistest *nda*-verbidest on terminoloogid fikseerinud *i*-liitelise

vahendinimetuse, millistest *nd*-lõpulise, pealegi ei selgu kontekstist alati, kas tegemist on tulemuse või vahendiga.

Äärmusliku näitena on ühe statiini (kolesterooli **alandi**) hinnavahe 500 krooni retseptilt.

Näiteks toodab Velsicoli bensoehappetehas Kohtla-Järvel värvilahjendeid, mille puhul on väga oluline teada, kui mürgised need on.

Juhtimissüsteemid vahetatakse välja koostöös Tallinna tehnikatilikooli teadlastega, **muundi** osad tarnib Semikron.

Sama kehtib ka **pikendite** kohta, mis pealegi ei loo piisavalt jäika ühendust olemasoleva ja juurdesoetatu vahel.

Veemõõtja paigaldamisele kuluva raha hulk sõltub korteri veesisendite arvust.

7. Kokkuvõte ja järeldused

Nagu analüüsist järeldub, võivad nii *ndus*- kui ka *nd*-liitelised verbaalnoomenid tähistada tegevuse tulemust ja vahendit. *us*-tuletiste tulemuse- ja vahenditähendus on abstraktse protsessitähenduse loomuliku leksikaliseerumise tagajärg (või süstemaatiline polüseemia) ning sellist kasutust võib pidada seotuks keelepädevusega. *nd*-tuletised on tehismoodustised, mille tuletustähendus kattub verbaalnoomenite tuletusmallide süntaktilis-semantiliste piirangute tõttu samadest alusverbidest moodustatud *us*-noomenite tuletustähendusega. Tuletisi eristab põhiliselt konkreetsem aste: *nd*-tuletised on kasutusele võetud, eristamaks konkreetsemat tulemust või vahendit abstraktse tausttähendusega *us*-tuletistest. Tundub, et see terminoloogiline diferentseerimine on ühiskeeles omaks võetud vaid kohati.

Kõige selgem on tähenduserinevus juhtudel, kus *nd*-tuletise sünnitähendus ei ole otseses seoses tuletusaluse *nda*-verbi tähendusega (*asendus* ja *asendus*, *loend* ja *loendus*, *sisend* ja *sisendus*, *helind* ja *helindus*, *vahend* ja *vahendus*, *tasand* ja *tasandus*, *liigend* ja *liigendus* jt). Osa *nd*-tuletisi on ühiskeeles rohkem kodunenud ja võinud aja jooksul tõrjuda või takistada *us*-tuletiste konkretiseerumist (*kavand* ja *kavandus*, *kujund* ja *kujundus*, *majand* ja *majandus*, *juhend* ja *juhendus* jt). Siiski on näiteid ligi paarikümne tuletispaari kohta (seega peaaegu pooled analüüsitud tuletistest), kus *nd*-tuletis ei ole suutnud ühiskeelest välja tõrjuda *us*-tuletise kasutamist

konkreetses leksikaliseerunud tähenduses ning kus selget tähendusvahet *nd-* ja *ndus*-noomenite kasutuses ei ole.

Seepärast olime õnnelikud, leides Siapa jõe kaldal, nelja päevateekonna kaugusel La Esmeraldast, ühe **asundi**.

Jõelähtme vallavanema Taimi Saarmaa sõnul hakkas see fantastiline **asundus** tekkima kaheksakümnendatel, kui ametiühingud jagasid inimestele nn kõõgiljamaad.

Laserivälked .. laiendavad veresoonte **ahendeid**, lagundavad kasvajate väärkudesid.

Esimest korda opereeriti 21. juulil sündinud Joosepi südant 7. augustil – eemaldati aordi **ahendus**.

Börsil opereeritakse avaliku info ja emotsioonide **ajendil**.

66 protsenti Surfi reklaami kiitnud inimestest väitis, et nad ei ostnud pesupulbrit reklaami **ajendusel**.

Strateegiliste punktide kohal talla all peaksid sokkidel olema **paksendid**, mis kõndimisel jalatalda masseerivad.

„Kella kahe” ja „kella kümne” juures – sealt hoiab normaalne juht roolist kinni – on väikesed **paksendused**.

Uus suund on aga Lahe tänavalt Mihkli tänava **pikendile**.

Teisipäeval Tallinnas avatud Tammsaare tee **pikendus** on olnud viimase perioodi olulisim rahvusehitus.

Harjumäele ehitatakse kolm rahvuslikku väravat, .. väravad ise esitavad aga **teisendit** Tõnis Vindi Vabadusmonumendi ideest.

Maailmas liiguvad retseptid ringi – midagi sealt ära võttes või juurde pannes tekivadki **teisendused**.

See on **lühend** ingliskeelsetest sõnadest Estonian Stage Production.

Hüpertekstis (edaspidi kasutame **lühendust** HTS) tarvitamine on ime-lihtne.

Brandt hakkas kantsleriks saades nägema idapoliitikas läänepoliitika **täiendit** ja suunas selle demokraatia plahvatuslikule edasiarendamisele.

Kuna reservteenindus puudutas haritlasi, kes on parim **täiendus** lünklikule allohvitserkonnale.

Ebasündsate **väljendite** keeld tekitas avalikkuses poleemikat alles nüüd, kuid samasisuline säte oli ka kolm aastat tagasi vastu võetud Sindi linna ühiselu eeskirjades, kus lisaks ebasündsatele **väljendustele** olid keelatud ka ..

.. kuid suurt kultuurilise **pärandi** hoidmise vaimustust ühiskonnas ei ole.

Rektor kinnitab, et ülikool teeb küll kõik temast sõltuva, et Lotmani **pärand** siia jääks.

Kuid setukesed on omal maal siiski alles ja mõistavad oma kallist esivanemate **pärandust** alal hoida ja hinnas pidada.

Omaste hinnangul ei olnud Mürsepa **pärandus** ilmatu suur – maja, väike hoiauarve ja mitte just kõige uuem auto.

Tõsi küll, seda maja ei pakutud mitte ametipinnaks, vaid isiklikuks **omandiks**.

Hoone ei olnud tegelikult Mehise ega ka päriselt Ennu **omandus**.

Eriti segane on *omandi* ja *omanduse* vahekord: kumbagi tuletist kasutatakse nii konkreetse (omandatud vara) tähenduses kui ka abstraktses haldamisõiguse tähenduses, ka moodustavad nad ühesuguseid konstruktsioone (*omandusse andma/minema/kuuluma*; *omandisse andma/minema/kuuluma*; *omanduses/omandis olema*).

J. V. Veski taotlus, et eesti keeles hakataks süstemaatiliselt vahet tegema protsessi konkreetse ja abstraktse tulemuse ning vahendi vahel, on *nd*-tuletiste puhul osutunud niisama tagajärjetuks nagu üritus vastandada nn *tus*- ja *tis*-noomeneid: osa pakutud termineid on oskuskeeles juurdunud ja levinud teadusühiskonnale omaselt ajakirjanduse vahendusel ka muudesse tekstidesse, ühiskeeles pole aga diferentseerumine osutunud vajalikuks. *nd*-tuletus ei ole muutunud produktiivseks ja keel paistab endiselt väga hästi toime tulevat *us*-tuletiste polüseemiaga.

Siinne analüüs kinnitab artikli teooriaosas esitatud väiteid tuletuse produktiivsuse ja diakroonilise leksikaliseerumise kohta. Produktiivsus on seotud keelepädevusega ja keele loomulike tuletusmallidega ning produktiivsete mallide alusel moodustatud tuletised võivad kasutuses leksikaliseeruda, olenemata samatähenduslike vastete olemasolust. Morfoloogilisest läbipaistvusest ei piisa, et tuletusmall muutuks produktiivseks; sõnatuletust juhivad ka keelesisesed semantilised reeglid. Keele arendamine ja uuendamine on tulemuslikum, kui lähtuda mitte üksnes olemasolevatest vormi-

listest, vaid ka semantilistest mallidest. Selle tõenduseks sobivad näiteks Johannes Aaviku soovitused adjektiivitüveliste abstraktsete *us*-noomenite või enesekohase/passiivse tähendusega *u*-verbide laiemal kasutuse kohta. Olemasolevate üksiksõnade analoogial võib moodustada uusi samasuguse morfoloogilise struktuuriga sõnu, nagu Veski tegi *nd*-tuletisi, aga kui liitel pole keelesüsteemis selget kategoriaalset tähendust või kui seda teadlikult muudetakse, siis ei taju keelekasutaja seda grammatilise SM-reeglina. Terminoloogias võivad tehistuletised olla mõnikord põhjendatud, ühiskeeles aga juurduvad ja levivad nad regulaartuletistest halvemini, juhuslikumalt ja üksikhaaval.

Kirjandus

- Aronoff, Mark 1976.** Word-Formation in Generative Grammar. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Bauer, Laurie 1998.** When is a sequence of two nouns a compound in English? – English Language and Linguistics 2, 65–86.
- Bauer, Laurie 2001.** Morphological Productivity. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, Laurie 2005.** Productivity: Theories. – Handbook of Word-Formation. Ed. by Pavol Štekauer, Rochelle Lieber. (= Studies in Natural Language and Linguistic Theory 64.) [Dordrecht]: Springer, 315–334. doi:10.1007/1-4020-3596-9_13
- Chomsky, Noam 1970.** Remarks on nominalization. – Readings in English Transformational Grammar. Eds. Roderick A. Jacobs, Peter S. Rosenbaud. Waltham, Mass.: Ginn, 184–221.
- Erelt, Tiit 2007.** Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Fillmore, Charles 1968.** The case for case. – Universals in Linguistic Theory. Ed. by Emmo Bach, Robert T. Harms. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
- Habicht, Külli 1995.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Magistritöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Hohenhaus, Peter 2005.** Lexicalization and institutionalization. – Handbook of Word-Formation. Ed. by Pavol Štekauer, Rochelle Lieber. (= Studies in Natural Language and Linguistic Theory 64.) [Dordrecht]: Springer, 353–374. doi:10.1007/1-4020-3596-9_15
- Kasik, Reet 1975.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 5. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 363.) Tartu, 3–162.

- Kasik, Reet 2010.** Eesti keele sõnatuletus. Kolmas, parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kastovsky, Dieter 1986.** The problem of productivity on word formation. – *Linguistics* 24, 585–600. doi:10.1515/ling.1986.24.3.585.
- Kerge, Krista 1996.** The Estonian agent nouns: grammar versus lexicon. – *Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF)* 49, 3. Berlin, 286–294.
- Kerge, Krista 1998.** Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesk-sõna võrdluse all. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2001.** Action nouns on *-mine* in Estonian grammar and lexicon. – *Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course*, Tartu. June 2000. Eds. Jussi Niemi, Janne Heikkinen. (= *Studies in Languages* 36.) Joensuu: University of Joensuu, Faculty of Humanities, 34–45.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laakso, Johanna 1990.** Translatiivinen verbinjohdin NE itämerensuomalaisissa kielissä. (= *Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia* 204.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Langemets, Margit 2010.** Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Levin, Beth, Malka Rappaport 1988.** Non-event er-nominals: a probe into argument structure. – *Linguistics* 26, 1067–1083. doi: 10.1515/ling.1988.26.6.1067
- Lieber, Rochelle 2004.** *Morphology and Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipka, Leonhard 1977.** Lexikalisierung, Idiomatisierung und Hypostatisierung als Probleme einer synchronen Wortbildungslehre. – *Perspektiven der Wortbildungsforschung. Beiträge zum Wuppertaler Wortbildungskolloquium vom 9.–10. Juli 1976. Anlässlich des 70. Geburtstages von Hans Marchand am 1. Oktober 1977*. Eds. Herbert E. Brekle, Dieter Kastovsky. Bonn: Bouvier, 155–163.
- Muischnek, Kadri 2006.** Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. (= *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mund, Argo 2005.** *ndus*-liide eesti keeles ehk *peksandusest* ja *pärandusest e-postinduse* ja *perearstinduseni*. – *Oma Keel* 1, 21–32.
- Sahkai, Heete 2005.** Teonimi perifrastilises verbivormis. – *Keel ja Kirjandus* 10, 790–807.
- Scalise, Sergio, Emiliano Guevara 2005.** The lexicalist approach to word-formation and the notion of the lexicon. – *Handbook of Word-Formation*. Ed. by Pavol Štekauer, Rochelle Lieber. (= *Studies in Natural Language*

and Linguistic Theory 64.) [Dordrecht]: Springer, 147–188. http://dx.doi.org/10.1007/1-4020-3596-9_7.

Schultink, Henk 1961. Produktiviteit als morfologisch fenomeen. – Forum der Letteren 2, 110–125.

Spencer, Andrew 2005. Word-formation and syntax. – Handbook of Word-Formation. Ed. by Pavol Štekauer, Rochelle Lieber. (= Studies in Natural Language and Linguistic Theory 64.) [Dordrecht]: Springer, 73–98. doi:10.1007/1-4020-3596-9_4.

Štekauer, Pavol 2000. English Word Formation: A History of Research (1960–1995). Tübingen: Gunter Narr.

Zimmer, Karl Ernst 1964. Affixal negation in English and other languages: An investigation of restricted productivity. Supplement to Word 20, 2.

Vare, Silvi 1981. Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Vare, Silvi 1984. Omadussõnaliited eesti kirjakeeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Vare, Silvi 1993. Tuletusliitest uue nurga alt. – Keel ja Kirjandus 8, 530–536.

Vare, Silvi 2005. Eesti keele verbimoodustus: desubstantiivne konversioon. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Peatoim. Mati Ereht, tegevtoim. Maria-Maren Sepper. Tallinn, 39–67.

Veski, Asta 1956. J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Kandidaadiväitekiri. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg.

Word formation between lexicon and grammar: verbal nouns with *-nd* and *-ndus* affixes

Reet Kasik

The article analyses the meanings and use of nouns with the affixes *-us* ja *-nd* on the basis of verbs with *-nda* affixes. The data comes from the Corpus of Written Estonian (media + fiction), and the analysis proceeds from the theoretical concepts of productivity and lexicalization of derivation. Formation of *-us* derivatives from verbs with *-nda* affixes is a productive mechanism in the Estonian language; *-nd* derivatives were created as specialized terms in the 1920s and the 1930s, and about fifty of them have thus far spread into the common language. The semantics of verbal nouns with *-ndus* and *-nd* endings are similar, referring to the result of a process or an instrument expressed by the base verb. *-us* derivatives formed in the productive pattern have an abstract meaning, but the semantics of the derivatives might have undergone specialization during lexicalization, and many *-us* derivatives have multiple meanings. The objective of forming *-nd* derivatives was to decrease the polysemy of *-us* derivatives and adopt a formation pattern for marking a specific result or instrument of an activity. The article provides an overview of the success of this systematic differentiation. The pattern of forming *-nd* derivatives has not become productive. The meanings of some *-us* and *-nd* derivatives with the same root have become quite different, whereas other *-nd* derivatives are used along with *-us* derivatives and have not decreased the polysemy of *-us* derivatives. The reasons for the latter are also discussed in the article.

Keywords: word-formation rules, productivity, lexicalization, term formation, polysemy of derivatives

Reet Kasik
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
reet.kasik@ut.ee

ANTON THOR HELLE TOIMETAJAKÄEKIRI: KUIDAS THOR HELLE VANA TESTAMENDI VERBIMORFOLOOGIAT REDIGEERIS¹

ANNIKA KILGI

Annotatsioon. Esimese eestikeelse täispiibli vana testamendi mustandit pani kirja kümnekond inimest, toimetamismärkmed pärinevad aga enamjaolt Anton Thor Helle sulest. Artiklis vaadeldakse neljateistkümne kirjutaja tekste vana testamendi kanooniliste raamatute osast. Täpsema analüüsi objektiks on kohad, kus toimetaja muutis verbigrammatikat.

Ilmnes, et Anton Thor Helle korrigeeris öeldiste ning määrusena tarvitatud infiniitvormide grammatikat sageli, umbes kolmandikul juhtudel, kuid enamasti oli tegu sõnastuse lihvimisega või kirjakoha sisulise ümbermõtestamisega ja mitte teistsuguse arusaamaga morfoloogiasüsteemist. Muudatusi, mis peegeldasid algse kirjutaja ja toimetaja erinevat verbigrammatikat, tegi Thor Helle silmatorkavalt palju üksnes Joachim Nicolaus Wilckeni, Heinrich Christoph Wrede ning Ruti raamatu tundmatu kirjutaja teksti redigeerides. Üldiselt tundub aga, et tõlkijad tegutsesid väga hoolikalt ja üksmeelselt ning toimetajal ei tulnud kuigivõrd põhimõttelisi parandusi teha.

Näiteks esines vaid paar üksikut erinevust kindlaks kujunenud infinitiivireksioonist ning needki toimetas Thor Helle välja. *Saama*-tuleviku puhul nii suurt üksmeelt polnud, seda kasutas tervelt seitse kirjutajat neljateistkümnest ja Thor Helle eemaldas selle. Tema toimetajakäekirja kõige iseloomulikumaks jooneks võib pidada *võtma*-tarindit, mida ta rohkesti lisas.

Võtmesõnad: eesti kirjakeele ajalugu, piiblitõlge, morfosüntaks, toimetamine

¹ Artikli valmimist on toetanud ETFi grant 7896. Suur tänu retsensentidele väga heade märkuste eest ning Kristiina Rossile ja Kai Tafenaule vana testamendi mustandkäsikirja paljunduste eest.

1. Sissejuhatuseks

Eesti kirjakeele ajaloo uurijad on erakordselt õnnelikus olukorras, kuna praeguseni on säilinud siinse esmapiibli mitu toimetamisfaasi ning on võimalik üsna täpselt näha, kuidas lõpuks trükkis jõudnud teksti keel tasapisi vormus. Uue testamendi umbes sajandipikkusele teekonnale täispiibli ni mahtus kümme-kond suuremate või väiksemate erinevustega redaktsiooni, sh kirikukäsiraamatutes leidunud evangeeliumi- ja epistlikatkendid, Heinrich Göseken vanema tõlge, Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirja lõplik kuju, Müncheni käsikiri, 1715. aastal avaldatud raamat ja 1729. aasta põhjalikult toimetatud teine trükk. Vana testamendi tõlketöö jäi küll märksa lühemasse ajavahemikku, kahte kümnendisse, kuid sedagi käsikirja toimetati hoolikalt ning alg- ja lõppteksti vahele jäävad mustand-käsikiri, hilisem eraldi lehtedel paiknev parandusloetelu ja puhtandkäsikiri. Tänu nende redigeerimisetappide olemasolule on võimalik jälgida, mille poolest tõlkijate seisukohad erinesid ja kuidas jõuti lõpliku tekstini.

Nii ongi teada, et XVII sajandi lõpul uue testamendi põhjaeesti keelde tõlkimist saatnud erimeelsustes jäid peale Johann Hornungi, Adrian Virginiuse jt uuendusmeelsete ideed. Senisele Stahli-pärasele traditsioonile vastandudes loobuti näiteks *saama*-tulevikust ning põhiverbi muutmisest eitavas kõnes (Reila 2007: 559–560).

Järgmine seltskond, kelle tegevus mõjutas tugevalt kogu tollast eesti kirjakeelt, tekkis pärast Põhjasõda. Siis võttis hulk mehi (sh Heinrich Gutsleff, Eberhard Gutsleff noorem, Anton Thor Helle, Heinrich Christoph Wrede, Hermann Johann Heitzig) oma südameasjaks heakeelsete kirikuraamatute väljaandmise (Põldmäe 1939: 46, 51). See peamiselt pietistlikest pastoritest koosnev meeskond toimetab põhjalikult kirikukäsiraamatut ja uut testamenti, andis välja muid vaimulikke raamatuid ning senistest märksa põhjalikumaid eesti keele käsiraamatuid. Rudolf Põldmäe (1939: 58) sõnutas tegutses Eestis toona märkimisväärselt palju kirjamehi, kes olid võimelised ja valmis võtma endale suuri ülesandeid ning sellest kirikuraamatuid väljaandvast seltskonnast tõusis üha enam esile Anton Thor Helle oma erakordse keeleandega. Nende kõige suurem ja kesksem töö oli täispiibli väljaandmine, mistarvis oli vaja peale uue testamendi redigeerimise tõlkida vana testament. Just viimase säilinud käsikirjad²

² Siinse artikli jaoks kasutasin paberkoopiaid Eesti Ajalooarhiivis olevast vana testamendi mustandkäsikirjast (EAA, f 1187, n 2, s 5324 ja 5325).

annavadki hea sissevaate eesti kirjakeele kujundamisse vahetult enne täispiiblit, 1720.–30. aastatel.

Teada saamaks, kuivõrd tollaste kirjakeele kujundajate seisukohad üksteisest erinesid ja milliste põhimõtete järgi varieeruvust ühtlustati, võrdlesin vana testamendi mustandis olevate eri käekirjadega kirjutatud osade verbigrammatikat. Nõnda peaks saama selgemaks, kuidas suhestusid eri kirjutajate arusaamad parimast eesti (raamatu)keelest. Konkreetsema analüüsi objektiks olid need verbivormid ja -tarindid, millega toimetamise käigus tegeldi. Valisin neljateistkümnest vana testamendi kanoonilises osas eristatud käekirjast ühepikkused, 56-salmilised katkendid³ ning analüüsisin kõiki verbijuhtumeid, mida Thor Helle toimetanud oli. Arvesse ei läinud puhtleksikaalsed muudatused, nt asendus *kutsus* > *hüüdis*. Jälginis, kui palju muutis toimetaja verbigrammatikat, nt pani algse verbivormi *ep olnud* asemele *ei olnud*, *saab* asemele *saaks* või *ei taha võtta* asemele *ei võta*. Omavahel võrdlesin algse kirjutaja lõplikku tahet toimetaja lõpliku tahtega, s.t mustandkäsikirja algse kirjutaja viimast sõnastust trükipiibliga.⁴

³ Eberhard Gutsleffilt Ps 52:1–56:6, Heinrich Gutsleffilt 4Ms 31:5–31:32 ja 32:1–32:29, Johann Christoph Gutsleffilt Kg 1:1–3:12, Johann Laurentius Hesselt 1Ms 1:1–2:25, Michael Levanuselt 1Sm 1:1–2:28, Georg Sablerilt Esr 4:1–6:2, Joachim Salemannilt Ho 1:1–4:17, Anton Thor Hellelt 4Ms 5:5–7:2, Joachim Nicolaus Wilckenilt Ha 1:1–3:19, Heinrich Christoph Wredelt Am 1:1–4:10 ning neljalt tundmatult kirjutajalt 2Sm 1:1–2:29, Est 1:1–3:11, Jr 1:1–3:12 ja Rt 1:1–3:11. Christoph Erdmann Biecki käega kirjutatud osades on parandusi niivõrd vähe, et nende näol pole tõenäoliselt tegu mitte algse mustandi, vaid mustandi ümberkirjutusega, seetõttu ei ole temalt katkendit analüüsitud.

Katkendi pikkuseks on valitud 56 salmi, kuna just nii palju salme oli kirja pannud kõige vähem kirjutanud J. N. Wilcken. Talt on seetõttu võetud analüüsiks kogu tema käega kirjutatud tekst, terve Habakuki raamat, ja ülejäänutelt sama pikk osa nende kirjutatust.

⁴ Ehkki mustandkäsikirja lõplik kuju ei erine tavaliselt kuigivõrd trükipiiblist, on siiski palju parandusi lisandunud ka pärastpoole. Näiteks Ps 53:3 pani Eberhard Gutsleff noorem kõigepealt mustandisse kirja kujul *Jummäl on taewast tunnistanud* *innimesse lapsed, et ta pididi nügghema, kas üks moistlik olleks, kes Jummalat otsiks öiete*. Thor Helle toimetas selle mustandkäsikirjas *Jummäl watab taewast innimesse laste peäle, et ta saaks nähha, kas kegi moistlik olleks, kes öiete otsiks Jummalat* ja trükipiiblistse jõudis *Jummäl wadab taewast innimesse laste peäle, et ta saaks nähha, kas kegi moistlik olleks, kes Jummalat nouaks*. Seega muutis toimetaja mustandkäsikirjas neljast öeldisest kahe grammatikat (*on tunnistanud* >

Paratamatult on taoline valim üsna väike ja juhuslik ega luba jõuda nii paljudele ja kindlatele järeldestele kui mahukama teksti analüüs. Seetõttu tuleb arvestada, et vaadeldud materjali põhjal kirjutajale omistatud omadused ei pruugi kõigi tema käega kirjutatud ridade kohta kehtida. Ometigi tundus juba ka lühikesi katkendeid vaadeldes ilmnevat nii kirjutajate erijooni kui ka ühtlustamispõhimõtteid.

*Issand annab räkida,
hea sannumette tojaid on suur hulk.
(Ps 68:12)*

2. Kirjutajad

Vana testamenti aitas 1720.–30. aastatel trükki toimetada üsna suur seltskond: kanooniliste raamatute mustandkäsitajaks on Kristiina Ross (2002) ja Kai Tafenau (2009) eristanud viisteist käekirja,⁵ apokrüüfides lisandub

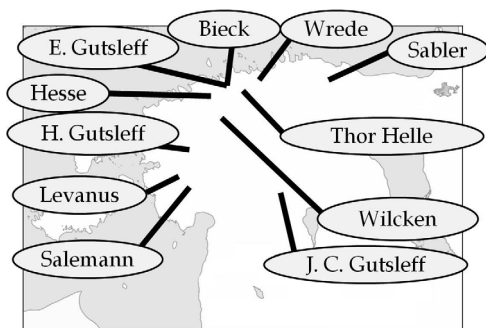
watab, pididi näggema > saaks nähha) ning hilisemal redigeerimisel neist üksnes ühe öeldise tüve (*watab > wadab*).

⁵ Nende käekirjadega on kirjutatud järgmised tekstiosad (Ross 2002, Tafenau 2009).

A. Thor Helle	4Ms 1:1–31:3 (poole pealt); 5Ms 1–19, 32:10–34:12; 1Kn 1–11; Ii 21:1–31:40; Ps 2–33, 106–107, 117–118, 120–128
H. Gutsleff	4Ms 31:3 (poole pealt) – 36:13; 5Ms 20–31; Jos; 1Kn 12–22; 2Kn; Ii 1–20; Ps 36–50, 64; Tn; Sf; MI
J. C. Gutsleff	Õp; Kg; Ül; Ps 70–105
H. C. Wrede	Am; Ob; Jn 1:1–3:4, Ps 108–117; 2Kn 20:12–21, 21:9–26; Ii 34:28–36:16
J. L. Hesse	1Ms, 2Ms, 3Ms (2Ms-i ja 3Ms-i algusleheküljed Thor Hellelt)
tundmatu	Jr; NI; Ps 129–150
J. Salemann	Hs; Ho; JI; Ps 61–63
M. Levanus	Jn 2:7 (poole pealt) – 4:11; Mi; Na
G. Sabler	Esr; Ne
tundmatu	1Sm; Est
tundmatu	2Sm
J. N. Wilcken	Ha
tundmatu	Rt
E. Gutsleff noorem	Ps 34, 35, 50–60
C. E. Bieck	2Kn 4:1–33, 6:4–33, 19:20–20:11, 25:11–30; Tn 3:21–4:13, 5:18–7:20, 9:25–11:38; Km 18:8–12, 18:18–19

Kõiki raamatukatkendeid, kus käekiri järsku muutub, pole siinses loendis esitatud.

veel seitse (Tafenu 2009: 703). Apokrüüfides lisanduvate käekirjade autorid on teadmata, kanooniliste raamatute käekirjade omanikest on seni tuvastamata neli. Ülejäänud on Rossi ja Tafenu andmetel Jüri pastor Anton Thor Helle, Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Suure-Jaani pastor Johann Christoph Gutsleff, Harju-Jaani ja Jõelähtme pastor Heinrich Christoph Wrede, Keila koduõpetaja Johann Laurentius Hesse, Mihkli pastor Joachim Salemann, Kirbla ja Lihula pastor Michael Levanus, Haljala pastor Georg Sabler, Hageri pastor Joachim Nicolaus Wilcken, Tallinna Pühavaimu pastor Eberhard Gutsleff noorem ja Tallinna gümnaasiumi õpetaja Christoph Erdmann Bieck. Seega ei olnud piibli väljaandmisel kaasatud inimesi mitte ainult Tallinnast ja selle lähiümbrusest, vaid kaugematestki põhjaeesti murdeala kohtadest (vt joonist).

Joonis. Vana testamendi tuvastatud kirjutajate töökohad

Kaugeltki alati pole selge, kas teksti kirjanijad olid muutusteta ümberkirjutajad, revideerivad ümberkirjutajad või tõlkijad.⁶ Seda, et osa mustandkäsitajast pole ilmselt mitte algne tõlge, vaid ümberkirjutus, paneb oletama asjaolu, et selles on vähe parandusi ning käekiri muutub mõnikord isegi lause keskel (Ross 2002: 77–78). Need suhteliselt puhtad kohad on 4Ms-i lõpp (alates 31:3-st), suurem osa 5Ms-ist, Js, Km, 1Kn, 2Kn, Ii, Js, Tn, Sf, Hg ja Ml. Kõige rohkem on seal Thor Helle ja H. Gutsleffi käekirja, vähem Wredet ja Biecki. (Tafenu 2009: 697)

⁶ Mõtteainet pakub näiteks Otto Wilhelm Masingu kiri Johann Heinrich Rosenplänterile 3. jaanuaril 1819, kus Masing ühe uue testamendi kirjakoha sõnastust kommenteerides ütles: „Meie kõik kokku ei tee viiendikkugi sellest, mis nood 11 ära tegid.” Pole teada, mille põhjal Masing oletas, et piibli eesti keelde tõlkijaid oli just nimelt 11. (Anvelt jt 1996: 22–25)

Kõige tõenäolisemalt võib teksti pidada kirjutaja tõlgituks siis, kui kirjutaja oli järjest kirja pannud pika teksti, millesse tehti hiljem ka palju parandusi. Sel juhul tundub mõistlik arvata, et tegemist on algmustandi, mitte ümberkirjutusega, ning loogilisim kandidaat oma tõlget kirja panema paistab olevat tõlkija ise. Mõnel juhul saab kirjutajate panust eelnevasse tõlketöösse hinnata kaudsete andmete põhjal, nagu seda on Jüri kirikuraamatus olev Thor Helle märkus Esimese Moosese raamatu tõlkimise kohta koos kellegi hea sõbraga (Ross 2002: 75) ning Otepää pastori teade, et see hea sõber, kes Thor Hellel grammatikatki koostada aitas, oli Hesse (Tafenu 2009: 704). Kuna mustandkäsikirjas ongi tekst kirja pandud selle hea sõbra käega (Tafenu 2009: 704), olnuks ilma Thor Helle teateta ilmselt palju raskem Hesse osalust tuvastada.

Ka toimetamismärkmete kohta on Kai Tafenu (2009: 699) oletanud, et ehkki need pani enamjaolt kirja Thor Helle, võis ta olla neid enne H. Gutsleffiga arutanud. Viimaste tihe koostöö kajastub veel näiteks nende käekirjade järgnemises üksteisele 4Ms-i, 5Ms-i, 1Kn-i ja Ps-i tõlgetes (Ross 2002: 78).

Ehkki kirjutajate täpset panust tõlkimisse või toimetamisse on tagantjärele üsna raske välja selgitada, on igal juhul selge, et Anton Thor Helle pilgu alt käis läbi kogu vana testament ja seda mitu korda: tema käsi ei ole kirjutanud suuremat osa märkmetest mitte ainult otse mustandkäsikirja, vaid ka hilisemasse eraldi lehtedel paiknevasse parandusloetellu (Tafenu 2009: 699). Thor Helle tehtud parandused näitavad igal juhul tema keelelisi põhimõtteid, ükskõik, kas ta neid enne kellegagi arutas või mitte. Samamoodi võib oletada, et ka toimetamiseelse teksti kirjutajad ei pannud kirja midagi enda keeletaju riivavat.

Eri käega kirja pandud tekstiosade keelekasutus tundub olevat verbi-morfoloogia poolest üsna ühtlane. Üldpildist eristuvad vaid mõne kirjutaja üksikud jooned.

Individuaalsed paistavad olevat näiteks lahknevused üldiselt välja kujunenud infinitiivireksioonist. Nii esines ainult tundmatul Estri raamatu tõlkijal „*pidama* + *da*-tegevusnimi” (2 korda), Wredel „*tahtma* + *ma*-tegevusnimi” (16 korda, Thor Hellel endal siiski ka 1 kord), Wredel „*võima* + *ma*-tegevusnimi” (1), J. C. Gutsleffil „*panema* + *da*-tegevusnimi” (2).

Teiste seas paistis silma Ruti raamatu tundmatu kirjutaja, kes lisas eitusvormi moodustamiseks jaatusvormile *mitte* ja käskiva kõneviisi puhul *ära* ka mitmuses. Nii kirjutas ta *et sind sest Mehhest mitte enne tühhel*

pannakse > Thor Helle *et sinna ei sa selle mehhele teäda* (Rt 3:3); *et ma küll mitte ollen kui üks so ommast ümmerdajast* > Thor Helle *ehk ma kül mitte ei olle kui üks so ümmardajaist* (Rt 2:13) ja *ärre hüüdke mind Noomiks* > Thor Helle *ärge hüüdke mind Noomiks* (Rt 1:20).

Eitust väljendas ülejäänuiust erinevalt ka Wrede, kes lisas verbile pöör-detunnuse. Wrede toimis nii kuus korda ja Thor Helle toimetas selle alati välja, nt Wrede *ei tahhan ma sedda mitte taggasi wõtma* > Thor Helle *ei tahha ma sedda sanna mitte taggasi wötta* (Am 1:11).

Just Wrede ja Wilckeni tekste parandaski Thor Helle kõige rohkem. Wilckeni kirjutatud Habakuki raamatu 244 öeldisest jättis Thor Helle grammatika puutumata vaid 98-l ja Wrede tõlgitud Aamose raamatu alguse 212 öeldisest 89-l. Skaala teises otsas on Hesse käega kirjutatud Esimene Moosese raamat, mille Thor Helle ja Hesse koos tõlkinud olid: sealsest 195 öeldisest jättis toimetaja grammatika muutmata tervelt 178 puhul. Ülejäänud käekirjadega katkendid jäid parandatud verbivormide osakaalu poolest nende vahele.

*Se on rööm kuulda, kui kegi hästi kostab,
ja se sanna, mis öigel a-al rägitakse, on wägga hä.
(Õp 15:23)*

3. Anton Thor Helle toimetamistöö

Thor Helle muutis verbigrammatikat üsna palju – tervelt kolmandikul juhtudel: 3142 öeldisest ja määrusena kasutatud infiniitvormist 1120-l ehk 36%-l. Rohkete paranduste seas leidub aga vähe selliseid, mida toimetaja tegi nii sageli, et neid võib pidada tema jaoks põhimõtteliseks. Enamasti esines mingi parandus vaid üks-kaks korda ühe-kahe kirjutaja tekstis.

Näiteks toimetas Thor Helle tarindit „*andma + da-tegevusnimi*” küll tervelt 12 korda, kuid kõik need parandused erinesid üksteisest: toimetaja asendas *andma*-tarindiga Jeremija raamatu kirjutajal *laskma*-tarindi (1), J. C. Gutsleffil *panema*-tarindi (4), Levanusel *saama*-tarindi (1) ning Wredel ja Wilckenil lihtverbi (kummalgi 1). Mõnikord ta hoopis eemaldas *andma*-konstruktsiooni, siis tuli selle asemele Salemannil *pidama*-tarind (1) ja Wredel lihtverb (2). Võiks ju oletada, et kõnealune konstruktsioon meeldis Thor Hellele, kuna ta toimetas seda märksa sagedamini sisse (9) kui välja (3), aga nii väheste ja erinevate esinemiskordade põhjal ei ole võimalik väita, et tal oleks olnud väljakujunenud seisukoht, milliste

teiste väljendusviiside asemel ja millistes kontekstides *andma*-tarindit kasutada.

Rohkem võib Anton Thor Helle eelistusi välja lugeda sellistest muudatustest, mida ta tegi sageli, s.t toimetades vähemalt kolme kirjutaja teksti.⁷ Need kõige levinumad morfoloogiamuudatused näitavad, millised teemad olid toimetaja jaoks kõige olulisemad. Põhimõttelisuse alusel võib need jagada kolme liiki:

- 1) muudatused, mida Thor Helle tegi alati ühtpidi;
- 2) muudatused, mida Thor Helle tegi enamasti ühtpidi;
- 3) muudatused, mida Thor Helle tegi enam-vähem võrdselt mõlematpidi.

3.1. Alati ühtpidi tehtud muudatused. Thor Hellel oli kindel arvamus kahe tarindi kohta: konstruktsiooni „*saama* + *ma*-tegevusnimi” toimetas ta alati välja, konstruktsiooni „*võtma* + *da*-tegevusnimi” ei eemaldanud ta seevastu kordagi, küll aga lisas juurde, kõige sagedamini *saama*-tuleviku ning *pidama*- ja *tahtma*-ühendite asemele.

Saama-tulevikust oli eesti piiblitõlke traditsioonis loobutud juba XVII sajandi lõpus ning seda kasutati tulevikulisuse väljendamiseks rohkesti ainult kolm tõlkijat: Wilcken (25 korda), Wrede (10) ja Ruti raamatu

⁷ Nende muudatuste loend on artikli lisas. Loend on jagatud kaheks: a) morfeemikujude muudatused, b) morfosüntaktilised muudatused, kusjuures käesolevas artiklis tuleb edaspidi juttu ainult viimastest.

Esimeste kohta olgu aga märgitud, et grammatiliste või leksikaalsete morfeemide kuju muutis Thor Helle alati ühtpidi. Mineviku kesksõna tunnuse *nud* asemele toimetas Thor Helle *nd* (14 korda 6 käekirjas ehk lühidalt 14/6), nt E. Gutsleff *Temma on minno hinge rahho sees lunnastanud* > Thor Helle *Ta on mo hinge rahho sees lunnastand* (Ps 55:19). Ehkki Thor Helle ei teinud ainsatki vastupidist muudatust, ei rakendanud ta ka muudatust *nud* > *nd* kaugeltki igal võimalusel ja täispiibli keeles on valdav *nud*.

Tüve muutmisega oli teisiti. Seal valis Thor Helle alati välja eelistatud tüvekuju: *andnud* > *annud* (9/6), *tundnud* > *tunnud* (4/4), *räägis* > *rääkis* (11/6) ja analoogsed parandused sama verbi muudes vormides (10/5), *ütelda* > *öelda* (4/4). Sama põhimõttelisi muudatusi oli oletatavasti veel küllaga, kuigi need ei juhtunud olema käesoleva uurimuse aluseks olevas valimis sagedased, nt *pantakse* > *pannakse* (2/2), *vaatke*, *vaatake* > *vaadage* (2/2), *ütlis* > *ütles* (2/1), *keelasid* > *keelsid* (1/1), *käskinud* > *käsknud* (1/1), *pääsenud* > *pääsnud* (1/1), *tahtvad* > *tahavad* (1/1), *tegevad* > *teevad* (1/1). Siiski on teada, et täispiibli keeles esineb sama vorm eri kujul, nt *teevad* ja *tegevad* (Saareste 1940).

tundmatu kirjutaja (8). Üksikjuhte tuli aga ette teistelgi: Sableril (2), E. Gutsleffil (1), J. C. Gutsleffil (1) ja Estri raamatu tundmatul kirjutajal (1). Selle artikli valimis olnud tekstidest toimetas Thor Helle selle keelendi alati välja, nt Wilcken *Se Öige agga saab omma Ussu lebbi ellama* > Thor Helle *kes öige on ommas uskus, se peab ellama* (Ha 2:4). Täispiiblisse on siiski harvad *saama*-futuurumi juhud jäänud (Mägiste 1936: 37).

Vastupidi *saama*-tuleviku kirjakeelest tõrjumisele, mis oli alanud juba XVII sajandi lõpul, oli *võtma*-tarindi soosimine eriti iseloomulik just täispiibliaegsetele teostele, kus seda esines märksa rohkem kui varasemates eestikeelsetes tekstides (Kilgi 2010: 177). Vana testamendi käsikirja põhjal tundub, et selle tarindi suurenenud populaarsuse põhjuseks on Thor Helle isiklik sümpaatia, kuna just tema on oma toimetajakäega seda ohtrasti lisanud ja mitte kordagi eemaldanud. Ta tõi seda juurde 30 korda 6 kirjutaja tekstides, nt Salemann *Wimaks peab ennast Israeli rahwas pööрма, ja otsima sedda Issandat nende Jummalat* > Thor Helle *Pärrast wõtward Israeli lapsed pöördä ja otsida Jehowat omma Jummalat* (Ho 3:5).

Peale nende tarindite oli Thor Hellel selge eelistus ka infinitiivi-rektsiooni suhtes. Pille Penjam on oma doktoritöös (2008) näidanud, et paljudes XVII sajandi kirjakeele tarindites varieerus *ma*- ja *da*-infinitiivi kasutus, nt Heinrich Stahli tekstis seisis ühes kohas *võib sündima* ja teises *võid saada*, Christoph Blumel ühes kohas *peab sündima* ja teises *peab olla*. Vana testamendi mustandis oli taoline *ma*- ja *da*-infinitiivi varieeruvus peaaegu kadunud. Neil üksikuil juhtudel, mis kindlaks kujunenud normist veel erinesid, toimetas Thor Helle alati sisse selle infinitiivi, mida ka tänapäeva kirjakeeles selles tarindis kasutatakse, nt Wrede *tahhan katki murdma* > Thor Helle *tahhan katkimurda* (Am 1:5). Infinitiivirektsioon lahkes nüüdiskeelsest algseski variandis väga harva (vt täielikku loendit 2. peatükis).

3.2. Enamasti ühtpidi tehtud muudatused. Järgmisse rühma võib paigutada muudatused, mida Thor Helle ei teinud küll alati ühtpidi, kuid siiski ühes suunas ülekaalukalt rohkem kui teises. Näiteks toimetas ta liitmiseviku vormist abiverbi *olema* välja lausa 29 korda 13 käekirjas (29/13), sisse aga ainult 5 korda 5 käekirjas (5/5), vrd J. C. Gutsleff *mis ial on olnud* > *mis ial olnud* (Kg 1:9) ja *sest et nemmad täieste Issanda järrel käinud* > Thor Helle *sest nemmad on täieste Jehowa järrel käinud* (4Ms 32:12).

Samamoodi eelistas ta eitusvormi eitussõna *mitte* pigem lisada (24/11) kui eemaldada (6/5), vrd Levanus *Hanna nuttis ning ei sõnud middagi* > Thor *Helle Anna nuttis, ja ei sõnud mitte* (1Sm 1:7) ja E. Gutsleff *Se jälle ütleb ommas süddames: polle ükski Jummal mitte* > Thor *Helle Se, kes jölle, ütleb ommas süddames: Ei polle Jummalat* (Ps 53:2).

3.3. Enam-vähem võrdselt mõlematpidi tehtud muudatused. Ülejäänud sagedasi muudatusi tegi Thor Helle palju mõlematpidi, mis näitab, et tegemist oli küll toimetaja jaoks olulise teemaga, kuid ta ei eelistanud üht väljendusviisi teistele, vaid langetas otsuse konteksti põhjal.

Paljudel sellistel juhtudel on tegemist sisuliste parandustega, kui algne kirjutaja oli mõtestanud tõlgitavat kirjakohta toimetajast erinevalt. Näiteks Ho 2:10-s seisis Salemanni tekstis kõigepealt *pidama*-ühend, mis väljendas, et tegevus on tulevikuline ja/või tegijatele kohustuslik (*nemmad peawad naeste jure minnema*), Thor Helle aga asendas selle *laskma*-tarindiga, mis rõhutas hoopis seda, et tegijad kohustavad kedagi teist (*nemmad lassewad horatööd tehha*).

Mõlematpidi sageli tehtud muudatused seisnesid tihti ka peenes sõnastuse lihvimises, nt ainsuse sissetoimetamine Teise Saamueli raamatu tundmatu kirjutaja teksti: mustandkäsikirjas algselt olnud sõnastusest *seäl ollid kolm Seruja poega, Joab ning Abisai ning Asahel* sai täispiiblis *seäl olli kolm Seruja poega, Joab ja Abisai ja Asael* (2Sm 2:18).

Olenemata sellest, kas toimetaja pigem lihvis olemasolevat sõnastust või mõtestas tõlgitava koha sisuliselt ümber, võib öelda, et mõlematpidi sageli tehtud parandused ei anna märku sellest, et kirjutajad ja toimetaja oleksid eesti verbimorfoloogiat erinevalt tajunud, vaid et nad eelistasid konkreetse kirjakohta tõlkimisel eri keelendeid.

Nii toimetab Thor Helle kord sisse, kord välja *des*-vormi, *pidama*-, *tahtma*-, *panema*-, *laskma*-, *võima*- ja „*olema + mas*” -tarindeid ning muutis verbivormis aega, kõneviisi, kõneliiki, tegumoodi või arvu. Selliste muudatuste taga on raske otsida mingit üldist põhimõtet, kuivõrd heebrea ja eesti verbisüsteem on väga erinevad.⁸

⁸ Kristiina Ross on Ülemlaulu verbivorme analüüsides jõudnud järeldusele, et raamat on tõlgitud otse heebrea keelest saksa tõlgete abita, ehkki tekstis on sellest hoolimata palju saksapäraseid (Ross 1995: 188). Kuigi praeguse uurimisseisu põhjal võib eeldada, et täispiibli vana testament on tõlgitud heebrea keelest, ei ole teada, kas algkeelest lähtusid kõik tõlkijad. Mustandkäsikirja esimest sõnastust pole saksa

Näiteks toimetas Thor Helle *des*-vormi sisse seitsmes käekirjas ja välja kaheksas käekirjas, vrd J. C. Gutsleff *neid se läbbi waewades* > Thor Helle *et ta neid se läbbi piddi waewama* (Kg 3:10) ja tundmatu *Kunninga Wraua Wasti ei tahtnud tulla* > Thor Helle *kunninga-emmand Wasti törkus tulles* (Est 1:12).

Väga levinud oli ka verbivormis ühe morfoloogilise kategooria asendamine teisega, nt tegumoe vahetus, vrd Sabler *ja nemmad leidsid ühhe waskse Wlaski sees ühhe Ramato* > Thor Helle *siis leiti ühhest laekast üks ramat* (Esr 6:2) ning tundmatu *ja se Naine jäeti ilma omma kahhest Pojast, ja omma Mehhest* > Thor Helle *ja se naene jäi jälle ommast kahhest poiast ja ommast mehhest* (Rt 1:5).

Samuti redigeeris Thor Helle sageli mõlematpidi konstruktsioone, kõige enam *pidama*- ja *tahtma*-tarindit (esimest sisse 58/11 ja välja 32/12, teist sisse 29/6 ja välja 38/7). *Tahtma*-ühendi mõlematpidi toimetamist illustreerigu järgmised kaks näidet: Levanus *ta tahhab omma pühhade jallad hoida* > Thor Helle *ta hoiab omma waggade jallad* (1Sm 2:9) ja Wrede *ei wötta taggasi* > Thor Helle *ei tahha mitte taggasi wötta* (Am 1:3).

4. Kokkuvõtteks

Vana testamendi kanoonilist osa pani kirja viisteist isikut, toimetamismärkmed pärinevad aga enamjaolt Anton Thor Hellelt, kes muutis umbkaudu kolmandiku öeldiste grammatikat. Sealjuures on valdavalt tegu peene sõnastuse lihvimisega või kirjakoha sisulise übermõtestamisega, mis ei viita eesti keele grammatilise süsteemi erinevale tajumisele. Kõige rohkem põhimõttelisi parandusi tegi toimetaja Ruti raamatu kirjutaja ning Wrede ja Wilckeni tekstis, mujal oli neid vähe.

Tundub, et tõlkijad tegid oma tööd väga hoolikalt ning seetõttu polnud Thor Hellel põhimõttelisi parandusi eriti tarvis teha. Siiski leidis ka keelendeid, mida Thor Helle toimetas alati ühtpidi ning ühtlustas sellega tõlkijameeskonna keelekasutuse varieeruvust: ta tõrjus igalt poolt välja seitsmel kirjutajal esinenud *saama*-tuleviku ning kirjutas juurde rohkesti *võtma*-tarindeid. Infinitiivirektsiooni puhul oli ta samuti kindlameelne, kõrvaldades üksikuil kirjutajail esinenud lahknevused üldisest tavast.

tõlgetega võrreldud, kuid üks võimalus sealseid erinevusi põhjendada oleks oletus, et kõige rohkem redigeeritud tekstide tõlkijad lähtusid teistsugus(t)est teksti(de)st kui toimetaja.

Niisiis on vana testamendi tõlge vähemasti verbimorfoloogia koha pealt kujunenud suhteliselt ühtses ja suuremate erimeelsusteta meeskonnatöös, kus on siiski selgelt tuntav Thor Helle toimetajakäekiri.

Vana testamendi raamatute lühendid

1Ms = Esimene Moosese raamat	Kg = Koguja
2Ms = Teine Moosese raamat	Ül = Ülemlaul
3Ms = Kolmas Moosese raamat	Js = Jesaja
4Ms = Neljas Moosese raamat	Jr = Jeremija
5Ms = Viies Moosese raamat	Nl = Nutulaulud
Jos = Joosua raamat	Hs = Hesekiel
Km = Kohtumõistjate raamat	Tn = Taaniel
Rt = Rutt	Ho = Hoosea
1Sm = Esimene Saamueli raamat	Jl = Joel
2Sm = Teine Saamueli raamat	Am = Aamos
1Kn = Esimene kuningate raamat	Ob = Obadja
2Kn = Teine kuningate raamat	Jn = Joona
1Aj = Esimene ajaraamat	Mi = Miika
2Aj = Teine ajaraamat	Na = Nahum
Esr = Esra	Ha = Habakuk
Ne = Nehemja	Sf = Sefanja
Est = Ester	Hg = Haggai
Ii = Iiob	Sk = Sakarja
Ps = Psalmid	Ml = Malaki
Õp = Õpetussõnad	

Kirjandus

Anvelt jt 1996 = Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile. Teine köide 1819–1820. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kilgi, Annika 2010. Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimestes piiblitõlgetes. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Paths of language. Festschrift for professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday. (= Eesti ja soomeugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1–2.) Tartu: ESUKA–JEFUL, 163–185.

Mägist, Julius 1936. Eesti *saama*-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.

- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Põldmäe, Rudolf 1939.** Anton Thor Helle: esimese eesti piibli tõlkija. – Vana Tallinn. IV köide. Toim. Paul Johansen, Rudolf Kenkmaa, Hugo Peets, Arnold Süvalep. Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 35–74.
- Reila, Heiki 2007.** Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 556–563.
- Ross, Kristiina 1995.** Verbivormide tõlkest esimeses eestikeelses täispiiblis (Ülemlaulu põhjal). – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. (= Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 176–189.
- Ross, Kristiina 2002.** Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 2, 73–87.
- Saareste, Andrus 1940.** Piibli keel ja rahvakeel. – Piibli keelest: Kahesajaaastast eestikeelset piiblit mälestades. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLIV.) Tartu 1940, 12–64.
- Tafenau, Kai 2009.** Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 8–9, 688–708.

Lisa. Muudatused, mis tehti vähemalt kolme käekirjaga kirjutatud tekstis

A. Morfeemikujude muudatused

Muudatus	Näide	Muudatusega käekirjade arv	Vastupidise muudatusega käekirjade arv	Muudatuste arv	Vastupidiste muudatuste arv
<i>nud</i> > <i>nd</i>	<i>temma on minno hinge rahho sees lun-nastanud</i> > <i>ta on mo hinge rahho sees lunnastand</i> (Ps 55:19)	8	–	17	–
<i>andnud</i> > <i>annud</i>	<i>Issand neile oli andnud</i> > <i>mis Jehova neile oli annud</i> (4Ms 32:9)	7	–	10	–
<i>räägis</i> > <i>rääkis</i> jts	<i>minna ei moista rägida</i> > <i>minna ei moista räkida</i> (1r 1:6)	6	–	11	–
<i>tundnud</i> > <i>tunnud</i>	<i>nemmad ei tundnud</i> Issandat > <i>nemmad ei tunnud</i> Jehowat (1Sm 2:12)	5	–	5	–
<i>ütelda</i> > <i>öelda</i>	<i>käskis neil ütelda</i> > <i>käskis neile öelda</i> (2Sm 2:5)	4	–	4	–
<i>ep</i> > <i>ei</i>	<i>ep ohnud</i> veel mitte ülles tousnud > <i>ei ohnud</i> veel mitte tousnud (1Ms 2:5)	7	4	11	7
<i>ei ole</i> > <i>pole</i>	<i>ei olle</i> ühtikit Waimo temma sees > <i>ühtige waimo polle</i> temma sees (Ha 2:19)	5	1	5	1

B. Morfosüntaktilised muudatused

Muudatus	Näide	Muudatusega käekirjade arv	Vastupidise muudatusega käekirjade arv	Muudatuste arv	Vastupidiste muudatuste arv
liitmineviku vormist <i>olema</i> välja	<i>mis ial on olnud</i> > <i>mis ial olnud</i> (Kg 1:9)	13	5	29	5
<i>mitte sisse</i>	<i>ei keelnud minna</i> > <i>ei keelnud ma</i> <i>mitte</i> (Kg 2:10)	11	5	24	6
<i>saama</i> + <i>ma</i> ⁹ > verb	<i>saab kui Walgus ollema</i> > <i>on kui</i> <i>walgus</i> (Ha 3:4)	5	–	29	–
<i>saama</i> + <i>ma</i> > <i>saama</i> + <i>da</i>	<i>se saab allasti põggenema</i> > <i>se saab</i> <i>allasti ärrapõggeneda</i> (Am 2:16)	3	–	4	–
<i>saama</i> + <i>ma</i> > <i>pidama</i> + <i>ma</i>	<i>ei sa armo andma</i> > <i>ei pea armo and-</i> <i>ma</i> (Ha 1:17)	3	–	6	–
<i>saama</i> + <i>ma</i> > <i>võtma</i> + <i>da</i>	<i>ommad Mehhed sawad põlgama</i> > <i>ommad mehhed wõtwad ärrapõlgada</i> (Est 1:17)	3	–	4	–
<i>pidama</i> + <i>ma</i> > <i>võtma</i> + <i>da</i>	<i>Jehowa peab mind peüstma</i> > <i>Jehowa</i> <i>wõttab mind peüstma</i> (Ps 55:17)	3	–	10	–
<i>tahma</i> + <i>da</i> > <i>võtma</i> + <i>da</i>	<i>tahhad neid mahhalükkada</i> > <i>wõttad</i> <i>neid mahhalükkada</i> (Ps 55:24)	3	–	3	–
<i>tahma</i> + <i>da</i> > <i>pidama</i> + <i>ma</i>	<i>tahtis neita</i> > <i>pididi näitma</i> (Est 1:11)	3	–	5	–

Muudatus	Näide	Muudatusega käekirjade arv	Vastupidise muudatusega käekirjade arv	Muudatuste arv	Vastupidiste muudatuste arv
tahtma + da > verb	<i>temna ei tahha mitte</i> <i>sinnult kedetud</i> <i>lihha wõtta > ta ei wõtta mitte</i> <i>sult</i> <i>kedetud lihha</i> (1Sm 2:15)	5	4	7	10
laskma + da > verb	<i>lussob neid au-istmed pärrida > annab</i> <i>au järje neile pärris-ossaks</i> (1Sm 2:8)	4	4	6	5
minema + ma > verb	<i>ollid läinud söddima > ollid käinud</i> <i>sõas</i> (4Ms 31:21)	3	3	4	4
verb > võima + da	<i>kas nemmad sind peüstawad > kas</i> <i>nemmad sind woiwad peüsta</i> (Jr 2:28)	5	–	6	–
verb > panema + ma	<i>peab sedda naest Issanda palle ette</i> <i>seisatama > peab sedda naest Jehowa</i> <i>palle ette pannema seisma</i> (4Ms 5:18)	5	1	9	2
verb > pidama + ma	<i>ommad raiad laiemale on aianud ></i> <i>ommad raiad piddid laiemale aiaama</i> (Am 1:13)	10	9	24	13
vat-vorm > verb	<i>saad tundma, sesinnatse Linna ühhe</i> <i>mässsiwa linna ollewad > saad teada, et</i> <i>se lin üks wastopannia lin on</i> (Esr 4:15)	3	–	4	–
mas-tarind sisse	<i>poisike tenis</i> <i>Issandat > pois oli Je-</i> <i>howat tenimas</i> (1Sm 2:11)	5	3	5	3
des-vorm välja	<i>Sa olled Nou piddant Hebbeks sinno</i> <i>Ma-koiale; paljo Rahwast errarikku-</i> <i>des ja Patto tehhes sinno omma Hinge</i> <i>wasto > Sa olled nou piddanud häbbiks</i> <i>omma suggule, et sa ni paljo rahwast</i> <i>kullutanud, ja olled patto teinud omma</i> <i>hinge wasto</i> (Ha 2:10)	8	7	16	7

jaatus > eitus	<i>tedda teen</i> laggedaks kui kõrve > <i>et ma</i> <i>tedda kõrveks ei te</i> (Ho 2:5)	8	4	17	4
täisminevik > lihtminevik	<i>on liinud</i> omma armastajatte järrel > <i>läks</i> omma armastajatte järrele (H 2:15)	7	4	22	5
möönev kõne- viis > kindel kõneviis	<i>sest et olgo</i> inninenne > <i>sest monni</i> <i>innime on</i> (Kg 2:21)	3	1	3	2
olevik > liht- minevik	<i>need</i> kellele leiba küil <i>on</i> > <i>need, kel</i> <i>leiba küil olli</i> (1Sm 2:5)	6	4	23	27
täisminevik > olevik	<i>temma ei olle tundnud</i> > <i>temma ei</i> <i>tunne mitte</i> (Ho 2:10)	9	7	36	16
<i>nud</i> -kesksõna > lihtminevik	<i>mil temma suitsotanud</i> neile > <i>kui ta</i> <i>neile suitsetas</i> (Ho 2:15)	5	3	8	3
ainsus > mitmus	<i>keik se rahvas jeid seisma</i> > <i>keik se</i> <i>rahvas jüi seisma</i> (2Sm 2:28)	9	8	17	11
enneminevik > lihtminevik	<i>Tyttar Laps olli Käna lodud</i> > <i>tüttar-</i> <i>laps olli</i> illusa jummega (Est 2:7)	4	3	5	11
kindel kõne- viis > tingiv kõneviis	<i>saab</i> teisele mehhele > <i>saaks</i> teise <i>mehhele</i> (1r 3:1)	7	6	11	13
umbisikuline tegumood > isikuline tegumood	<i>sest nenda lõppetati</i> nende Ehhitamisse <i>päivi</i> > <i>sest nenda said</i> nende kassi- <i>misses päwad täide</i> (Est 2:12)	10	9	15	16

⁹ *ma* = *ma*-tegevusnimi, *da* = *da*-tegevusnimi

The handwriting of the editor: how did Anton Thor Helle edit the verb morphology of the Old Testament

Annika Kilgi

This article observes the editing process of the first Estonian Bible. The manuscript of the Old Testament was written by several people, but the corrections were made mainly by Anton Thor Helle. In this article, excerpts from 14 handwritings occurring in the canonical books of the Old Testament are observed. The focus is on the places where the editor altered the verb morphology.

It appears that A. Thor Helle corrected the morphology of the predicates and infinitival adverbials often, in about a third of the occurrences. Most of those corrections were minor changes in the wording or different interpretations of the source text, which did not reflect a differing view of the grammatical system. Anton Thor Helle made corrections based on principles frequently only in the texts written by J. N. Wilcken, H. C. Wrede and the unidentified writer of the Book of Ruth. In general, the translators seem to have worked carefully and harmoniously, so that principal corrections were rarely necessary.

For example, there was almost no variation in the usage of *da-* and *ma-*infinitive in constructions. The few cases that differed from the generally established pattern were edited by Thor Helle. The consensus was not equally strong in terms of the *saama*-future, which was used by seven of the fourteen writers and always removed by the editor. His favourite construction was '*võtma* + *da*-infinitive', which he added in many places.

Keywords: history of literary Estonian, Bible translation, morphosyntax, editing

Annika Kilgi
eesti keele ja kultuuri instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
annika.kilgi@tlu.ee

ASUSTUSNIMED KIILI VALLAS

TIINA LAANSALU

Annotatsioon. Artikkel annab ülevaate Kiili asustusnimede uurimusest, kus käsitletakse nii vanema kui ka hilisema kihistuse nimesid. Uurimuse aluseks on Eesti Keele Instituudi murdearhiivi kohanimekartoteegi materjal, mida on võrreldud vanemate kirjapanekutega. Vanimad asustusnimede ülestähendused pärinevad XIII sajandist, järgmiste sajandite andmeid leiab vakuraamatutest, revisjonikirjadest ja kaartidelt. Artikkel tutvustab Kiili asustusnimede vanust ja päritolu, rööpnimesid ning struktuuri. Antroponüümsete asustusnimede osatähtsus on XIX sajandi keskpaigast tunduvalt vähenenud, samas kui mitteantroponüümsete nimede osakaal on suurenenud. Omaniku perekonnanimest lähtuvaid rahvakeelseid rööpnimesid oli Kiili taludel mõnevõrra rohkem kui neid, mis lähtusid talu vanast nimest või uuemast hüüdnimest. Asulate puhul esineb rööpnimesid vähem. Struktuurianalüüsis on vaadeldud nimede liigitumist tüvede arvu järgi, nimede aluskäändevalemit, eriarenguid ning nimeses esinevaid murdejooni.

Võtmesõnad: onomastika, asulanimed, mõisanimed, külanimed, talunimed, rööpnimed

1. Sissejuhatus

Artikkel põhineb autori 2010. aastal Tartu Ülikoolis kaitstud magistritöö¹ (Tärk 2010), mille eesmärk oli anda ülevaade Kiili valla asustusnimedest

¹ Uurimuse analüüsiosa jaguneb kahte ossa, sisaldades esiteks asustusnimede loendit ning teiseks nende nimede vanuse ja päritolu, rööpnimede ja struktuuri analüüsi. Asustusnimeloend kujutab endast sõnastiku vormis nimistut, mis hõlmab järgmisi andmeid: 1) nime kirjakeelne kuju; 2) vajaduse korral nime kohalik hääldus lihtsustatud transkriptsioonis; 3) talunimede puhul alati küla(d), kus talu Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteegi keelejuhtide andmete järgi asub (või asus), võimaluse korral on esitatud ka rööpnimi (-nimed) ning vajaduse korral on täpsustatud objekti asukohta ja/või lühidalt seda iseloomustatud; 4) nime varasemad leitud ülestähendused; 5) autori seisukoht nime päritolu kohta ning nime antroponüümset ja apellatiivsed vasted; 6) toponüümiline võrdlusmaterjal, mis pärineb varasematest kohanimeuurimustest (Kallasmaa 1996; Kettunen 1955; Pall 1969; Simm 1973b).

ja olla väikeseks jätkuks Eesti senistele regionaalsetele kohanimeuuri-
mustele. Regionaalsed tööd on vajalikud seetõttu, et need loovad baasi,
mille najal saab hakata tegema üldistavamaid uurimusi, mis haaravad
kogu keeleala (Simm 1973b: 2). Kiili asustusnimede uurimus on uudne
selle poolest, et tegemist on linnalähedase ala² nimedega, millest kohani-
meurijad on seni enamasti mööda vaadanud.

Valdava osa eesti asustusnimedest moodustavad talunimed. Lisaks
kuuluvad asustusnimede hulka asulanimed: linnade, külade (ka küla-
osade) ja mõisate nimed (Kallasmaa 2005: 18). Küla- ja mõisanimesid³
on uurimuses käsitletud Valdek Palli (1977) eeskujul koos, kuna need on
tihedalt seotud – tihtipeale sai mõis nime põliskülalt, mille asemele ta
rajati, ning mõisanimed on omakorda sageli saanud hilisemate asunduste
nimede aluseks.

2. Uurimismaterjal

Uurimuse aluseks on Eesti Keele Instituudi murdearhiivi kohanimekarto-
teegi materjal. Arhiivis leidis kokku 566 Kiili alale kuuluvat asustusnime
(kogutud aastatel 1950 ja 1975–1981). Neist vanimate kohta pärinevad kir-
jalikud teated juba XIII sajandi algupoolt – kaudselt 1241. aastaga datee-
ritud Taani hindamisraamatust „Liber Censu Daniæ” (LCD) (Johansen
1933). LCD-s esitatud kohanimedest on näha, et sel ajal oli olemas enamik
põliskülasid, mille asutamine ulatub seega tagasi kaugesse muinasaega,
kusjuures nii mõnegi põlisküla asemele on hiljem rajatud mõis. Suurem osa
vanematest töös kasutatud allikatest pärineb Eesti Ajalooarhiivist, lisaks on

Asustusnimistu rakenduslik eesmärk on olla Kiili valla kohanimekomisjonile abiks
nimetamist vajavatele kohtadele nimede otsimisel. Uurimus saigi alguse Kiili valla
pakkumisest uurida Kiili kohanimesid. Vald leidis, et vanad kohalikud nimed võiksid
abiks olla näiteks uusasumite toponüümide määramisel.

² Kiili vald asub kunagise Jüri kihelkonna keskosas, Tallinnast ja Ülemiste järvest
lõuna pool, Tartu maantee ja Viljandi maantee vahel, piirnedes idas Rae, lõunas
Kose ja läänes Saku vallaga.

³ Kiili valla piirkonnas on asunud kolm mõisat: Kurna mõis, Sausti (ehk Suure-Sausti)
mõis ja Nabala mõis. Kiili valda kuulub praeguse haldusjaotuse järgi kaks alevikku:
Luige ja Kangru, ning 13 küla: Arusta, Kurevere, Lähtse, Metsanurga, Mõisaküla,
Nabala, Paekna, Piissoo, Sausti, Sookaera, Sõgula, Sõmeru ja Vaela. Lisaks on
alal eri aegadel olnud veel järgmised külad: Altlõõ, Pealtlõõ, Nabala-Mõisaküla,
Nabala-Nõmmeküla, Padiküla, Raudalu, Saire, Mäe ja Siberiküla.

vajalikke andmeid leitud ka Tallinna Linnaarhiivi kaardikogust. Materjali leidmisel olid abiks vakuraamatud aastatest 1661–1685. Veel on kasutatud 1687. ja 1697. aastal koostatud kaarte, aastail 1725–1726 korraldatud adramaarevisjoni materjali, aastaist 1782, 1795, 1811, 1816, 1834, 1850 ja 1858 pärinevaid hingeloendeid ehk revisjonikirju, 1835. aasta perekonnanimede panemise raamatut ning 1859.–1875. aastast pärinevaid kaarte ja plaane. Kuigi sajanditevanused kirjapanekud aitavad oletada kohanimede vanust, tuleb ometigi silmas pidada, et mida kaugemale minevikku, seda rohkem võib vanades dokumentides esineda lünki ja kirjapaneku juhuslikkust, ning nii ei ole võimalik öelda, et näiteks talu, mida revisjonikirjas pole märgitud, oleks päris kindlasti olnud hilistekkeline.

3. Asustusnimed

3.1. Asulanimed

Varaseimaid ülestähendusi külanimede kohta leiab LCD-st. Nende põhjal tuleb näiteks Harjumaa puhul ilmsiks väljakujunenud asustuspilt ja külade võrk, mis on olnud aluseks asustuse edasisele arengule (Troska 1995: 6). Külad olid alistanud ja lõpuks pärisorjastatud eesti talupoegade asulad, mis säilitasid oma sotsiaalse olemuse mitmete sajandite vältel ühesugusena (Troska 1987: 13). Ka külanimede praegusaegne kuju oli selleks ajaks juba välja kujunenud ning nende algset vormi on seetõttu väga keeruline ära arvata.

Ühe küla moodustas suurem või väiksem hulk talusid, mida sidus tolleaegne maakasutussüsteem: põllu-, heina- ja karjamaade ühine kasutamine. Veel XIX sajandi esimesest poolest pärinevad mõisaplaanid näitavad, et iga küla maad moodustasid üpriski tervikliku territooriumi. XIX sajandi teisel poolel kaotati aga vana maakorraldus, talusid hakati kruntima ja talurahvale müüma. Maa-asustus hakkas hajuma, sest paljud lahkusid külast ja kolisid oma krundile. Hajumine süvenes veelgi 1920. aastatel, mil viidi ellu maareform, mille alusel mõisamaad võõrandati, krunditi ja jagati. Maarahvastiku tugeva sotsiaalse diferentseerumise tõttu tekkis XIX sajandi jooksul vanade külade kõrvale palju uusi, peamiselt kehvikute väga väikese maaga majapidamistest koosnevaid külasid (või ka külaosi), mida nimetati *saunaküladeks*, mõnel pool ka *vabat-*, *moona-*, *popsi-* või *kantküladeks*. (Troska 1987: 13) Kiilis Nabala mõisas on

kehvikmajapidamistest tekkinud näiteks Siberiküla, samuti on Kiili alalt kogutud andmeid nelja Saunaküla kohta.

Mõisatest kui feodalismiajastu suurmaavaldustest võib Eestis rääkida alates XIII sajandist (Johansen 1933: 271). Sellest ajast elas Eestis saksa ülemkiht, kes on siinsetele kohtadele ka omakeelseid nimesid andnud. Nii kasutati paralleelselt eesti ja saksa nimesid, mis enamasti olid omavahel keeleliselt seotud. Näiteks võib rohkesti laennimesid leida vanade feodaalmõisate eesti- ja saksakeelsete nimede seast. Mõisanimed ise on omakorda tihti saanud hilisemate asunduste nimede aluseks. Suurema osa mõisanimedest moodustavad possessiiv- ehk omandusnimed, st nimed, mis näitavad mõisa kuulumist kellelegi. Varasematel aegadel võis mõisa nimi muutuda, kui mõis läks uue omaniku valdusesse, hiljem kinnistus nimi mõisat märkima ükskõik missuguse peremehe valduses. (Uustalu 1968: 734) See tähendab, et algselt võis mõisat tähistada isikunimi, mis hiljem muutus kohanimeks, nagu oli omane ka taludele. XVII sajandil ilmub allikaisse täiesti uus liik mõisaid – *abimõisad* ehk *kõrvalmõisad* (nt Sausti mõisal Padiküla karjamõis ja Nabala mõisal Peebu karjamõis).

Asulanimesid leidus uuritud materjali hulgas 38. Peaaegu kolmandik Kiili ala asulanimedest oli kirjas juba Taani hindamisraamatus: *Kurevere* (LCD-s *Kurkeueræ*), *Kurna* (*Queronoiaæ*), *Lähtse* (*Lateis*), *Mõisaküla* (*Moises*), *Nabala* (*Napalæ*), *Padiküla* (*Pattas*), *Paekna* (*Pakikanal*), *Sausti* (*Sauthæl*), *Sõgula* (*Seculis*), *Sõmeru* (*Someres*) ja *Vaela* (*Waiolæ*). XVII sajandil lisandusid *Saire* ja *Sookaera*. Selleks ajaks olid tekkinud ka Kurna ja Sausti mõisa rahvakeelsed nimed – vastavalt *Treja* ja *Kaarepere*. Mainitud on ka *Peebu* karjamõisa. XVIII sajandil lisandus *Veneküla*. Lisanimena on XVIII sajandi kirjanekutesse ilmunud *Raudalu* ja *Kiili* ning XIX sajandil *Aruste*. Ülejäänud asulanimed (15 ehk 43% Kiili asulanimedest) on hilisemad, nt *Altjõe*, *Luige*, *Metsanurga*, *Mäe*, *Nabala-Nõmmeküla*, *Pealtjõe*, *Piisoo* ja *Siberiküla*, külaosanimed *Metsanurk* ja *Põrgunurk* ning samuti *Saunakülad*. Hiline nähtus on ka ametlikus asjaajamises olnud tava jagada külasid mitmesse ossa, nt *Mäe küla* > *Mäe I* ja *Mäe II* küla, *Metsanurga küla* > *Metsanurga I* ja *Metsanurga II* küla.

Põliste asulanimedele on omane, et nad lähtuvad loodusnimest, vahel ka isikunimest. Kiili asulanimedest võib antroponüümsete nimede näiteks tuua *Kaarepere*, *Peebu* ja *Treja* ning võib-olla kuuluvad siia ka *Kiili*, *Kurevere*, *Luige*, *Saire* ja *Sookaera*. Mitteantroponüümseid nimesid paistab olevat rohkem, need võiksid olla näiteks *Altjõe*, *Kurna*, *Lähtse*,

Metsanurga, Mõisaküla, Mäe, Nabala, Padiküla, Paekna, Pealtjõe, Raudalu, Sausti, Sõgula, Sõmeru ja Vaela.

Uuritud mõisanimed jagunevad kolmeks: 1) mõne siinsel lääniks saadud maa-alal asunud küla nimest lähtunud nimed, nt *Kurna (Cournal)*, *Nabala (Nappel)*, *Sausti (Sauß)*, ka karjamõisa nimi *Padiküla (Paddiküll)*; 2) saksa mõisnike perekonnanimedest lähtunud nimed, nt *Kaarepere* (< *Scharenberg*), *Treja* (< *Treyden*); 3) ees- või lisanime alusel tekkinud nimed, nt karjamõisa nimi *Peebu (Pebo)*.

3.2. Talunimed

Talunimede funktsioon on sama, mis ülejäänud pärisnimedel – eristada referenti teistest sama tüüpi referentidest. Enamjaolt on talunimede puhul eristavaks teguriks olnud omanikule viitamine, mis on ka loomulik, kuna igal talul oli ise omanik. Teine suurem kriteerium talude eristamisel on olnud nende asukoht. (Lehikoinen 2005: 8–9) Talunimede tekkeaja kohta info puudub, esimesed andmed Eesti talunimede kohta on XVI sajandist. Need pärinevad vakuraamatutest ja revisjonikirjadest, kus märgiti üles isikuid. Üldiseks nimevormeliks Eesti talupoegade ülestähendamisel oli lisanimi ja eesnimi. (Kallasmaa 2001: 30) Lisanimi, mis iseloomustas nimekandja ametit, lisateenistusala, harjumusi, päritolu või muud, oli alguses arvatavasti seotud ühe konkreetse isikuga ning hakkas alles hiljem tähistama ka tema peret ja talukohta, muutudes põlvest põlve kanduvaks⁴ (Simm 1973a: 400). Lisanimede muutumine püsivateks talunimedeks kulges eri piirkondades järk-järgult ja pika aja jooksul. Kõige varem said püsiniime hajatalud, mis omaette asuvate ja külast eraldatud maavaldustega moodustasid iseseisvaid asustusüksusi. Kiilist võiks näiteks tuua Kurna mõisas asunud Ihuvere ja Aru hajatalu (1697. aasta kaardil *Ihoffer* ja *Arro Jõri*).

Veel XIX sajandi esimese ja teise kümnendi kirjapanekuis on sageli märgitud peale talunime *resp.* lisanime ka peremehe eesnimi, hilisemates revisjonikirjades on aga enamasti esitatud ainult talunimi (Pall 1977: 167). Ka Kiili valla talude puhul kasutatakse 1816. aasta revisjonis (mõnel pool

⁴ Mõned nimeuurijad on püsivaid lisanimesid nimetanud ka perenimedeks (vt Palli 1959: 605). Siin tutvustatavas uurimuses on siiski kasutatud mõistet *lisanimi*, kuna *perenimi* on tänapäeva keelekasutuses mitmetähenduslik, märkides mõnikord ka perekonnanime.

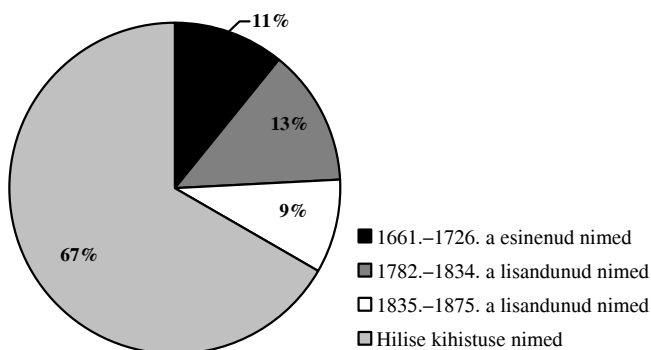
veel ka 1834. aasta revisjonis) talude märkimiseks lisanime koos peremehe eesnimega, hilisemates revisjonides on aga enamasti talunimi kirjas peremehe nimest eraldi, nt Sõmeru küla Kaasiku talu: 1816 *Kasiko Mart*, 1834 *Kasik*; Paekna küla Kalamäe talu: 1816 *Kallamäe Tomas*, 1834 *Kallamae*; Mõisaküla Mihkle talu: 1834 *Michkle Jaan*, 1835 *Michkle*.

Perekonnanimede panek XIX sajandi esimesel poolel kaotab vajaduse lisanimede järele ning sajandeid kestnud nimetamissüsteem hääbub (Linus 1971: 106). Perekonnanimede panemisel sai talunimest tihti ka antroponüüm ehk isikut tähistav nimi, sest omanikku nimetati juba tarvituses kinnistunud talunime järgi. Samas on see protsess töötanud ka vastupidises suunas – kui perekonnanimed juba eksisteerisid, võidi talule taas omaniku järgi nimi panna, kasutades nüüd selleks juba omaniku perekonnanime. (Lehikoinen 2005: 10–11) Perekonnanimeks oli suuremaid eeldusi saada kõige vanematel, põlistalunimedel, uusasukad valisid aga enamasti talunimest erineva perekonnanime (Kallasmaa 1988: 485).

Kairit Henno arvates näitavad allikad, et talunimede ja isikunimede vastastikune mõju pole kunagi olnud vaid ühesuunaline, vaid on kõigil aegadel olnud kahe-suunaline (Henno 2000: 19). Ka uuemal ajal ilmnes vana tava nimetada talusid ja perede elukohti seal elavate inimeste nimede, hilisemal ajal valdavalt perekonnanimede järgi. Näiteks asundustalude (moodustatud 1920. aastatel) rahvakeelsed nimed on enamasti lähtunud omanike perekonnanimedest ning vahetunud koos peremeeste vahetumisega, kusjuures talude ametlikke nimesid igapäevases kõnepruugis tihti ei tarvitatagi.

Uuritud talunimed jagunevad ajaliselt nelja rühma: 1) aastatel 1661–1726 kirjapanekutesse ilmunud nimed (57 nime), 2) aastatel 1782–1834⁵ lisandunud nimed (70 nime), 3) aastatel 1835–1875 lisandunud nimed (49 nime), ning 4) hilise kihistuse nimed ehk nimed, mis puuduvad uuritud vanemates dokumentides (352 nime). Nimede jaotumist saab vaadata ka jooniselt 1.

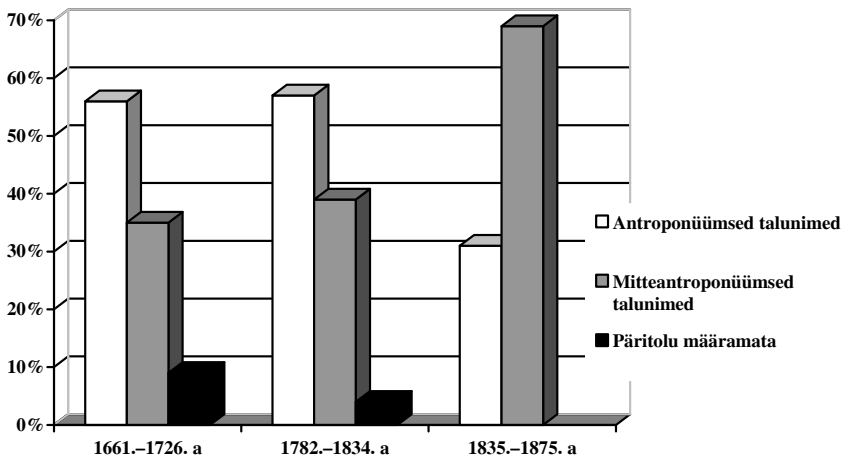
⁵ Ajalises mõttes kõrvuti asetsevate 1834. aasta revisjonikirja ja 1835. aasta perekonnanimede panemise raamatu materjal on eraldi rühmadesse jaotatud, kuna perekonnanimede panekul lisandus uus alus nime tekkimiseks või tekitamiseks ning seega sobivad 1835. aasta kirjapaneku andmed ühte rühma uuemate revisjonikirjade omadega, kus perekonnanimed samuti rolli mängivad.

Joonis 1. Talunimede jaotumine vanuse järgi

528 talunimest on hilise kihistuse nimesid 352 (ehk 67%) ja vanema kihistuse nimesid 176 (ehk 33%). Vanema kihistuse nimede liigitamisel päritolu järgi on eeskujuks võetud Valdek Palli talunimeanalüüs raamatus „Põhja-Tartumaa kohanimed II” (1977). Pall liigitab talunimesid esmalt tekkeaja järgi, lähtudes sellest, millistes revisjonikirjades leidub vaste tänapäeval eksisteerivale nimele, ning seejärel analüüsib talunimede päritolu eri vanusega nimes. Päritolu alusel jagab ta nimed kahte rühma. Esimesse rühma kuuluvad isikunimedest lähtuvad ehk antroponüümsed talunimed – nendeks on peamiselt eesnimed, aga ka omaniku elukutset, tegevusala, päritolu, iseloomuomadusi vms märkivast lisanimest lähtuvad nimed. Samuti kuuluvad sellesse rühma looma- ja linnunimetustest pärinevad nimed, kuna need on isikunimede ja lisanimedega väga tiheidalt seotud. Teise rühma moodustavad Palli järgi mitteantroponüümsed nimed – need on nimed, mille lähtealuseks on talu asukoht, mõne hoone nimetus või looduseseme nimetus.

Kiili vanimate talunimede rühma (allikaisse ilmunud 1661–1726) kuulub 57 nime: 32 antroponüümset nime (56%) ja 20 mitteantroponüümset nime (35%), päritolu jäi määramata viiel nimel (9%). 1782.–1834. aasta revisjonikirjades lisandus eelmistele veel 70 nime: 40 antroponüümset nime (57%) ja 27 mitteantroponüümset nime (39%), päritolu jäi määramata kolmel nimel (4%). 1835.–1875. aasta kirjapanekutes lisandus 49 talunime: 15 antroponüümset nime (31%) ja 34 mitteantroponüümset nime (69%). Vanema kihistuse talunimede jagunemist antroponüümse ja mitteantroponüümse päritolu järgi saab vaadata jooniselt 2.

Joonis 2. Antroponüümsete ja mitteantroponüümsete talunimede osatähtsuse muutumine vanemate talunimede seas

Mida hilisem on nimi, seda läbipaistvam ta on, seetõttu on ka järjest väiksem nende nimede hulk, mille päritolu pole teada. Kui kohanimi ei ole läbipaistev, st ei ole nimekasutajale teadaolevate isikunimede või apellatiivide sarnane, on võimalik, et tegu on väga vana nimega, mis on kas tugevalt lühenenud või on vastav prooprium või apellatiiv üldkeelest kadunud. Nii on ka see teadmine, et nimi on raskesti etümologiseeritav, omal moel väärtuslik.

Jooniselt 2 nähtub, et antroponüümset päritolu nimede osatähtsus on XIX sajandi keskpaigast tunduvalt vähenenud, samas kui mitteantroponüümsete nimede osakaal on suurenenud. Eriti palju on lisandunud loodusnimedest pärinevaid talunimesid: aastail 1661–1726 kirja pandud nimedest on selliseid talunimesid 26%, aastail 1782–1834 lisandunutest 27% ning aastail 1835–1875 lisandunutest juba 47%. Arvatavasti tingis antroponüümsete talunimede osatähtsuse järsu vähenemise see, et XIX sajandi alguses hakati talusid esimest korda üles märkima talunimede, mitte enam peremeeste nimede järgi. Kui talupojad pärisorjusest vabastati, hakkasid mõisale talupoegade asemel kuuluma vaid talud ja maa ning tekkis vajadus talunimede järele. Vanematele taludele sobis tihti nimeks juba talunimerollis kasutuselgi olnud lisanimi, nt Kureveres Uueveski: 1687 *Ufweweski Jürgen*, 1834 *Ueweský*; Läätses Annuse: 1726 *Hannusse Mart*,

1834 *Annusse*; Nabalas Kahu: 1687 *Kacho Hanss*, 1834 *Kahho*. Võib aga arvata, et just uuematele talukohtadele, kus kunagine lisanimi ei olnud talukohta tähistama kinnistunud, pandi nimepanekul pigem talu ennast kui selle peremeest iseloomustav nimi – ehk siis mitteantroponüümne nimi, nt Kureveres Kuivajõe: 1811 *Kuiwajoe Hans*, 1834 *Kuiwajoeoggi*; Sõmerus Väljataguse: 1816 *Wäliataguse Tomas*, 1834 *Wäljataggo*.

Hilise kihistuse talunimesid iseloomustab loodusesemete nimetuste ja sekundaarnimede rohkus. Kiili hilise kihistuse talunimede hulgas leidub loodusesemete nimetusi, nt *Aasa* ja *Karjamaa*, ning sekundaarnimesid, nt *Pudrusoo* ja *Kipramäe*. Korduvalt esinevad loodusnimetustest pärinevad talunimed, nagu *Aaviku* (3), *Allika* (2), *Kangru* (4), *Kase* (3), *Kivi* (2), *Kruusiaugu* (2), *Kuusiku* (2), *Lepiku* (2), *Männiku* (3), *Pärna* (2), *Salu* (2) ja *Tamme* (2).

Hilise kihistuse talunimed erinevad vanadest talunimedest ka selle poolest, et neil on palju rohkem rööpnimesid. Uuemaid elukohti nimetati peaaegu alati omaniku järgi, kuigi kinnistutel olid olemas ka ametlikud nimed. Asundustalude rahvakeelne nimi on enamasti lähtunud omaniku perekonnanimest ning vahetunud tavaliselt koos peremehe vahetusega. Vähemal määral on rahvakeelseks nimeks ka peremehe eesnimi, nt *Hansu*, *Illari*, *Kaljula*, *Kostja*, *Mati* ja *Reinu*. Samuti on asundustalu mõnel puhul saanud nime mõisa hoonelt, mille läheduses või mail ta asus, nt *Rehe* ja *Veski*.

Rööpnimerohkusele lisaks ilmneb hiliste talunimede puhul erinevus ka nimede käänamisel. Tavapärane talunime *Nõmme* käänamine oleks *Nõmmele* : *Nõmmel*, kuid hilisemat nime, mis tähistas küll talukohta, kuid oli arvatavasti veel väga tugevalt peremehega seotud, käänati *Nõmmejuurde* : *Nõmmejuures* (Raudalus, Nõmm oli peremehe perekonnanimi).

3.3. Rööpnimed

Rööpnimedeks ehk paralleelnimedeks nimetatakse neid kohanimesid, mida kasutatakse paralleelselt ühe ja sama objekti tähistamiseks, kusjuures tihtipeale rakendatakse nimevariante ise kontekstides. Rööpnimed on talletatud põhiliselt Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteegis.

Taludel on sageli mitu rööpnime rahvapäraste nimevariantide näol, mis on lisandunud ametlikele katastrinimedele. Alates XIX sajandi lõpupoolest hakati väiketalude nimedena fikseerima perekonnanimesid, üldiseks muu-

tus see nimemall 1920. aastate asundustalude puhul, kus ametlikku nime teadis sageli vaid talu peremees (Pajusalu jt 2002: 288). Perekonnanimede laialdane kasutamine just uute talude tähistamisel kinnitab inimeste põlist tava pere elukohta ehk talu nimetada eeskätt elanike järgi.

Rööpnimedega talusid oli uuritavate seas 85 (20% taludest) ja nende nimetamiseks on kasutatud kokku 180 nime, mis moodustab 528 Kiili talunimest 34%. Ühel talul esines viis rööpnime, ühel talul neli, viiel talul kolm ning ülejäänud 78 talul kaks rööpnime. Rööpnimedeks loetakse ühelt poolt dokumentides fikseeritud ametlikke talunimesid ja teiselt poolt rahva hulgas kasutatud, esimestest täiesti erinevaid nimesid, mis jagunevad üldjoontes kaheks: 1) peremehe perekonnanimest (harva ka eesnimest) lähtuvad rööpnimed, ja 2) talukoha vanast nimest või uuemast hüüdnimest lähtuvad rööpnimed (Troska 1995: 67–68). Kiilis oli omaniku perekonnanimest lähtuvaid rahvakeelseid rööpnimesid (nt *Vaheri* = *Ilula* ja *Orava* = *Kuusiku*) mõnevõrra rohkem kui neid, mis lähtusid talu vanast nimest või uuemast hüüdnimest (nt *Tõngi* = *Reinu* ja *Uuesauna* = *Uuetoa*), kõige vähem oli peremehe eesnimest pärinevaid rahvakeelseid rööpnimesid (nt *Illari* = *Luige* ja *Kostja* = *Nellise*).

Rööpnimedeks ei loeta nime modifikatsioone, lühenemise või rahvaetümoloogia teel muutunud nimevorme (nt *Ihure* ~ *Ihuvere*, *Aruna* ~ *Arumaa*), assotsiatiivselt moodustatud nimesid (nt *Gabira* = *Krapiiva*, *Pada* = *Poti*) ega hargtäiendiga nimesid. Viimased sündisid seetõttu, et ilmnos vajadus eristada samasuguse nimega talusid. Selleks lisati ühele või mõlemale eristamist vajavale nimele mingi hargtäiend, nt *Arusta* = *Jaani-Arusta*, *Kaasiku* = *Kaasiku-Sepa*, *Loo* = *Loo-Jüri*, *Manni* = *Manni I* = *Sausti-Manni*, *Manni* = *Manni II* = *Manni-Kõrtsu* = *Nabala-Manni*. Niisuguste nimevariantide puhul leiab tihtipeale aset rööpnimedesarnane rööpkasutus ning need võiksid tegelikult moodustada kolmanda rööpnime-rühma.

Asulate puhul esines rööpnimesid vähem – 12 protsendil. Leidus kaks rööpnime, mis pärinevad mõisniku perekonnanimest: *Kurna* mõisa rööpnimi *Treja* < *Treyden* ja *Sausti* mõisa rööpnimi *Kaarepere* < *Scharenberg*. Ka küladel esines rööpnimesid: *Nabala-Nõmmeküla* = *Saunaküla* ja *Piisoo* = *Saunaküla*. Lisaks kasutati asulanimede puhul nimevariante, nt *Kurna-Mõisaküla* = *Mõisaküla*, *Nabala* = *Nabala-Mõisaküla*, *Sausti* = *Suure-Sausti*. Kahjuks ei leidu rahvapärase asulanimekasutuse kohta eriti andmeid – rööpnimesid võis kasutusel olla enam, kuid neid ei ole kirja pandud.

4. Asustusnimede struktuur

4.1. Liht- ja liitnimed

Nimed on rühmitatud Valdek Palli (1977: 43–71) sõnatüvelise jaotuse eeskujul lihtnimedeks ja liitnimedeks. Uuem süntaktilis-semantiline struktuurimudel teeb vahet liitnimedel ja mitmest leksikaalsest elemendist koosnevatel lihtnimedel, kuid kuna asustusnimed ongi ülekaalukalt viimast liiki, siis räägitakse siin liitnimedest liitunud sõnatüvede alusel. Liitnimedeks on liigitatud ka need lühenenud nimed, mis algselt on olnud liitnimed, kuid mida praegune keelekasutaja võib nime tausta teadmata struktuuri järgi lihtnimeks arvata, nt talunimi *Väljari*, mis on lühenenud nimest *Välja-Jüri*.

4.1.1. Lihtnimed

Lihtnimesid on Kiili asustusnimede hulgas 340, mis moodustab 60% kõigist Kiili asustusnimedest. Kõigi lihtnimede aluskäändevalem⁶ on K_{1Gen} . Sagedasimad lihtnimed on *Lepiku* (6), (*H*)*allika* (5), *Aaviku* (4), *Kangru* (4), *Mäe* (4), *Männiku* (4), *Aru* (3), *Härma* (3), *Kase* (3), *Kuusiku* (3), *Luige* (3), *Nõmme* (3), *Rebase* (3) ja *Vainu* (3). Küllaltki suur osa korduvatest nimedest on hilised nimed (esile saab tõsta *Kase*, *Luige* ja *Männiku* talu, millest ühegi nimi ei olnud põline). Leidus ka kaks abstrahbeerunud kollektiivsufiksiga nime: *Saarusti* (varieerub nimega *Saaruste*) ja *Sausti*. Lokatiivse ja kollektiivse sufiksiga asustusnimed (28) jagunevad järgmiselt: 12 *la*-sufiksiga nime (nt *Ilula*, *Kaljula*, *Kivila*), 14 *iku*- ja *stiku*-liitelist nime (nt *Aaviku*, *Kaasiku*, *Kivistiku*, *Kuristiku*) ning kaks *vere*-liitelist nime (*Ihuvere*, *Kurevere*). Kiili asustusnimede seas leidus ka üks nimi, mida võiks liigitada terminnimeks⁷ – *Suvila*.

⁶ Aluskäände mõiste võttis kasutusele Valdek Pall (1968: 155). Aluskääne näitab nime algvormi kuju: nimi oma algvormis on mõne tegeliku või mõeldava mittenime vormi kujuline, nt apellatiiv *kask*, genitiiv *kase*, aga talunime algvorm on genitiivikujuline *Kase*, seega nime aluskääne on genitiiv. K tähistab valemities käändsõna ja H hargtäiendit.

⁷ Terminnimi on kohanimi, kus objekti liiki märkiv sõna ise ongi nimi.

4.1.2. Liitnimed

Liitnimesid on Kiili asustusnimede hulgas kokku 226 ehk 40% kõigist Kiili asustusnimedest. Neist kõige sagedasemad on *Saunaküla* (4), *Alttoa* (3), *Kasemetsa* (3), *Kruusiaugu* (3), *Uuesauna* (3) ja *Väljaotsa* (3). 197 erikujulisest liitnimest on neljaosalisi nimesid üks (0,5% kõigist erikujulistest liitnimedest): *Kurna-Mõisaküla*, mis on moodustunud apellatiividest *koer* + *oja* + *mõis* + *küla*. Kolmeosalisi nimesid on 13 (6,5%), neist liitsõnalise esimese komponendiga nimesid üheksa, nt *Veeroja-Juuliuse*, *Jõeääre I ja Metsari-Hansu* (*Metsari* < *Metsa-Jüri*) ning liitsõnalise teise komponendiga nimesid neli: *Nabala-Mõisaküla*, *Nabala-Nõmmeküla*, *Uus-Arupere* ja *Uus-Metsari* (*Metsari* < *Metsa-Jüri*).

Ülejäänud 183 liitnime (93%) on kaheosalised. Kaheosalised liitnimed liigituvad esimeste komponentide sõnaliigi alusel nelja rühma: 1) nimisõnalise esimese komponendiga nimed (143 nime ehk 78%), 2) omadussõnalise esimese komponendiga nimed (25 nime ehk 14%), 3) eessõnade abil moodustatud nimed (9 nime ehk 5%), ning 4) nimed, mille esimese komponendi sõnaliiki ei ole võimalik määrata (6 nime ehk 3%). Sagedasemad esimesed komponendid on *Aru-* (7), *Uue-* (7), *Vana-* (6), *Tõnu-* (5), *Loo-* (4), *Metsa-* (4), *Tamme-* (4) ja *Välja-* (4). Ilmneb, et ühed enim esimesi komponente moodustavad sõnad on omadussõnad *uus* ja *vana*. Binaarne opositsioon *Uue-* vs. *Vana-* moodustab Vladimir Toporovi (2008: 285) järgi toponüümilise mikrosüsteemi, mille on tinginud asjaolu, et on tulnud teha vahet kahe samase koostisosaga nime vahel (nt eraldati Mäe talust uus talukoht ning see nimetati *Uuemäeks*, samas kui senist Mäe talu hakati kutsuma *Vana-Mäeks*). Rohkesti esimesi komponente on andnud ka loodusnimed (eriti *aru*, *loo*, *metsa*, *tamme*, *välja*) ja eesnimed (eriti *Tõnu*).

Teise nimekomponendi sõnaliigi järgi jaotuvad kaheosalised liitnimed kolme rühma, millest arvukaima moodustavad nimisõnalise teise komponendiga nimed (174 nime ehk 95%). Seitsme nime teine komponent on moodustatud arvsõnade abil (4%) ning kahe nime oma tagasõnade abil (1%). Kõige sagedasem teine komponent on *-mäe* (29 esinemiskorda). Järgnevad *-sauna* (7), *-jõe* (6), *kõrts* (6), *-küla* (6), *-otsa* (6), *-aru* (5), *-Jüri* (5), *-maa* (5), *-Mardi* (5), *-metsa* (5), *-oja* (5), *-sepa* (5), *-soo* (5), *-välja* (5), *-augu* (4), *-toa* (4), ametlikes nimedes ka *II* 'teine' (4), *I* 'esimene' (3) jne. Nagu näha, on *-mäe* teise komponendi positsioonis sageduse poolest ülejäänutest kaugel ees. Marja Kallasmaa järgi (2000: 110–111) on

genitiivne *-mäe* asustusnimede teise komponendina nii levinud seetõttu, et asulaid püüti rajada just kõrgematele kohtadele.

Aluskäändevalemi järgi eristuvad järgmised liitnimerühmad:

- 1) $K_{1\text{Nom/Gen}} + K_{2\text{Gen}}$, nt *Aasnurme*, *Allikapaju*, *Külaotsa*, *Mardihansu*, *Nurgamäe*, *Põdrasauna*, *Tammsaare*, *Tõnujaani*, *Uueveski*, *Uustalu*;
- 2) $H + K_{1\text{Gen}}$, nt *Jaani-Arusta*, *Mardi-Arusta*, *Nabala-Manni*, *Sausti-Manni*, *Suure-Sausti*;
- 3) $H + (K_{1\text{Nom/Gen}} + K_{2\text{Gen}})$, nt *Uus-Arupere*, *Nabala-Mõisaküla*, *Nabala-Nõmmeküla*;
- 4) $K_{1\text{Nom/Gen}} + K_{2\text{Gen}} + H$, nt *Jõeääre I*, *Jõeääre II*;
- 5) $K_{1\text{Nom/Gen}} + K_{2\text{Nom}}$. See aluskäändevalem iseloomustab nimesid, kus K_2 on tegelik determinant. Vaadeldud liitnimeliste asustusnimede hulgas leidus selliseid nimesid kaheksa: kõrtside nimed *Kiili kõrts*, *Kõvera kõrts*, *Luige kõrts*, *Pääsukese kõrts*, *Raudalu kõrts* ja *Tammetalu kõrts* ning külaosade nimed *Metsanurk* ja *Põrgunurk*.

4.2. Eriarengud

Lisaks vaadeldi nimesdes aset leidnud eriarenguid: ebareeglipäraseid lühenemisi, sarjasiirdumisi, rahvaetümoloogiat ja mugandumisi.

Ebareeglipäraselt lühenenud asustusnimede hulgas leidus nimesid, millel on lühenenud teine komponent, nt *Allikma* < *Allikmäe*, *Alta* < *Altoa*, *Harjuva* < *Harjuoja*, *Ihure* < *Ihuvere*, *Kurna* < **Koiranoja*, *Põldme* < *Põldmäe*, *Raudme* < *Raudmehe*, *Tõnuni* < *Tõnu-Juhani*, *Uuema* < *Uuemaa*, *Väljari* < *Välja-Jüri*. Lühenenud esimene komponent on nimel *Kurna* (*Kurna* < **Koiranoja*) ja võimalik, et ka nimel *Toajaagu* (*Toajaagu* < ?*Tuha-Jaagu*). Muu hulgas ilmnes, et lühenenud nimedest päris paljude puhul oli kogumise ajal kasutusel nii lühenenud kui ka lühenemiseelne nimekuju. Võib arvata, et mõnevõrra takistab nimede püsivat lühenemist ametlikumas keelekasutuses kasutatav veel lühenemata nimekuju kui korrektsemaks peetav nimevariant, mis ei lase kõnekeeles teisenenud ja lühenenud nimekujul ainukasutatavaks muutuda.

Sarjasiirdumisi on kahte tüüpi:

- 1) *-mäe* ~ *-ma(a)* vaheldumine: *Eerumäe* ~ *Eerumaa*, *Erismäe* ~ *Erisma*, *Kõrgemäe* ~ *Kõrgemaa*, *Mändmäe* ~ *Mändmaa*;
- 2) *-selja* ~ *-silla* vaheldumine: *Kirjasselja* ~ *Kirjassilla*.

Rahvaetümoloogia on Kiili asustusnimede puhul muutnud vähemalt kaht nime: nimest *Eruma* on tekkinud nimi *Eerumaa* (nime kujunemise arvatav ahel: *Geroma* > *Jeruma* > *Eruma* > *Eerumaa*), samuti võib olla rahvaetümoloogia tekitanud hüüdnimest rööpnime *Hallionku* (< *Hallingu*).

Mugandatud on Kiili asustusnimedest peamiselt just neid nimesid, mis on pärinenud mõnest võõrnimest, suuremas osas just Veneküla pere-meeste vene eesnimedest, nt *Eerumaa* < *Eruma* < *Jeruma* < *Geroma* < *Jeremei*; *Paali* < *Pavel*; *Penduska* < *Pentelei*; *Sahkari* < *Zahhari*, aga ka saksa mõisnike perekonnanimedest, nt *Kaarepere* < *Scharenberg*; *Treja* < *Treyden*.

4.3. Murdejooned

Praguse Kiili valla territoorium asub kunagise Jüri kihelkonna aladel. Jüri murrak kuulub põhjaeesti peamurde tuumalasse, Eesti suurima murdeala – keskmurde alale, täpsemalt keskmurde tuumalasse, kuhu kuuluvad Kesk-Tallinnamaa murrakud (Pajusalu jt 2002: 147). Järgnevalt ongi välja toodud Kiili asustusnimedes esile kerkinud keskmurdepäraseid jooned.

Mõne nime puhul ilmnes pikkade madalate vokaalide diftongistumine ja vahel ka konsonandi *v* tekkimine sõna algusesse diftongi ette, nt talunime Aasnurme hääldus *oasnurme*, Aadu hääldus *vuadu* või Säase hääldus *siase*. Pikkade keskkõrgete vokaalide diftongistumine avaldus järgmistes nimekujudes: *küöbi* (Kööbi), *`pietre* (Peetri), *söedi* (Söödi), *tiearu* (Tearu). Assimileerumine *lj* > *l'l* esines nt Kiili talunimede häälduskujudes *väl'lari* (Väljari) ja *`al'la* (Halja). Algupärase diftongide järelkomponendi alanemist teises vältes võis täheldada näiteks talunimes *Lauri* > *Laari*.

Keskmurde tuumalale omastest joontest esinesid:

- 1) järgsilpides *ks*-i püsimine, mis on eeskujuks olnud ka laennimede käänamisel (nt *Andrekse*, *Annukse* ja *Tõnikse*);
- 2) hilisdiftongides algse vokaali püsimine ning ka keskkõrgete vokaalide kõrgenemine (nt nimehääldus *alttua*);
- 3) pika *ü* diftongistumine (nt nimehääldus *`tüistre*), ka pikk *õ* on võinud diftongistuda (nt *Sõeru*).

Lisaks ilmnes ka muid, üldisemaid murdelisi ja häälikuloolisi jooni:

- 1) afrikaadi säilimine omadussõnalise algupäraga nimisõnas *karjane* (*Karjatse*);

- 2) *er-* ja *el-*lõpuliste sõnade *e*-tüveline käändumine, nt *Köstre*, *Mihkle*, *Nikre* ja *Pärtle*;
- 3) Kiili asustusnimede varasemad kirjapanekud võivad toetada oletust, et algupäraste diftongide järelkomponendi alanemine teises vältes on arvatavasti toimunud XIX sajandil, nt *au* > *aa*: 1782, 1811 *Jauna Mart*, 1835, 1850 *Jana*;
- 4) diftongi teise komponendi alanemine *ai* > *ae* ~ *aa*, nt külanimes *Vaela* ja *Paekna*, vrd vanemaid kirjapanekuid: 1241 *Waiolæ*, 1368 *Waile*, 1547 *Wayllakulle*, 1697 *Waiell*, 1726 *Waila* ning 1349 *Paykenalle*, 1478 *Paikenall*, 1541 *Paeykenna*, 1687 *Paickna*, 1782 *Paickna*;
- 5) genitiivi *n* on säilinud nimes *Kurna* (< *koiran* 'koera' + *oja*). Genitiivi *n* esineb ka nt nime *Mõisaküla* vanemates üleskirjutustes (1388 *Moyse nküll*, 1548 *Mosenkull*). Sellest nähtub, et tunnus esineb uuritud kirjapanekutes just vanades liitnimelistes külanimeses esimese komponendi järel;
- 6) sisekaota nimekujud, nt *Kurevere*: 1241 *Kurkeuerae*, samuti *Paekna*: 1241 *Pakikanal*, 1349 *Paykenalle*, 1444, 1493 *Paikenall*, 1481 *Paykenal*;
- 7) XVII ja XVIII sajandi paiku kadus põhjaeesti murdeist sõnaalgu line *h*. Selle kohta on näiteid ka Kiili asustusnimede varasemates kirjapanekutes, nt Allikmäe: 1687 *Hallikmeh Jak*, 1726 *Allickmeh Thomas*; Annuse: 1726 *Hannusse Mart*, 1782 *Annosse Matz*; Opmanni: 1697 *Hopman Hans*, 1782 *Hopmanni Jaan*, 1795 *Opmanni Jaan*.

5. Kokkuvõte

Asustusnimed on vanim kohanimerühm, mille kohta leidub kirjalikke andmeid. Nimede kirjalikesse allikatesse ilmunise aeg lubab oletada nende vanust, samuti aitab kirja pandud nimekuju määrata nime võimalikku päritolu ja esitada neid andmeid abiks võttes nimede etümoloogiaid. Samas tuleb arvesse võtta, et esitatud etümoloogiate toetus ei saa alati kindel olla, kuna ka vanemaid kirjapandud kohanimesid võib olla juba mõjutatud rahvaetümoloogia, nimeuurijaid võib päritolu kindlakstegemisel eksitada homonüümia, nimede kunagist kirjapanekut on võinud mõjutada kirjutaja keeleline taust jne. Kuigi sajanditevanused kirjapanekud aitavad

määrata kohanimede arvatavat vanust, tuleb ometigi silmas pidada, et mida vanem dokument, seda rohkem võib selles esineda lünki ja kirjapaneku juhuslikkust, ning seetõttu ei ole võimalik öelda, et näiteks talu, mida revisjonikirjadesse pole märgitud, on kindlasti hilistekkeline.

Asustusnimede vanust, arvatavat päritolu ja struktuuri arvesse võttes on lihtsam seletada vanu nimesid, saada aru uute nimede tekkemehhanismidest ning mõista nimedega toimunud muutusi, nii reeglipäraseid kui ka ebareeglipäraseid. Siinkohal tuleks korrata Marja Kallasmaa sõnu, mille kohaselt on võimalik, et kohanimede areng pole muud kui rahvaetümoloogiliste tõlgenduste ahel ning ehk polegi õige otsida, milline neist tõlgendustest on „õige”, „tõene” või „usaldusväärne” – võib-olla on nad kõik õiged, igaüks oma ajaetapil. (Kallasmaa 2005: 30). Nii võib nimede liigitamine olla vahel tahtmatult meelevaldne, kuid asustusnimede olemuse ja arengu kohta ülevaatlikuma pildi andmiseks on see siiski vajalik.

Kirjandus

- Henno, Kairit 2000.** Eesti priinimed: Jaani kihelkond. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Johansen, Paul 1933.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval.
- Kallasmaa, Marja 1988.** Muutuv ja püsiv nimemaailm. – Keel ja Kirjandus 8, 477–485.
- Kallasmaa, Marja 1996.** Saaremaa kohanimed I. Toim. Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2000.** Saaremaa kohanimed II. Toim. Tiina Lias. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2001.** Eesti talunimed ja germaani isikunimede probleem. Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum: 7.–13.8.2000, Tartu. Pars V, Dissertationes sectionum: linguistica. II / redegit: Tõnu Seilenthal; curaverunt: Anu Nurk, Triinu Palu. Tartu: Paar, 30–33.
- Kallasmaa, Marja 2005.** Estonian settlement names. – Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages. Ed. by Sándor Maticsák. Debrecen-Helsinki, 17–33.
- Kettunen, Lauri 1955.** Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Lehikoinen, Laila 2005.** Finnish house names and their connection with surnames. – Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages. Ed. by Sándor Maticsák. Debrecen-Helsinki, 7–15.

- Linnus, Jüri 1971.** Põhja-Eesti talupoegade lisanimedest 18. sajandil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17 (1971). Tallinn, 99–108.
- Pajusalu jt 2002** = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pall, Valdek 1968.** Eesti kohanimede struktuurist. – Keel ja Kirjandus 3, 147–158.
- Pall, Valdek 1969.** Põhja-Tartumaa kohanimed I. Toim. Madis Norvik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Pall, Valdek 1977.** Põhja-Tartumaa kohanimed II. Toim. Madis Norvik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus 10, 595–608.
- Simm, Jaak 1973a.** Elukutset ja päritolu märkivad Võnnu talunimed. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. 22. köide. Ühiskonnateadused. Nr 4, 400–407.
- Simm, Jaak 1973b.** Võnnu kihelkonna asustusalane toponüümika. Väitekirj filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.
- Toporov, Vladimir 2008.** Teoreetilise toponomastika valdkonnast. – Nimetamise strateegiatest Eesti kultuuris. Toim. Ülle Pärli, Eva Lepik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 274–289.
- Troska, Gea 1987.** Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Troska, Gea 1995.** Talunimed läbi aegade. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus.
- Tärk, Tiina 2010.** Kiili valla asustusnimed. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis ning Tartu Ülikooli kodulehel; http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/15080/1/tark_tiina.pdf.
- Uustalu, Koidu 1968.** Mõisate ja mõisnike nimedest lähtunud kohanimesid Lõuna-Eestis. – Keel ja Kirjandus 12, 734–746.

Settlement names in Kiili municipality

Tiina Laansalu

The paper provides a survey of the settlement names used in the municipality of Kiili, Harju county. As a regional study it is intended to become a brick in the foundation for more general studies covering the whole language area. The material for the study comes from the place name archives of the Institute of the Estonian Language. Besides the list of Kiili settlement names the study contains an analysis of the date and origin of the names, as well as their parallel names and structure. The names have been dated using some sources from 1241–1875. The analysis revealed that since the mid-19th century the proportion of anthroponymic names has considerably dropped and that of non-anthroponymic ones has increased while especially many recent farm names derive from the names of natural objects. One might assume that the steep drop in the number of anthroponymic farm names is due to liberation from serfdom; removal of peasants from estate property while keeping lands and buildings, created a need for naming the farms that earlier used to be called by the names of their owners, *resp.* families. Recent farm names often originated in natural names, secondary names, master's surnames, or, more rarely, first names. Twenty per cent of farms had parallel names, whereas of the settlements only twelve per cent had parallel names. By structure the settlement names studied were classified into simple names and compound names. The simple names included abstracted names, names with a locative or collective suffix, and term names. The compound names were classified by the number of components, as well as by parts of speech. The study also deals with irregular shortening, group transition, folk etymology, adaptation, and a few dialectal features in Kiili settlement names.

Keywords: onomastics, settlement names, estate names, village names, farm names, parallel names

Tiina Laansalu
soome-ugri keelte ja murrete osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Tiina.Laansalu@eki.ee

LAEVAÕNNETUSEGA SEOTUD EESTI MURDESÕNAD (*H*)AAKRIK JA LAEVRIK¹

HELMİ NEETAR

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse eesti murdesõnade *haakrik* ja *laevrik* levilat ja tähendusi, ühtlasi jälgitakse nende esinemust kirjakeeles. Mõlemad sõnad on soome laenud, s.o algselt liitsõnad *haaksirikko* ja *laivarikko*, mis on eesti keeles mугanenud. (*h*)*aakrik*-sõnast on varem kirjutanud Paul Alvre (2004), selles artiklis antakse põhjalikum ülevaade soome sõna *haaksirikko* esinemusest soome kirja- ja murdekeeles.

Võtmesõnad: keelekontaktid, laensõnad, soome murded

1. Üldist

Eestimaa vetes on läbi aegade hukkunud sadu laevu (eriti purjelaevu), mis on jooksanud karile või jäänud tormi kätte. Peale Hiiu madala on teisigi ohtlikke kohti. Saaremaast läänes leidub kuni 30 km kaugusel karisid ja madalaid, lisaks Karala laht, Vilsandi-alune meri, Harilaid, Tagamõisa poolsaar (EE: 124–125; Jakovlev 2003: 174). Põhjarannikult tuleks nimetada Juminda säärt, mida keelejuht on kirjeldanud nii: „Kahel pool on vesi sügäv, aga keskseljändik, moni süld lai, on madal vesi ja sendä siis ottab siel kolejasti murdama” (Lahemaa: 75). Ida pool on näiteks ohtlik madal Mohni ja Vaindloo vahel: „Sie Rügen on võtt laevu, küll nieland” (Lahemaa: 195).

Meri ja tuuled tõid randa igasugust üle parda loobitud kraami ja prahti, samuti hukkunud laevade tükke ja lasti. Ikka leidis kõige selle hulgas üht-teist kasutuskõlblikku. Rannarahvas hindas kõrgelt just puitu, mis andis nii kütet kui ka ehitusmaterjali. Hea õnne korral juhtus saada isegi eksootilist väärispuitu, millest võis teha mööbliesemeid talumajja. Randlane ei põlanud lihtsa(ma)idki asju, nagu pudeleid, kõieotsi, võrguseliseid ja -käbasid, rääkimata haruldastest leidudest, nagu kohv, suhkur,

¹ Artikli valmimist on toetanud ETF-i grant 7717.

viin, Hollandi õllepurgid, banaanid jne (Jakovlev 2003: 175–183). Vana rannaõiguse järgi kuulus kogu merest välja uhutud kraam leidjale. Samuti sai võtta laevavrakilt või mahajäetud laevalt kõike, mis näppu jäi. Seetõttu tegeldi tihtipeale otsese rannarööviga, st muudeti laev vrakiks: raiuti läbi masti hoidvad kõied, saeti mastid maha ja rüüstati laev täielikult. Nii mõisnikud kui ka riigivõimu esindajad (piirivalvurid) jälgisid pingsalt rannas toimuvat ja püüdsid endale kahmata võimalikult rohkem. Leidja – talumees – jäeti ilma või sai isegi karistada (ML: 87, 359–360; Jakovlev 2003: 170–174).

Merest rannale uhutud kraami, millel on leidja silmis kasutusväärtust, on kutsutud eri paigus isemoodi. Allpool käsitletakse lähemalt kaht nime-tust – sõnu (*h*)*aakrik* ja *lae(v)rik*.

2. (*H*)*aakrik*

Sõnast (*h*)*aakrik* on varem kirjutanud Paul Alvre (2004). Ta on näidanud, kuivõrd tuntakse seda sõna eesti keelealal, arvanud selle soome laenuks ja andnud etimoloogiat. Soomepoolsed täpsemad andmed kahjuks puuduvad. See seik peaks õigustama (*h*)*aakrik*-sõna veelkordset käsitlust.

Eesti murdekeeles on vokaalialguline *aakrik* 'kaldale uhutu, mereaju' levinud vaid Lääne-Saaremaal Jämaja, Anseküla, Kihelkonna ja Mustjala murrakus (EMS I,1). Kirjakeeles (EKSS 1) on võimalik nii *aakrik* 'haakrik' kui ka murdesõnaks märgitud *haakrik* 'mere poolt randa uhutud hukkunud laevade vara'. Esimese sõna puhul on EKSS-is tsiteeritud kirjanik Aadu Hinti, teise puhul luuletaja Villem Ridalat. Hindile (pärit Kihelkonnalt) oli see sõna ehk igapäine. Muhi päritoluga Ridala (Grünthal) võis haakrik-sõna kuulda siis, kui ta käis Saaremaal (ka Kihelkonnal) murret kogumas (nt Grünthal 1910: 277–288). Sellele näikse viitavat *h*, mis just Kihelkonna lääneosas (Atla, Austla ja Karala piirkond) on ebajärjekindlalt püsinud (Lonn, Niit 2002: 18).

Sõna (*h*)*aakrik* puudub Wiedemannist ja eesti õigekeelsussõnaraamatuist. Küll aga leidub see kahes kohas EKMS-is: *haakrikk* 'mererannalt leitud hukkunud laeva vara' (Sa; EKMS II: 363), *haakrik* 'mereõnnetuse, laevahuku tagajärjel saadud saak' (Khk; EKMS III: 695). „Mereleksikonis” (ML: 87) märgib *haakrik* laevahukust randa uhutud laevade ja laadungite riismeid jms. Ühtlasi võrreldakse eesti sõna soome sõnaga *haaksirikko* 'laevahukk'. Paul Alvre järgi on soome laen eesti keeles mугanenud. On

toimunud sisekadu ja tekkinud raskesti hääldatav ühend, mis lihtsustus: *ksr* > *kr*. Lõpukadu andis järjendi *rik* (Alvre 2004: 19).

Soome liitsõna osised on *haaksi* ja *rikko*. Neist esimene märgib laeva, paati, (üldse) veesõidukit. Vanemas kirjakeeles on käibinud mitmeid sõnakujusid. VKSK-s on märksõnaks *hahti* ja variantideks *hahti*, *haaksi*, *haksi*. Luulekeelsena kasutatakse *haaksi*-sõna tänapäevalgi (NS 1; PS 2). Murdekeeles on teateid küll mitmelt poolt, kuid tõenäoliselt on sõna levikut tähenduses 'laev, paat' soodustanud piiblikeel (vt *haaksi*¹ SMS 1). Põhisõna *rikko* leidub NS-i 4. osas ja märgib rikki-, katkiminekut, purunemist või selle tagajärjel tekkinud kahju, õnnetust. Harilikult on siiski tegemist liitsõna järelosisega (vt NS 4). PS-is on öeldud märksõna *rikko* juures sedasama (PS 2).

Liitsõna *haaksirikko* märgib laevaõnnetust või -hukku nii soome vanemas kui ka tänapäeva kirjakeeles (VKSK; NS 1; PS 1). See sõna esineb ka piiblis, nt apostel Pauluse kirjas korintlastele (Uusi: 372): „kolme kertaa olen joutunut haaksirikkoon” ('kolm korda olen sattunud laevaõnnetusse'). Murdekeeles on *haaksirikko* (murrakuti *haasrikko*, *haks(i)rikko*) levinud eelkõige soome läänemurretes. (Murdearhiivis leidub teateid laiemaltki, kuid sageli on lisatud: sõna tuntakse kirjakeelest või piiblist.) Tütarsaarel on kirja pandud *haaksenrikko*. Esiteks märgib *haaksirikko* tegevust: 'aluksen rikkoutuminen t. tuhoutuminen vesille' ('veesõiduki ~ laeva purunemine või hukkumine'), teiseks tegevuse tulemust: 'haaksirikkoutunut alus' ('mehettä sattunut veesõiduk, laevavrakk'). Ülekantud tähendusi pole praegu arvestatud. (SMS 2)

3. *Laevrik*

Kirderannikumurde alal on levinud sellised sõnad nagu Jõe (Püünsi) Hlj *laevrik*, Jõe (Rammu) Kuu *laerik* : *laerigu* ~ *laeriku*, Jõh *laiva rikk* 'mereaju, mereõnnetuse tagajärjel kaldale uhtud ese(med)' (Must 1987: 100). Vastavaid murdenäiteid leiab EMS-i 19. vihikust märksõna *laevrikk* all. Murdetekstidele lisatud sõnastikus on Kuu *lae(v)rik* : *lae(v)rigu* 'laevahukk, laevahukust randa uhtud või hukkunud laevast maale toodud kraam, meriaju' (Must 1995: 662). Nagu osutab Jõhvi sõnakuju, oli algsem ehk liitsõna. Hiljem on *v* võinud liitsõna piiril kaduda (vt Must 1987: 100).

Sõna leidub Wiedemanni sõnaraamatus märksõna *rikk* 'Verderben' ('rikkumine; hukk') all: *laewa-rikk* 'Strandung, gestrandetes Gut' ('(ranna)

madalikule jooksmine; hukkumine; kaldale uhutud vara või kaup'). Märksõna on tõenäoliselt teoretiseeritud, sest lausenäiteis esinevad vaid määr sõnad *rikis, rikki, rikile*. Wiedemannist on sama liitsõna koos tähendusega läinud edasi veel EÕS-i: *laevarikk* 'Strandung, gestrandetes Gut'.

EKMS-is leidub sõna kohta järgmine teave (toodud ka Alvre 2004: 17): Kuu (Kaberneeme) *laevrik (laerik)* 'randa uhutud vrakk' (EKMS II: 358), Jõe *laevrikk*, Jõe (Prangli) Kuu *laerik, -u, laevarikk, -i* (Vi *-e*, Hi, Sa *-u*) 'laevahukk (ranna lähedal); hukkunud laevalt randunud vara' (EKMS II: 363). Eesti Keele Instituudi murdearhiivis puuduvad kirjapanekud Hiiu- ja Saaremaalt ning Virumaa levila pole nii lai – vaid Haljala ja Jõhvi.

Eesti sõnale vastab üle lahe liitsõna *laivarikko*, mis soome kirja-keeles pole just tavaline – selle asemel on enamasti *haaksirikko* (NS 3). „Suomen kielen perussanakirjas” sõna *laivarikko* polegi. Murdesõnana oli *laivarikko* levinud Soome lahe saartel ning mõnedes Kymenlaakso ja kagumurrete lõunarühma murrakuis. Põhitähendus on 'haaksirikko' ('laevaõnnetus, -hukk'; Pyhtää, Kymi, Haapa-, Suur-, Tytär- ja Lavansaari, Virolahti, Säkkijärvi), teine tähendus 'haaksirikosta irtautunut ja ajelehtimaan lähtenyt tavara, laudat ym.' ('laevaõnnetuses lahti pääsenud ja triivima läinud kraam, lauad jm'; Haapa-, Suur-, Tytär- ja Lavansaari, Viro- ja Vehkalahti).²

4. Kokkuvõte

Eesti murdesõnadel (*h*)*aakrik* ja *lae(v)rik* on erinevad levilad: neist esimene on tuntud Lääne-Saaremaa murrakuis, teine eelkõige kirderannikumurde lääneosas. Mõlemal sõnal on aga sama tähendus: 'mereaju, mereõnnetuse tagajärjel kaldale uhutud ese(med)'. Murdesõna *lae(v)rik* võib harva märkida veel laevahukku või -vrakki. Tegemist on soome laenudega, mis on algselt olnud liitsõnad (*haaksirikko, laivarikko*) ja levinud vastavalt soome lääne- ja kagumurdeis, mis paiknevad eesti asjaomaste murdesõnade levilaga kohakuti. Eesti keeles on need sõnad mугanenud, teinud läbi sise- ja lõpukao, kusjuures algsed konsonantühendid on lihtsustunud: *ksr* > *kr* ja *vr* ~ *r*. Soome sõnade põhitähendus on 'laevaõnnetus, -hukk', teised tähendused 'laevavrakk' (sõnal *haaksirikko*) ja 'mereõnnetuse tagajärjel kaldale uhutud ese(med)' (sõnal *laivarikko*). Viimane tähendus on koos laensõnaga tulnud ka eesti keelde.

² Tänan Anneli Hännineni ja Matti Vilppulat teadete eest.

Kirjandus

- Alvre, Paul 2004.** Rund um das alte estnische Dialektwort (*h*)*aakrik* 'Strandgut'. – *Linguistica Uralica* 1, 16–20.
- EE** = Eesti Entsüklopeedia. 11. köide (Eesti üld), 2002. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- EKMS** = Andrus Saareste 1959, 1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. II–III. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1. köide (A–J), 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I köide (A–J), 1. vihik, 1994. Toim. Helmi Neetar, Eevi Ross. IV köide (K–L), 19. vihik (kõrtsis–lahhest), 2007. Toim. Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I köide, 1925. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Grünthal, Villem 1910.** Aruanne murrete uurimisest Saaremaal. – Eesti Kirjandus, 27–31, 277–288, 418–424.
- Jakovlev, Tormis 2003.** Läänetuule toodud – muidu saadud. – Saaremaa muuseum. Kaheaastaraamat 2001–2002. Koost. Olavi Pesti. Kuressaare: Saaremaa muuseum, 169–188.
- Lahemaa** = Lahemaa lugusid. 1989. (= Valimik korrespondentide murdetekste IV.) Koost. Mari Must. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002.** Saarte murde tekstid (= Eesti murded VII). Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- ML** = Mereleksikon 1996. Juhtivtoimetaja Olev Luhaveer. Toimetajad T. Buri-lova, M. Ets, E. Hallikma, E. Helme, M. Kalman, K. Kesküla, R. Kull, A. Lember, M. Plink, L. Pool, A. Saar, S. Sula, T. Teemaa, I. Veldre, A. Visnapuu, E. Voog, M. Pärk, A. Rosenberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari 1995.** Kirderannikumurde tekstid. (= Eesti murded V.) Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- NS** = Nykysuomen sanakirja. 1. osa (A–I), 1951. 3. osa (L–N), 1954. 4. osa (O–R) 1956. Päätoim. Matti Sadeniemi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström osakeyhtiö.

- PS** = Suomen kielen perussanakirja. Ensimmäinen osa (A–K), 1990. Toinen osa (L–R), 1992. Päätoim. Risto Haarala. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55.) Helsinki: Valtion painatuskeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 1. osa (A–elää), 1985. 2. osa (emaal–havuvasta), 1988. Päätoim. Tuomo Tuomi. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus.
- Uusi** = Uusi Testamentti ja psalmit. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Toinen painos. Jyväskylä: Suomen Gideonit.
- VKSK** = Vanhan kirjasuomen sanakirja. Ensimmäinen osa (A–J), 1985. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutamata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest [1893]. Tallinn: Valgus.

Shipwreck-related Estonian dialect words *haakrik* and *laevrik*

Helmi Neetar

The Estonian dialect words (*h*)*aakrik* and *laevrik* both denote 'jetsam, floating wreckage of a ship'. The former is used in western Saaremaa while the latter is known mostly in the western part of the coastal dialect area. Geographically their distribution areas are contiguous with the respective Finnish compounds *haaksirikko* (used mainly in western Finnish dialects and standard Finnish) and *laivarikko* (used in the islands of the Gulf of Finland and in some subdialects of Kymenlaakso and the southern group of the south-eastern dialect). The core sense of both Finnish words is 'shipwreck'. As Finnish loanwords they have been adapted to Estonian by undergoing syncope and apocope. In addition, changes have affected the consonant clusters: *ksr* > *kr*, *vr* ~ *r* (*laevrik* ~ *laerik*), as well as the meaning of the words (event > consequence).

Keywords: language contacts, loanwords, Finnish dialects

Helmi Neetar

ES-i auliige

Sütiste tee 34–72

13411 Tallinn

helmi.neetar@gmail.com

EESTI NUKUNIMETUSED¹

VILJA OJA

Annotatsioon. Laste mänguasjaks oleva nuku peamised eestikeelsed nimetused on *nukk*, *pupe* ja *titt*. Saksa laenu *pupe* põhitähenduseks eesti keeles ongi 'nukk'. Sama tüvega noomenid, nagu nt *puppa*, *pup(pe)*, *pop(pe)*, tähistavad nukku paljudes Euroopa keeltes, eelkõige romaani ja germaani keelte murretes, aga ka slaavi jt keeltes. Põhjaeesti murdes nukku märkiv *titt* : *tite* on eesti keeles laiemalt tuntud tähenduses 'imik, vastsündinu, väikelaps'. Seda on peetud slaavi laenuks. Sarnase tüvega nukunimetus slaavi keeltes puudub, aga esineb mõnes saksa ja friisi murdes. Sõnal *nukk* on nii murretes kui ka kirjakeeles palju funktsioone. Mänguasja nimetus on tavaliselt *u*-tüveline *nukk* : *nuku*. Sõna päritolu pole selge. Võimalik, et *titt* ja *nukk* on alamsaksa laenud ja et kolm põhilist eestikeelset nukunimetust seostuvad lekseemidega, mis indoeuroopa keeltes on väljendanud ka mõisteid '(last) imetama', 'naiserind', imik'.

Võtmesõnad: eesti mured, etümoloogia, sõnalevik, *nukk*, *pupe*, *titt*

1. Sissejuhatus

Mõiste 'nukk' hõlmab tänapäeval mitmesuguseid elusolendeid kujutavaid esemeid, nagu nukuteatri ja -filmi tegelasi, mannekeene, tootemeid, maskotte jm kujukesi. Kultuurisüsteemi arvestades on Juri Lotman juhtinud tähelepanu asjaolule, et olenevalt laste ja täiskasvanute erinevast mõttemaailmast, käitumismallidest ning nuku eri funktsioonidest nende jaoks ei saa laste mänguasjaks olevat nukku samastada inimesesarnase kujukesega. Mõiste „nukk kui mänguasi” on lähtekujutus, mille alusel on tekkinud kultuurilis-sekundaarne kujutus „nukk kui mudel” (Lotman 1990: 386). Alljärgnevalt käsitletakse sõnu, mis eesti murretes on tähistanud just laste mänguasjaks olevat nukku.

Laste mängumaailmas on inimesi sageli asendanud puupulgad ning heinast, lõngast, riidetükkidest jms kokku keeratud nukud. Kaltsu- ja riidenukke on eesti lastele valmistanud nii emad-vanaemad kui ka lapsed ise.

¹ Uurimistööd on rahastanud SF0050037s10 ja ETF-i grant 7717.

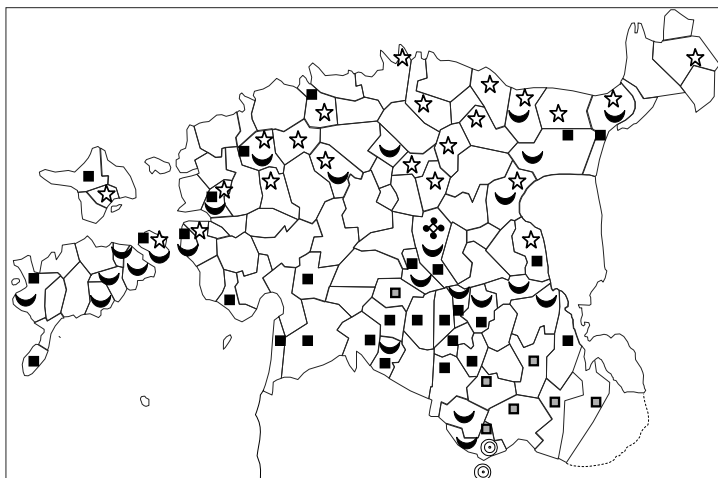
Lääne-Euroopa, eelkõige Saksamaa meistrite valmistatud nukud jõudsid siinse jõukama klassi kodudesse reisil käinute või kaupmeeste vahendusel. XIX sajandi teisest poolest alates on Saksamaalt, Prantsusmaalt ja Venemaalt toodud portselanpeaga nukke. Esimesed tselluloidpeaga nukud saabusid meile XIX–XX sajandi vahetusel samuti välismaalt. Eestis tekkis nukutööstus alles XX sajandil. Aastail 1920–30 tegid riidenukke müügiks väikesed töökojad ja kodus töötavad käsitöölised. Papjeemašest (< pr *papier mâché*, s.o paberist, liimist, kipsist jm komponentidest kokku segatud mass) nukupäid ja nukke hakati siinsetes väikestes kodutöökodades valmistama 1930. aastatel.²

Peale kirjakeelse nimetuse *nukk* kasutatakse eesti murretes muid sellega võrdväärseid nimetusi. Mõne sõna päritolu on seni ebaselge nagu ka vahekord teiste häälikuliselt samasuguste murdesõnadega. Käesolevas artiklis on analüüsitud mõiste 'nukk' kohta Eesti Keele Instituudis eesti murdesõnavara kogus (EMSK) leiduvat ainet ning võrreldud seda sarnaste sõnadega teistes Euroopa keeltes. Murdenäidete kirjaviis ja murdenimetuste lühendite süsteem järgib „Eesti murrete sõnaraamatu” traditsiooni (vt EMS I: 33–37). Teiste keelte puhul on kasutatud Euroopa keelte atlase „Atlas Linguarum Europae” (ALE) jaoks kogutud materjali, mis kajastab XX sajandi murdekeelt kaardistuspunktidest maksimaalse tihedusega 1 : 2000 km² (vt Alinei 1983: XXXIV).

2. Murdesõnade iseloomustus ja levik

Eesti murretes tähistavad nukku peamiselt kolmest tüvest – *nukk*, *titt* ja *pupe* – lähtuvad noomenid: 1) *nukk* g *nuku* Sa Muh Mar (g *nuko*) Han Juu JMd Iis KJn T Krl Har, g *nukku* Lüg; n, g *nuku* VII Muh Han Nis Trm Plt; *nukku* g *nugu*, *nukke* g *nuge* Vai; 2) *pupe* Jäm Khk Muh Rei Mar Han Pā Nis Kod Plt KJn M T Plv Rāp; *puppe* IisR Vai; *pupi* Vil; *puþp* g *pupi* V; 3) *titt* (*ti't*) g *tite* (*ti'e*) sporaadiliselt eP, *tide* Kuu, g *titte* R (n *titte* VNg Vai) (EMSK) (vt kaart).

² Vt ka <http://www.mm.ee> ja <http://linnamuuseum.ee/lastemuuseum>.

☾ *nukk, nuku* ☆ *titt* ■ *pupe* □ *pupp : pupi* ⊙ *lell* ✕ *vants*

Üksikute teadete kohaselt on nukku nimetatud sõnaga *tita*, kuid siin võis mõju avaldada Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamat (1973: 1162), mille alusel sõnavara koguti. Peale nende on registreeritud mõned kitsa levikuga või juhukasutusega sõnad. Hargla ja Leivu murrakus esineb lätipärane nimetus: Hargla *le'l* (g *le'li*), Leivu *l'ell*. Riidest nuku kohta on Põhja-Eestis öeldud *vants* : *vänsu* (Plt) või *tite vants*, *tite vandsäkus* (Juu). Vanades sõnaraamatutes esineb veel Võru *tillu*, *tillo* (EKMS II: 429; Wiedemann 1973: 1158) tähendusega 'väike laps, nukk'. Murdesõnavara kogus nuku kohta selline materjal puudub. Kõigist murrakuist ei ole tõenäoliselt nukunimetust küsitud.

Kaardilt näeme, et *titt* märgib nukku põhjaeesti murde põhja- ja idaosas ning kirderannikumurdes. Sünonüümide võrdlus lubab arvata, et endisel Harjumaal on see nimetus teistest vanem ja murdeomasem. Selle kaudu on seletatud ka uuemaid sõnu, nt Nis *nuku*, *sesamma mis titt*; Juu *`enne olid ike tited, nüüd ike `ütleväd vahel nukud*. Tänapäeva kirjakeelne *nukk* (või *nuku*) on põhiline nimetus Saaremaa idaosas, Muhus ja Tartu murde põhjaosas, märkides nii omatehtud kui ka ostetud nukku, nt Nõo *kakime noid soe`tõlvu* ('hundinuiasid'), *siss teime `endile nuku*. Murdeomane tundub see olevat ka Põltsamaal ja paralleelnimetuseks Ida-Virumaal ning Võru murde läänepiiril, nt Jõh *titt õli nukku*; Plt *vants oli veke nuku*; Krl *latsõlõ tetäss nukk lupardikõisist*.

Pärnumaal, lõunaeesti murretes ning nendega piirnevatel aladel on ainsa või kõige sagedasema nimetusena registreeritud *pupe* või *pupp*. Üksikuid teateid on *pupe* kohta saarte murdest, Lääne- ja Harjumaalt ning Ida-Virumaalt. Keskmurde alal on *pupe* väidetavasti olnud teistest nimetustest uuem ning saksikum, nt Jür *Vanaste olid meil tited - - aga saksemad ütlesid pupe*; Plt *pupe* 'ööldi vähä, see lähäb saksa murrakul 'väl'la. Sama meelt oli üks Karksi keelejuht, öeldes: *pupe om* 'uudine, *nukk om vana*. Tõenäoliselt võeti see nimetus neis murrakuis käibele mõne teisega paralleelselt, vastandamaks ostetud nukke omatehtud kaltsunukkudele, nt Krk 'rõdvast olli iki nuku, *pupese olli saksa lastel*. Pärnumaal ja suures osas Kagu-Eestist on *pupe* või *pupp* XIX sajandil tähistanud omatehtud kaltsunukku, nt Puh *ennemb teime* 'endile esi *pupesit*; Urv *ku mi latsõ ol'i, sõss meil ol'i nõrdsõst pupi*. Seevastu *nukk* olla Saarde murdesse tulnud alles 1940-ndatel. Hargla murrakus, kus on kasutatud kolme sünonüümi, paistab *pupp* olevat teistest vanem ja üldisem nimetus, mille kaudu seletatakse teisi sama tähendusega sõnu, nt Har *lel'li?*, *lel'likese?* *kutsutass* 'lat'si *pupikese?*; *taa* (laps) *vana nuku tädi, taa tege alasi naid puppõ*.

3. Nimetuste päritolu ja tähendusvahekorrad

Sõna päritolu määramisel võetakse arvesse mitmeid aspekte, nagu häälikkuju ja ootuspäraseid keeleajaloolisi muutusi, semantikat, murdelist levikut ning muidugi teiste keelte võrdlusainest. Ühesuguse (või eeldatavalt varasema sarnase) häälikkujuga sõnade tähendusvahekorrad ühe keele ja isegi murdeala piires pole alati selgelt määratletavad. Võrdlus kontaktkeeltega teeb mõnikord asja lihtsamaks, aga võib ka valele teele juhtida. Vahetevahel aitab eri keelte paralleelseid arenguid tajuda sõnade nimetamismotiiv, st kujutlus, millel mõiste nimetus põhineb. Eesti keeles esinevad nukku märkivad sõnad, eriti *nukk* ja *titt*, nii murde- kui ka kirja-keeles mitmes tähenduses. Analoogilisi tähendusvahekordi võib kohata näiteks indoeuroopa keelte nukunimetuste puhul. Seetõttu arutletakse alljärgnevalt sõna tähenduste ja päritolu üle koos. Kolme peamist nuku-nimetust *pupe*, *titt* ja *nukk* käsitletakse igaüht eraldi alajaotises (3.1–3.3), ülejäänud nimetustest on lühidalt juttu osas 3.4.

3.1. Pupe

Eesti murretes ja kõnekeeles märgib *pupe* (V *pup̥p̥*) eelkõige just mänguasja – nukku. Võrdluse vormis on selle sõna abil kiidetud mingit objekti, põhiliselt selle välimust, nt *tüdruk kena nagu puppe*; *lapsed käivad riides kui puped* (EKSS IV: 478). Selline võrdlusviis näikse olevat levinud omaette, nukunimetusest sõltumatult, sest esineb ka neis murrakutes, kus nukku märgib mõni muu sõna (nt JMd VMr Lai) või kontekstis, kus võrdlus nuku (ja lapsega) tundub tavatu, nt Jaak Sarapuu: *kuhi kui puppe* 'hästi tehtud heinakuhi'; Oskar Luts: *ilus talu nagu puppe* (EKSS IV: 478); Krk *miu`väimiis tegi_śs sanna ku puppe valmiss ilusti*; Ran *nii ilusa pedäjä seene nigu puped rian*.

Meile on *pupe* laenatud saksa keelest (< sks *Puppe* 'nukk'), kuhu see omakorda on tulnud ladina keelest (Hogerheijde 1986: 344; Kluge 2002: 730). Sama tüvega noomenid, nagu nt *puppa*, *pup(pe)*, *pop(pe)*, on nukunimetuseks väga laial alal Euroopas: kõigepealt romaani, aga ka germaani keeltes, mitmes slaavi keeles, mustlaskeeles, kreeka, albaania ja malta murretes. Ladina sõnast *pūpa* (või rahvakeelsest kujust **puppa*) lähtunud noomenid tähistavad romaani keeltes nukule lisaks mõisteid 'väike laps' ja '(väike) tüdruk'. Peale selle väljendavad niisugused sõnad ühelt poolt mõisteid 'nisa, nibu, naiserind, lutt' vms (nt vulgaar-lad **puppa*, pr *poupe*, it *poppa*, albaania *púpëzë*, lt *pups* (ning sellest *pupa bērñs* 'rinnalaps, imik'), teiselt poolt 'kimp, pamp, pundar jms' (Buck 1949: 248–249; Pokorny 2002: 848; W-P II: 79–81). Pole teada, milline oli sõna esialgne tähendus. On arvatud, et mõisteid 'väike laps' ja 'nibu, lutt' väljendav sõna võiks olla imemist jäljendav onomatopöa ning ehk oli juba varases ladina keeles kaks juhuslikult sarnase kujuga tüve (Hogerheijde 1986: 343; Meyer-Lübke 1911: 513; W-P II: 79).

3.2. Titt

Põhjaeesti keeles teatakse kõikjal (R, eP) sõna *titt* g *tite* (*tide*, *titte*, harva *titi*) eelkõige tähenduses 'imik, vastsündinu, väikelaps' ning enamik sellest moodustatud liitsõnu seostub vastsündinud lapsega, nt *titeema*, *titejalg* ja *-varbad* (viimased kaks katsikujootude kohta), *titepuder* (katsikule viidav puder), *titejuuksed*. Deminutiivina või lastekeeles on kasutatud ka *e-*, *i-* ja *u-lõpulisi* nominatiivivorme: Jäm Pil *tite*, VNg *titi*, Sa Muh *titu*. Mõnes murrakus väljendab *titt* : *tite* silmaava (pupilli), lehepunga või rohttaime

nuputaolist õit või õisikut. Näiteks põhjarannikul on teehele täha järgi loodud rahvakeelsed taimenimetused *tittleleht*, *teeti(t)eleht* ning (pl) *teeti-ted* (vt Oja 2005: 67). *i*-tüveline *titt* : *titi* (*ti't* : *ti'i*) esineb murdeis kahes tähenduses: 1) 'tiss' Saaremaal ja Lutsi murrakus ning 2) 'peenise' valdavalt lõuna-eesti murdes. Põhjaeestilise nukunimetuse *titt* levik ja tüvevokaal ühtivad väikest last märkiva sõna omadega.

Noomeni *titt* : *tite* etümoloogia kohta on erinevaid arvamusi. Suhteliselt sarnane häälikkuju ja tähendus lubavad omavahel seostada sõnu *titt* ja *tita*. F. J. Wiedemann (1973: 1162) peab *a*-lõpulist kuju *tita* 'nukk, väike laps (halvustavalt ka täiskasvanust)' deminutiivvormiks sõnast *titt*, *-e*, *-a*, mille tähenduseks on sõnaraamatus märgitud 'nukk, nukuke', figuratiivselt 'väike laps'. Julius Mägiste arvates võiks eesti keeles algne olla väikelast märkiv slaavi laen *tita*, mis on vormilt mugandunud *oi-*, *ei-* deminutiividega, kuid säilitanud originaaltähenduse (EEW: 3190; Mägiste 1924: 8, 1928: 16, 30). Andrus Saareste on paigutanud sõnad *titt* ja *tita* (lapse ja nuku tähenduses) lastekeele rubriiki (EKMS II: 440–441), ent *titt* g *tite* 'väikelaps, sülelaps, imik' esineb ka neutraalses *lapse* sünonüümide loetelus (EKMS II: 430).

Hoolimata sarnasest häälikkujust võivad *titt* ja *tita* olla eri laenud. Eesti keeles kasutatakse sõna *tita* või *ti'a* tavaliselt väikese lapse kohta. Slaavi sõnad vene *дуть*, bulgaaria *dete*, sloveeni *dete*, tšehhi *dítě*, poola *dziecko* jt (vrd kirikuslaavi **děte*, **děť*) esinevad tähenduses 'laps', aga nukku pole nõnda nimetatud. Et 1. silbi muutust *-e* > *-i* selles sõnaperes peetakse idaslaavi iseärasuseks, vastab eesti *tita* häälikuliselt vene sõnale *дуть*, sobides seega nii sisuliselt kui ka vormiliselt vene laenuks (vt ka Raun 2000: 177). Slaavi keeltes last tähistavad sõnad pärinevad indoeuroopa tüvest **dhēi-* (*dhe-*, *dhi-* jms), kust on tulnud ka imemist väljendavad verbid, nagu vanaindia *dhātavē*, gooti *daddjan*, sanskriti *dhayati*, ladina *fēlāre*, iiri *denim* jt, samuti nt vn *дѹмѣ* 'lõpsma' < kirikuslaavi *dojiti* 'imetama' (Buck 1949: 91; Vasmer 1: 516).

Seevastu *titt* : *tite/titi* võis tulla hoopis germaani poolelt. XVII sajandi eesti keelest on kirja pandud *titto* ja deminutiiv *tittoken* üksnes nukunimetuseks ja liitsõna *Titte Emma* (= *titeema*) 'kindbetterin (*Eheweib*)' (Göseken 1660: 159, 256; Kingisepp jt 2010: 665). XVIII sajandi alguspoole keelt kajastav Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamat annab sõna *i*-tüvelisena: *Tit/Tittike* samuti just tähenduses 'nukk (*Ein Pupchen*)'³.

³ http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/vest_t.htm

Šveitsi saksa murretes märgib *diti* või *titti* vastsündinud last ja nukku (viimast ka ühend *tolgg diti/titti*). Samatüveline deminutiivvorm *ditjen* on nukunimetus friisi keeles. Alamsaksa keeles oli *titte*, *ditte* (dem *tittchen*, *dittichen*) ja *tiss* kasutusel tähenduses 'nisa; naiserind, rinnanibu' (vrd sks *Zitze*, eesti *tiss*), nt (Hessen) *die mutter gibt dem kind das dittichen* (Gutzeit III,2: 27; Grimm: s.v. *ditte*, *titte*). Soome murdesõnu *titti*, *titu*, *titta* 'naiserind, lutt' on peetud lastekeelseteks tuletisteks, kuid on ka viidatud sarnastele germaani sõnadele, nagu rts *titt* (*tiss*), norra *titta* 'lehma udar', anglosaksi *titt*, kask *titte* ja saksa *Zitze* (SKES: 1314). Teisteski indoeuroopa keeltes väljendatakse mõisteid 'nisa; naiserind, lutt' ja '(last) imetama; imema' sõnadega, mis lähtuvad samast tüvest, nt ingl *teat* (< vana-ingl *titt*), hisp *teta*, pr *tette* 'nisa, lutt' ning hisp *tetar*, pr *téter* 'imetama', rumeenia *țâță*, it *tetta* (Buck 1949: 248–249, 334; Meyer-Lübke 1911: 662–663; W-P I: 704). Luti asemel anti vanasti lapsele lutsutada riidest keeratud nutsak, mille otsa sisse oli mässitud leiba, mett või muud suupärast. Samasugune riidenutsak oli lihtsaim kaltsunukk, ka selle pea moodustas millegagi täidetud ja nuputaoliseks kinni seotud osa. Niisiis ei pruugi eesti *titt* olla slaavi, vaid hoopis alamsaksa laen, kuid mõlemal juhul seostub see tähenduselt imikuga ning näib pärinevat sõnast, mille algseks nimetamismotiiviks oli 'nisa, lutt' või 'imema'.

3.3. *Nukk*

Põhjaeesti keeles nimetati kõnealust mänguasja *nukuks* juba vähemalt XVII sajandil. Heinrich Göseken on saksa *Docke* tõlkeks märkinud *titto/nuck/nuckoken* ja *Puppe* vasteks [*pupa*] *Nuck/nuckakenne* (Göseken 1660: 159, 327; Kingisepp jt 2010: 528). Johann Hornung (1693: 34) on eesti sõna *Nuk*, G *Nukko*, Acc. pl. *Nukkoid* saksa keeles seletanud 'ein zierlicher Mensch'. Eesti keeles esineb *nukk* mitmes tähenduses ning raske on täpselt määrata, millised neist lähtuvad samast allikast, millised eri allikaist. Wiedemanni sõnaraamat (1973: 692) annab kolm märksõna, kus materjal on jagatud lühidalt kokku võttes järgmiselt: 1) nukk, väljaulatuv ots, kühm, tipp vms; 2) nukk (mänguasi), väike laps, väike inimene; adj: kena, ilus; 3) nurk – eL. Murdekeeles on sõna tarvitatud paljudes tähendustes. Esitan neist osaliselt üldistatud loetelu EMSK näidete põhjal: nukk, millegi väljaulatuv ots, nt maanina, neem, lahesopp, kungas, tipp, mügar, kühm; vankri teljeots, leivapätsi otsatükk; sõrmenukk, sõrmelüli,

küünarnukk, õlanukk, labaluu ots, põlv, labajalaliiges, jalapäkk; jalatsi, suka, soki, kinda ots; terariista terav ots; kederluu, põseluu, otsmikumõhn, kuklaluu; nina, koon, kärss, suu, nokk; lõngast nupp, sämp, tagi, riideriba, rüüuvaiba narmas; võhumõök; lõngatokk, lõimelõngade salk, linanuust, kokkuseotud räästavihud; väike heina- või suvivilja hunnik; juuksekrunn; mänguasi, laste kaitsevaim; pruudiliniik; nurk, paikkond, ümbruskond; tukastus. Väikeses murdesõnastikus on see materjal jagatud seitsme märksõna alla (VMS II: 105).

Peale eesti keele on *nukk*- nukunimetuseks soome (põhiliselt Kesk-Soome), karjala ja lapi murretes: sm *nukke*, *nukki*; isuri (Saarove) *nukke*, krj (Kalevala) *nukki*; lp (Utsjoki) *nuhke* (< sm). Karjala maakitsusel ja Põhja-Ingeri soome murretes esineb *nukki* tähenduses 'väike laps (peamiselt tüdruk)' (Enajärvi 1928: 258; SKES: 397; SMSA). Karjala *nukkero* 'väike kõhn olend' võib olla eri algupäraga (Häkkinen 2004: 799–800). Teistes Euroopa keeltes sellesarnast nukunimetust pole.

Nuku etümolooogia on lahtine. Julius Mägiste (1928: 13) käsitles seda deminutiivse tuletisena kindlaks määramata põhitüvest: < **nukk(V)-õi* või **-oi* ning ühendas selle kahtlemisi soome keeles narmast või tupsu märkiva noomeniga *nukka* : *nukan*. Eesti *nuku* algne tähendus olnuks siis 'riidelapp, riidetükk' ning edasine areng 'lappidest mängutitt' (Mägiste 1928: 13, 99). Selle variandi põhjenduseks lisab autor sisulise läheduse noomeni *nukk* : *nuku* lõunaeeetilise tähendusega 'tanu'. Teiselt poolt on aluseks võetud verb *nukerdama* 'kortsutades, kokku käkerdades hõõruma' vms, mis samuti oleks suguluses soome sõnaga *nukka* 'karv, narmas' (EEW: 1740; SKES: 397; SSA 2: 236). Võimalikuks on peetud ka laenulist päritolu, seostades seda rootsi sõnaga *nock*, soomerootsi sõnadega *nocka*, *nacka* (SKES: 396–397) ning alamsaksa keeles linapeod märkiva noomeniga *knucke*, *knocke* (Schiller, Lübben II: 505) (vt ka Liin 1968: 328–329).

J. Mägiste pakutud semantilised seosed ja arengud ei tundu tõepärasena, eriti sõnade murdelist levikut arvestades, ent *nuku* käsitlemine deminutiivse tuletisena näib usutavana (vrd sm *nukki*, *nukke*). Germaani keeltest võimalikke vasteid otsides torkas silma, et alamsaksa murretes on sõnad *knucke*, *knocke*, *nock* vms väljendanud osaliselt samasuguseid mõisteid nagu *pup*-/*pop*-tüvelised ladina sõnad: 'nisa, nibu, naiserind, lutt', 'kühm; eenduv nukk' ja 'kimp (õlgi, lõnga, lina vms)'. Eelkäsitletud *tite* ja *pupe* nimetamismotiivide malli järgi sobiks lapseimetamisega seotud sõna ka eesti *nuku* laenuallikaks. Saksa kõnekeeles on kasutusel *der Nuckel* 'lutt'

ja intransitiivne verb *nuckeln* 'luttima, lutti imema'. Keskalsaksa sõnu *nückel*, *nuckel*, mis muu hulgas on tähistanud naiserinda ja rinnanibu (nt Põhja-Tüüringis 'lutt' ja 'rinnanibu'), peetakse noomeni *nock* deminutiivvormiks ning seostatakse tähenduse poolest kuhja, küngast, ümara kujuga kõrgendikku jms või millegi eenduvat otsa, nagu sõrmeotsa ja naelapead, märkiva sõnaga (Grimm: s.v. *nückel*). Sellise sõna kasutusest tähenduses 'nukk' või 'laps' teateid ei ole. Eesti *nukk*: *nuki* 'väljaulatuv ots, kühm, tipp jms' arvatakse olevat laenatud alamsaksa sõnast *nok(ke)* või rootsi sõnast *nock(e)* (Raun 2000: 105; SKES: 397). Pole välistatud, et eelkirjeldatud alamsaksa sõnapärist pärineb ka meie mänguasjanimetus.

Kuna nukul on laste mängus inimese roll, on loomulik et nukule kantakse üle inimese nimetusi. Võimalike germaani vastetena tuleksid seega kõne alla mõned naisterahvast märkivad noomenid. Rootsi kõnekeeles märgib *nucka* vanatüdrukut, murretes on aga *nucka* (või *nocka*) halvustava varjundiga nimetus vana naise kohta – 'tühine (~ tähtsusetu, töövõimetu, saamatu) vanaeit'. Sellele lähedastes tähendustes esineb sama lekseem teisteski Skandinaavia keeltes (SAOB: s.v. *nucka*). Saksa keele Tiroomi murdes on kasutatud sõnu *nock* ja *betnock* märkimaks 'palveõde' ning Šveitsi murdes *die nocke* tõlplasliku naisterahva kohta (Grimm; s.v. *nock*). On üsna tõenäoline, et eesti-soome *nukk* on laenatud kas alamsaksa või rootsi keelest, ent olemasoleva teabe alusel midagi kinnitada ei saa.

3.4. *Lell* ja muud nimetused

Hargla *lel'l* ja Leivu *l'ell* on läti laenud, vrd lt *lelle* ja *lellis* 'nukk; väike laps' < valgevene *ljalja* (LEW I: 354; ME 2: 449; Vaba 1997: 118). Peale nende keelte tähistab nimetus *lélka*, *lèlè* vms nukku leedu murretes ning *lal'ka* (*l'al'ka*, *lalka*, *lałka*) ukraina, bulgaaria, poola ja tšehhi murretes (vt nt Vasmer 2: 551). Eesti deskriptiivsed noomenid *vänts* ja *väntsakas* (EEW: 3982) ei ole eelmiste nukunimetustega võrreldavad terminid. Need on tuntud peamiselt põhjaeesti murretes tähenduses 'väike laps, imik' või 'suurekasvuline imik' ning sageli on neil halvustav varjund. Väikest last ja nukku märkiva *tillu* on Andrus Saareste esitanud nii lastekeelse sõnavara loendis tähendusega 'mänguasi, nukk' (EKMS II: 1028) kui ka väikese lapse nimetusena (EKMS II: 429). Sõna *tillu*, nagu ka pikemat vormi *tilluke(ne)*, kasutatakse murretes eelkõige omadussõnana 'väike'. Eesti murdesõnavara kogus on mõni lastekeelne näide ka substantiivi *tillu*

(*til'l|u, -o*) kohta, mis märgib pisikest last või looma (nt Kuu *tillu pada* 'lapse pada'; KJn *no til'lu tule 'siiiä*; Plv *mine?* 'hältä til'lot 'kiiguta last'), kuid nuku kohta teateid pole.

4. Kokkuvõte

Pärnumaal, lõunaeesti murdes ning kohati selle naabruses põhjaeesti murde alal on nuku ainus või kõige sagedasem nimetus *pupe* (Võru *pupp*). *Titt* märgib nukku põhjaeesti murde põhja- ja idaosas ning kilderannikumurdes. Tänapäeva kirjakeelne *nukk* (või *nuku*) on põhiline nimetus Ida-Saaremaal ja Tartu murde põhjaosas. Tuumaladele lisaks on *pupe* ja *nuku* kohta teateid mujalt, kus enamasti käibib mitu nimetust paralleelselt. Hargla ja Leivu murrakus kasutatakse nimetust *lell*. Laps enamasti ei vaja nukule eraldi üldnimetust, tema jaoks on see kindla rolliga isik. Arvestades, et ehtsad nukud (või nukupead) toodi meile mujalt (esmlt Saksamaalt) ja et neid tutvustades ning müües tarvitati ilmselt mõõrkeelset sõna, ei ole üllatav, kui nukunimetus osutub laensõnaks.

Saksa laen *pupe* ja läti laen *lell* esinevad eesti keeles üksnes (või eelkõige) nukunimetusena. Indoeuroopa keeltes on mõlemad lekseemid samas tähenduses laiemalt tuntud. Paljudes Euroopa keeltes väljendavad nukku märkivad mitmetähenduslikud sõnad või nende eelkäijad (nt ladina *pūpa*) osaliselt samu mõisterühmi: 'nisa, nibu, naiserind, lutt', 'kühm; eenduv nukuk' ja 'kimp, nuust (õlgi, lõnga, lina vms)'. Noomenid *titt* ja *nukk* tähistavad eesti keeles mitut mõistet. Mõlemal sõnal leidub häälikulisi vasteid germaani keeltes. Eesti *titt* ei pruugi olla laenatud venekeelsest lapsenimetuselt, nagu seni arvatud, vaid hoopis alamsaksa sõnast *titte* vms tähenduses 'nisa; naiserind, rinnanibu, lutt'. *Nukk* tähistab nukku peale eesti ja soome keele ainult üksikuis isuri, karjala ja lapi murrakuis, nii et selline tähendus võib olla tekkinud läänemeresoome alal. Oletades, et sõna ise on häälikuline laen, võiks seda seostada alamsaksa sõnaga *nok(ke)* 'eenduv ots, kühm, tipp jms', mille deminutiivvorm väljendab saksa keeles mõisteid 'lutt' ja 'rinnanibu'. Teiselt poolt võib *nukk* olla rootsi laen.

Kirjandus

- Alinei, Mario 1983.** Introduction. – Mario Alinei *et al.* *Atlas Linguarum Europae* (ALE). Volume I, 1. Commentaires. Assen: Van Gorcum, XV-XXXIX.
- Buck, Carl Darling 1949.** *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A contribution to the history of ideas.* Chicago, Illinois: The University of Chicago Press.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. *Estnisches etymologisches Wörterbuch.* Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS II** = Andrus Saareste 1959. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat II. Dictionnaire analogique de la langue estonienne II. Avec un index pourvu des traductions en français.* Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS 4** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 4. köide (P–R), 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS I** = Eesti murrete sõnaraamat. I köide (A–J), 1994. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viires. Käsikirja ühtlustanud ja täiendanud Mari Must. Trükki toimetanud Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Enajärvi, Elsa 1928.** Nukke. – Kalevalaseuran vuosikirja 8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 258–266.
- Grimm** = Jacob Grimm, Wilhelm Grimm 1838–1960. *Das deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet.* Ein Projekt des Kompetenzzentrums für elektronische Erschließungs- und Publikationsverfahren in den Geisteswissenschaften an der Universität Trier in Verbindung mit der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berlin; <http://germazope.uni-trier.de:8080/Projekte/DWB>.
- Gutzeit III,2** = Woldemar von Gutzeit 1892. *Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands. Th. III, Hälfte 2 (T–Todesgeruch).* Riga: In Commission bei N. Kymmel.
- Göseken, Heinrich 1660.** *Manuductio ad Linguam Oesthonicam.* Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
- Hogerheijde, Huib 1986.** *Germanic synthesis of Question ALE-QI: 489, “Doll”. – Aspects of Language: Studies in Honour of Mario Alinei. Volume I. Geolinguistics. Papers Presented to Mario Alinei by his Friends and Colleagues of the Atlas Linguarum Europae on the Occasion of his*

- 60-th Birthday. Editorial Committee: Nils Århammer, A. Hagen, Terho Itkonen, Pavle Ivić, Mieczysław Szymczak, G. Tuaillon. Editorial Secretary Noline van der Sijs. Amsterdam: Rodopi, 340–349.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg Wilck.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WS Bookwell Oy.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Kluge, Friedrich 2002.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- LEW I** = Ernst Fraenkel 1962. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I (A–privekiuti). Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag / Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Liin, Helgi 1968.** Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Käsikiri. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Lotman, Juri 1990.** Kultuurisemiootika. Tallinn: Olion.
- ME 2** = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Séjums 2, 1925–1927. Redīgējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Meyer-Lübke, Wilhelm 1911.** Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Mägi, Julius 1924.** Paar sõna lastekeelest. – Eesti Keel 1, 1–9.
- Mägi, Julius 1928.** *oi-*, *ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus I. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B XII 2.) Tartu.
- Oja, Vilja 2005.** Kasulikul taimel on rohkesti nimesid. – Прибалтийско-финское языкознание: лингвогеографические исследования. Сост. Нина Г. Зайцева. Карельский научный центр. Российская академия наук. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 58–75.
- Pokorny, Julius 2002.** Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Tübingen/Basel: Francke.
- Raun, Alo 2000.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. (= Maarjamaa taskuraamat 19.) Brampton/Tartu: Maarjamaa.
- SAOB** = Svenska Akademiens Ordbok; <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Schiller, Lübben II** = Karl Schiller, August Lübben 1876. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bd. II (G–L). Bremen: J. Kührtmann; <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/s/Sa-schm.htm#Schiller-Lubben>.

- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA 2** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. 2 (L–P), 1995. Päätoimittaja Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn/Tampere: Eesti Keele Sihtasutus, Tampereen Yliopisto.
- Vasmer** = Макс Фасмер 1986. Этимологический словарь русского языка. 1–2. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс.
- Vestring, Salomo Heinrich 2000.** Lexicon Esthónico Germanicum [Võrguteavik]. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum; <http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm>.
- VMS II** = Väike murdesõnastik. II (M–Ü), 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- W-P** = **Alois Walde.** Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. I, 1927. II, 1932. Herausgegeben und bearbeitet von Julius Pokorny. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Sõnavarakogud

- EMSK = eesti murdesõnavara kogu
 SMSA = soome murrete sõnaarhiiv

Estonian names for 'doll'

Vilja Oja

The most frequent and often the only term for 'doll' in Pärnumaa, South-Estonian dialects, and a few nearby locations north of this area is *pupe* (Võru *pupp*). *Titt* is used in the northern and eastern parts of the North-Estonian dialect area and in the coastal dialect. *Nukk* (or *nuku*) is the prevalent name in eastern Saaremaa and the northern area of the Tartu dialect. Outside the core areas *pupe* and *nukk* (*nuku*) may occur in parallel with some other term. In the Hargla and Leivu subdialects the word is *lell*.

In Estonian the loanwords *pupe* (German) and *lell* (Latvian) denote 'doll' only (or mostly). Both words, in a similar sense, are also well known in Indo-European languages. In many European languages the words for 'doll' or their ancestors (e.g. Latin **pūpa*, **puppa*) partially refer to similar semantic groups: 'nipple, teat, woman's breast', 'bulge, knoll, etc.' and 'bundle, wisp (of straw, hair, flax, cloth, etc.)'.

The Estonian nouns *titt* and *nukk* stand for several different concepts. Both words have phonetic counterparts in Germanic languages. The Estonian *titt* need not have been borrowed from the Russian word for 'child' – instead its ancestor could well have been the Low German *titte* meaning 'teat, nipple'. As *nukk* means 'doll' only in Estonian, Finnish, and a few Ingrian, Karelian, and Sami dialects the meaning may have originated in the Finnic area. Supposing the word is a phonetic loan it could be associated with the Low German *nok(ke)* 'bulge, knoll, etc.', the German diminutive of which refers to 'nipple'. However, *nukk* could also be a Swedish loanword.

Keywords: Estonian dialects, etymology, geographic distribution, *nukk*, *pupe*, *titt*

Vilja Oja
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Vilja.Oja@eki.ee

TSITAATSÕNA HÄÄLDUSEST EESTI KEELES JA SELLE ESITUSEST SÕNASTIKES

TIINA PAET

Annotatsioon. Artikkel annab lühiülevaate tendentsidest tsitaatsõna häälduses eesti keeles ja keskendub probleemile, kas tsitaatsõnade häälduseks märgitud häälduskuju ja tegelik kasutus langevad kokku ehk kas keelekasutajad järgivad sõnastikesse märgitud häälduskuju. „Võõrsõnade leksikoni” 7. trükist (VL 2006), „Eesti keele seletavast sõnaraamatust” (EKSS), „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006-st” (ÕS 2006) ja „Võõrsõnade leksikoni” (VL) 8. trüki käsikirjast valiti välja 63 märksõna (neist 52 on tsitaatsõnad ja -väljendid), mille põhjal korraldati häälduskatsed. Küsitleti kahte rühma eesti emakeelega katseisikuid: 15 kõrgharidusega (v.a filoloogiharidusega) inimest ja 15 eesti filoloogi haridusega inimest. Katsete eesmärk oli selgitada, kuidas katsealused tsitaatsõnu hääldavad. Tulemused näitavad, et üsna palju esineb mugandatud hääldamist, inglispäraselt hääldatakse ka teistest keeltest pärit sõnu. Katsed aitavad selgitada tendentse tsitaatsõna häälduses ja seda, kas erandjuhtudel võiks sõnaraamatus esitada peale originaalhäälduse ka eesti mugandhäälduse. Saadud tulemused aitavad otsustada, mis kujul on kõige otstarbekam esitada tsitaatsõnade hääldust eesti ükskeelseis üldkeele sõnaraamatuis (eelkõige võõrsõnade leksikonis, aga ka eesti keele seletavas sõnaraamatus ja õigekeelsussõnaraamatus).

Võtmesõnad: leksikograafia, leksikoloogia, mugandhääldus, võõrsõna, võõrsõnade leksikon

1. Sissejuhatus

Eesti keeles on tsitaatsõnad ja -väljendid struktuurivõõruse skaalal kõige võõramad keelendid. „Eesti keele käsiraamatu” järgi kirjutatakse neid „nagu võõrkeeles, kust nad on võetud. Hääldus on võõrkeelelähedane” (EKK: 76). Tuleb mõnda, et öeldu kehtib küll üksnes nende keelendite kohta, mis tulevad ladina tähestikku tarvitavatest keeltest. Tsitaatkeelendid eristatakse muust tekstist teise, nt kursiivkirjaga.

Viimastel aastatel on eestikeelsetes tekstides tsitaatsõnade osatähtsus tunduvalt kasvanud, seetõttu on päevakorda tõusnud küsimus, kuidas neid

ohtralt tarvitatavoid keelendeid hääldatakse. Tiina Leemets (2003: 573) on täheldanud tsitaatsõnade osakaalu suurenemist ka sõnaraamatutes.

Eesti keeles käsitlevad tsitaatsõna mõistet ja hääldusreeglit vaid üksikud grammatikad, samuti ei leia enamiku eesti ükskeelsete sõnaraamatute eessõnadest ega kasutusjuhistest kuigivõrd infot tsitaatsõna ega selle häälduse esituse kohta vastavas teoses. Uurimuse teoreetiline osa keskendubki tsitaatsõna mõiste käsitlele eesti keeleteaduses ja sõnaraamatutes.

Otsene vajadus ja huvi uurida tsitaatsõnu ja -väljendeid ning korrastada nende häälduse esitust tekkis võõrsõnade andmebaasi ajakohastamise¹ ja „Võõrsõnade leksikoni” toimetamise käigus 8. trüki tarvis. Samuti tekitas küsimusi asjaolu, et tsitaatsõnade häälduse esitusel eesti ükskeelseis sõnastikes ilmneb mõningaid erinevusi.

2. Tsitaatsõna käsitlesest eesti keeleteaduses

Johannes Aaviku 1933. aastal ilmunud raamat „20 Euroopa keelt” kujutab endast 20 Euroopa keele võõrpärisnimede ning tsitaatsõnade ja -lausete hääldamise õpetust. Pearõhk on eeskätt võõrnimede häälduse käsitlel, kuid näidete hulgas esineb rohkelt ka tsitaatsõnu ja -lauseid. Raamatu lõpus on ladina tsitaatlausete kogu.

Aavik märgib ladinakeelsetel tsitaatsõnadest nii pikka vokaali kui ka rõhku. Ladina tsitaatlausetes Aavik hääldust eraldi ei märgi, vaid paneb pika vokaali tähistamiseks vastava vokaali kohale pikenduskriipsu, rõhku märgib ta akuudiga (´) rõhulise silbi vokaali kohal, nt *currículum vītae, quō vadis?, sīc*. (Aavik 1933).

Aavik leiab, et on põhimõtteline küsimus, millise piirini tuleb eesti keeles järgida võõrnimede originaalhääldust, ja nendib, et võõrnimede hääldamine võib olla teataval määral lihtsustatud – „eestipärastet kompromissihääldamine”. Ta toonitab, et eesti keeles on traditsioon järgida ladina keele hääldusel samu reegleid nagu saksa keeles.

Käesoleva uurimuse seisukohast on olulisemad punktid Aaviku antud hääldusjuhistes järgmised (Aavik 1933).

1. Ladina keele *ae* häälduseks märgib Aavik *ä(ä)*, seda järgib ka ÕS 2006. (Seevastu LES annab *ae* häälduseks *ee*.)

¹ Võõrsõnade andmebaasi ajakohastamist on toetanud riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu”.

2. Prantsuse nimede lõppsilbi häälduseks on Aavik paljudel juhtudel andnud *ää*, nt *Baudelaire* [*bodläär*], tänapäeval tavatsetakse seda pigem *ee*-na hääldada. Prantsuse *ai*, *ei* häälduseks märgib Aavik juhistes: „*ä* poole kalduv *e*”, ent hääldustes on sageli ka *ä*, mõnikord *e* või mõlemad variandid, nt *Saint Hilaire* [*säntileer*, *-läär*].

3. Inglise nimedes eelistab Aavik diftongidele pikki vokaale, osa nimesid on saanud ka kaks hääldust, nt *Taylor* [*teilor*, *teelor*].

Ernst Nurm vaeb eesti keele hääldusküsimusi 1935. aastal, olles seisukohal, et õigele hääldusele pööratakse kooliõpetuses liiga vähe tähelepanu. Käesoleva artikli mõistes tsitaatsõnu Nurm ei käsitle, puudutab aga võõrsõnade hääldust. (Nurm 1935: 185–186)

1936. aastal kordab Johannes Aavik taas, et võõrsõnu, mida tarvita- takse eesti keeles juhuslikult ja mida kasutatakse võõrkeelses kirjaviisis, võiks nimetada *tsitaatsõnadeks* (Aavik 1936).

Erich Raiet kasutab oma 1966. aastal valminud väitekirjas terminit *tsitaatsõna*, viidates Johannes Aavikule (Raiet 1966: 18).

1968. aastal ilmunud Johannes Valgma ja Nikolai Remmeli „Eesti keele grammatikast” tsitaatsõnade ortograafia, morfoloogia ega häälduse kohta materjali ei leia (Valgma, Remmel 1968).

Küll aga tarvitab terminit *tsitaatsõna* Valter Tauli 1968. aastal, öel- des: „Kui võõrkeelest pärit sõna tarvitatakse kui sõnavara täieõiguslikku liiget, mitte tsitaatsõnana, siis peaks teda kirjutama sama reegli järgi kui omasõnu” (Tauli 1968: 166). 1972. aastal nimetab Tauli tsitaatväljendeid *võõrkeelseteks väljenditeks*, ent nende hääldusküsimust ta ei puuduta (Tauli 1972: 27).

1993–1995 ilmunud „Eesti keele grammatikast” (EKG I–II) ei leia tsitaatsõnade kohta informatsiooni.

Tsitaatsõna käsitleb Tiiu Erelt oma „Eesti ortograafias”, kus ütleb järgmist: „Tsitaatsõnad ja -väljendid on puhtvõõrkeelsed ning neid kirju- tatakse ja hääldatakse nagu võõrkeeles, kust nad on võetud” (Erelt 1995: 15). „Eesti keele käsiraamatu” järgi hääldatakse tsitaatsõnu „vastava keele kombe kohaselt, mis erineb eesti omast” (EKK: 611) ning „Eesti orto- graafiast” pärit sõnastuses: „Tsitaatsõnad ja -väljendid on puhtvõõrkeelsed ning neid kirjutatakse nagu võõrkeeles, kust nad on võetud. Hääldus on võõrkeelelähedane” (EKK: 76–77).

1999. aastal ilmunud „Maailma kohanimeses” kasutab Peeter Päll termi- nit *tsitaatsõna* võõrnimede ja tsitaatsõnade võrdlemisel (MKN 1999: 9).

Võõrnimesid hääldatakse üldjuhul samuti kui tsitaatsõnugi originaal-keelelähedaselt, seetõttu on tsitaatsõna ja võõrnime häälduse kõrvutus täiesti asjakohane. Samuti kehtivad õigekeelsussõnaraamatute lõpus olevad võõrnimede hääldusjuhised põhimõtteliselt ka tsitaatsõnade kohta, ent seda ei mainita üheski sõnaraamatus.

3. Tsitaatsõnad eesti sõnaraamatutes

Et eesti keele grammatikates pööratakse tsitaatsõnadele suhteliselt vähe tähelepanu, siis on asjakohane vaadelda tsitaatsõnade ja nende häälduse esitust olulisemates eesti ükskeelsetes sõnaraamatutes läbi aegade. Esmalt on vaatluse all võõrsõnastikud, seejärel õigekeelsus- ja seletussõnaraamatud.

3.1. Tsitaatsõnad võõrsõnastikes

Esimesed päris võõrsõnastikud koostasid ja avaldasid Herbert Haljaspõld ja August Voldemar Kõrv.

1930.–1931. a ilmus Herbert Haljaspõllult kõvakaaneliste vihikutena „Võõrsõnade leksikon”. Teos sisaldab hulganisti käesoleva uurimuse mõistes tsitaatsõnu, muust tekstist neid kirjaga ei eristata. Hääldus on seesugustel sõnadel märgitud ümarsulgudesse märksõna järele, selle ette on märgitud lühend *l. (loe)*, nt *agrément (l. agremaan)* (VL 1930–1931: 21).

Häälduse märkimine on üsna ebajärjekindel. Kohati on märgitud vaid kirja-pildist erinev häälduse osa, kohati terve hääldus. Üldjuhul on märkimata jäetud saksa ja ladina tsitaatsõnade ning -väljendite hääldus, märgitud on prantsuse ja inglise tsitaatsõnade hääldus. Mõnikord hääldus puudub, ehkki ei lange kirja-pildiga kokku, nt pole hääldust märgitud märksõnal *last but not least*, teinekord on märgitud üksnes osa hääldusest, ehkki ka muus osas ei lange kirja-pilt hääldusega kokku, nt *le roi est mort, vive le roi (l. lõroa)*. Häälduse märkimisel on kasutatud harilikke eesti kirja-tähti. Üldjoontes võib arvata, et on püütud märkida seda osa hääldusest, mis võiks leksikoni kasutajale raskusi valmistada.

1933. aastal ilmunud Haljaspõllu „Väike võõrsõnastik” (VVS) on koostatud samade põhimõtete järgi nagu VL 1930–1931, ent ei sisalda lisana käesoleva uurimuse mõistes tsitaatsõnu. Nendel puhtvõõrkeelsetel

sõnadel, mis teoses sisalduvad, on hääldus märgitud samade põhimõtete järgi kui VLis 1930–1931.

1937. aastal ilmus Haljaspõllult „Suur võõrsõnade leksikon”, mis on 1930.–1931. a. „Võõrsõnade leksikoni” 2., täiendatud trükk². Märksõnastik on suurenenud peamiselt terminite poolest. Tiitellehel on kirjas, et teos sisaldab ligi 35 000 võõrsõna ja „võõrkeelset ütelist ja tarksõna seletuste, päritolumärkmete ja hääldamisreeglitega” (SVL). Tõsiasi, et häälduse kui olulise struktuurielemendi olemasolust antakse teada juba tiitellehel, äratav tähelepanu. Tegu on siiski üksnes häälduse märkimisega märksõna järel ja mitte reeglistikuga. Võrreldes eelmise trükiga on 1937. aasta leksikonis näha trükitehniliste olude paranemist. Häälduse märkimises tähendab see muu hulgas, et on võimalik kirjutada *sh* asemel *š*. Muus on häälduse märkimise põhimõtted samad kui VLis 1930–1931. Üldjuhul antakse hääldus prantsuse, itaalia ja inglise päritolu sõnadel. Puhtvõõrkeelseid märksõnu kursiiviga ei eristata.

1935. aastal ilmus Kõrvi „Õpilase võõrsõnastik”, mis on koostatud „Eesti õigekeelsus-sõnaraamatu”, Haljaspõllu 1930.–1931. a. „Võõrsõnade leksikoni” ja 1933. a. „Väikese võõrsõnastiku” põhjal. Sõnavalikust on välja jäetud spetsiifilisemad sõnad, sest sõnastik on mõeldud õpilastele. Üldjoontes sisaldab Kõrvi „Õpilase võõrsõnastik” üksikuid käesoleva uurimuse mõistes tsitaatsõnu, nt *ex officio*, lühendeid *ibid.* ja *id.* Hääldust ei märgita ning tsitaatmärksõnu muudest märksõnadest ei eristata.

Sõnajärgsetel aastatel olid Eesti-aegsed teatmeteosed keelatud, seetõttu tekkis suur vajadus võõrsõnade kogu järele.

1961. aastal ilmunud Richard Kleisi, Johannes Silveti ja Eduard Vääri „Võõrsõnade leksikoni” eessõnas ega kasutusjuhistes terminit *tsitaatsõna* ei tarvitata, asjakohaseid keelendeid nimetatakse *võõrkeelseteks sõnadeks ja väljenditeks* (VL 1961). Seesugused märksõnad esitatakse kursiivis ja nende hääldus märgitakse juhul, kui see erineb eesti reeglipärasest hääldusest, hääldus antakse kas tervele sõnale või üksnes sõnaosale, mille hääldus erineb kirjaipildist.

1983. a ilmunud „Võõrsõnade leksikoni” 5. trüki eessõnas nimetatakse käesoleva töö mõistes tsitaatsõnu ja -väljendeid *võõrkeelseiks märksõnadeks* ja piirdatakse juhisega: „nende hääldamine, niivõrd, kui võrd see erineb nende kirjakujule vastavast eesti hääldamisest, näidatakse nurksulgudes ja kursiivis” (VL 1983: 7).

² Samal aastal ilmus ka 3. trükk nimetuse all „Entsüklopeediline võõrsõnastik”.

2000. a ilmunud 6., uuendatud trüki peatükis „Teadmiseks „Võõrsõnade leksikoni” kasutajale” antakse kasutussoovitusi, käesoleva töö mõistes tsitaatsõnu ja -väljendeid nimetatakse *võõrkeelseteks sõnadeks ja väljenditeks*. Viimaste hääldusjuhistes öeldakse järgmist: „Hääldusmärgidena kasutatakse harilikke kirjatahti. Pikki täishäälikuid märgitakse rõhtkriipsuga tähe peal (nt *credo* [krē-]); ninahäälikuid [nasaale – T. P.] märgitakse tähega *n* hääliku järel sulgudes (nt *façon* [-só(n)])” (VL 2000: 7-8). Huvitav on see, et alates sellest trükist leiab „Võõrsõnade leksikonist” lingvistikaterminiks märgitud *tsitaatsõna* ’võõrkeelne sõna tekstis, mis hrl tõstetakse esile teise kirjaga’ (artiklis „tsitaat”).

Järgmise, 2006. a ilmunud 7., parandatud ja täiendatud trüki hääldusjuhistes ei ole tsitaatsõnade ega nende häälduse kohta midagi lisatud. Miskipärast on välja jäetud seletus nasaalide märkimise kohta. Juhis rõhu tähistamise kohta käib nagu eelmise trüki sissejuhatavas peatükis „harilike, eesti õigekirjutuse reeglite kohaselt kirjutatavate” märksõnade kohta, ehkki kehtib ka tsitaatsõnade ja -väljendite kohta: rõhku tähistatakse rõhulise silbi täishääliku järel sirge apostroofiga (VL 2006: 7).

VL 2006 peatükis „Leksikoni kasutajale” on lõik rõhu märkimise kohta ja lause „Võõrkeelsete märksõnade järel on näidatud nurksulgudes ja kursiivkirjas hääldus, niivõrd kui see erineb nende sõnade kirjakujule vastavast hääldusest.”

1999. a ilmunud Tea kirjastuse „Võõrsõnastikus” (VS 1999) kasutusjuhised puuduvad. Sõnastiku lõpus on lisana esitatud ladina tsitaatväljendid, mida nimetatakse *ladina kõnekäändudeks*. Viimastel esitatakse hääldus kaldkriipsude vahel. Häälduses on märgitud rõhk, pikad vokaalid on märgitud kahekordse tähega. Ka sõnastikuosas leidub tsitaatsõnu ja -väljendeid, ent neile ei ole antud hääldust.

3.1.1. Tsitaatsõnad 2006. ja 2012. aasta „Võõrsõnade leksikonis”

2006. aastal ilmunud „Võõrsõnade leksikoni” 7. trükk sisaldab ligi 35 000 märksõna. Tsitaatsõnaartikleid on VL 2006-s kokku 3824, seega üle 10% märksõnade koguarvust, ligi 3000-le neist on märgitud hääldus. Peale tsitaatsõnade on hääldus märgitud ka 3964 märksõnal, mis ei ole tsitaatsõnad, peamiselt on märgitud rõhk.

„Võõrsõnade leksikoni” 8. trüki (ilmub tõenäoliselt 2012) ettevalmistamisel kasutatakse tsitaatkeelendite häälduse toimetamisel vastavate keelte tundjate abi.

VLi 8. trükis väheneb tsitaatmärksõnade hulk selliste keelendite arvelt, millel pole väljendi väärtust ja mis kuuluvad pigem kakskeelsesesse sõnastikku, nt *robe de chambre*, *car*, *exhibition*.

Lisatakse tsitaatmärksõnu, mis on eestikeelsetes tekstides kasutust leidnud viimasel ajal, nt *acquis*, *caffè latte*, *outlet*.

3.2. Tsitaatsõnad õigekeelsus- ja seletussõnaraamatutes

Õigekeelsussõnaraamatute traditsiooni alustasid „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” (EKÕS, 1918) ja „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat” (I–III, 1925–1937), milles leidub ka võõrsõnu.

„Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus” (EÕS) antakse käesoleva artikli mõistes tsitaatsõnad (nt *crescendo*) harilikus kirjas ja ilma häälduseta. Mitmed tsitaatsõnad esitatakse nurksulgudes ja nende juurest juhatatakse vaatama mugandit, nt [café] vt. kafee, kohvik. Elmar Muugi 1946. a³ ilmunud „Väikese õigekeelsussõnaraamatu” tähtsamates õigekirjutusjuhistes on kirjas: „Eesti kirjaviisi jäetakse üle kandmata ka võõrkeelsed kõnekäänud, näit.: *de facto*, *ex officio*, *à la fourchette*, *all right*, *trade mark* jne., samuti rahvusvahelised muusikalised noodinimetused ning ettekandeviisijuhted: *do*, *re*, *mi*, .. *allegro* ..” (VÕS 1946: 17). Nimeetatud sõnadest on märksõnadena sõnaraamatus sees *do*, *re*, *mi*, mis on sõnastikuosas esitatud püstkirjas. Hääldusest kasutusjuhistes ei räägita. Kohanimede hääldus antakse nurksulgudes.

1948. aastal ilmunud „Suure õigekeelsus-sõnaraamatu” 1. vihiku kasutusjuhistes öeldakse võõrnimede häälduse kohta, et see antakse kursiivkirjas ja sulgudes. Tsitaatsõnu nimetatakse „sõnadeks, mis ei kuulu otseselt eesti sõnavarasse, kuid on siiski erialaste terminitena või rahvusvaheliste väljenditena meil tuntud” (SÕS 1948: 11). Sealsamas räägitakse ka „võõrkeelsetest kursiiviga märgitud sõnadest”, mille puhul tuleb tarvitada lisamärke vastava keele ortograafia kohaselt. Seesugused märksõnad antakse SÕSis kursiivkirjas, nt *andante*. Nendel sõnadel esitatakse hääldus juhul, kui see erineb kirja-pildist, nt *accelerando* [*atšelera'ndo*].

1976. a ÕSi aluseks on täiendatud ja ümbertöötatud 1960. a ÕS. Pidades silmas mahtu, jäeti muu hulgas välja ka haruldasemaid võõrsõnu. Käesoleva uurimuse mõistes tsitaatsõnu nimetatakse *võõrkeelseteks kursiiviga märgitud sõnadeks* (ÕS 1976: 9) ja *puhtvõõrkeelseteks väljenditeks*

³ VÕSi 1. trükk ilmus 1933. aastal.

(ÕS 1976: 875). 1976. a ÕSi sõnastikuossa on lisatud märksõna *tsitaatsõna* koos valdkonnamärgendiga.

ÕS 1976 annab raamatu lõpus asuvas lisas põhjalikud teiskeelsete nimede hääldusjuhised (ÕS 1976: 903), ent tsitaatsõnade hääldust ei puudutata. Sõnaraamatu sõnastikuosas märgitakse tsitaatsõnade hääldus märksõna järel nurksulgudes.

1999. a ilmunud õigekeelsussõnaraamat (ÕS 1999) annab teiskeelsete nimede hääldamise juhised raamatu lõpus (samuti kui eelnevad ÕS 1960 ja ÕS 1976 ning järgnev ÕS 2006). Ka teksti sisu on peamiselt sama, kadunud on vaid lõik tendentsi kohta hääldada võõrnimesid osaliselt või täiesti kirja pildi järgi. Tsitaatsõnu ega nende hääldust ÕS 1999 (ega ka ÕS 2006) kasutusjuhistes eraldi ei käsitle. Küll on mõlema sõnaraamatu sõnastikuosas antud märksõna *tsitaatsõna* koos seletusega 'keeleteaduses: võõrkeelne sõna eestikeelses tekstis, nt *show*, *de facto*'. Võrreldes ÕS 1999-ga sisaldab 2006. a ÕS 23 uut tsitaatsõna, nt *baguette*, *caffè latte*, *croissant*, *hot dog*, *management*, *slogan*. Hääldus esitatakse ÕS 1999-s ja ÕS 2006-s noolsulgudes. Häälduse esitus on mõnevõrra ebaühtlane: kord antakse üksnes kirja pildist erinev hääldusosa (nt *pardon* <-doon>), kord kogu märksõna hääldus (nt *opus citatum* <*opus tsitaatum*>).

1988. aastal ilmunud „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” I köite 1. vihikus on sõnaraamatu ülesehituse peatükis kasutatud terminit *tsitaatsõna* ja öeldud järgmist: „Märksõna juurde kuuluv ainestik on eri laadi märksõnade puhul erinev; üldiselt on see esitatud järgmiselt: 1) tarbe korral (näit. tsitaatsõnade puhul) hääldus (püstkirjas, nurksulgudes) ..” (EKKSS I,1: 23), „nurksulgudes on .. vajaduse korral lisatud hääldus (eriti tsitaatsõnade puhul)” (*ibid.*: 13). Sõnaraamat esitab märksõnadena lingvistikaterminid *tsitaatlaen* 'võõrkeelne sõna v. väljend tekstis' ja *tsitaatsõna* 'võõrkeelne sõna tekstis' (EKKSS VI,2).

Ka „Eesti keele seletava sõnaraamatu” (2009) eessõnas kasutatakse terminit *tsitaatsõna* ja märgitakse seoses sellega järgmist: „Valikuliselt on sõnaraamatus esitatud .. tsitaatsõnu (*anno*, *talk show*).” Tsitaatsõnade hääldusest räägitakse seoses häälduse esitusega üldiselt EKSSis: „Hääldus on esitatud tarbe korral, enamasti tsitaatsõnade puhul, aga ka mõnede lühendite puhul. Hääldus on antud püstkirjas ja nurksulgudes, näiteks *yuppie* [japi], *CV* [tsee-vee]” (EKSS: 9).

Kokkuvõtteks võib öelda, et tsitaatsõnade vormistamine sõnaraamatus kursiivkirjas sai alguse hiljemalt 1948. aasta SÕSis. *Tsitaatsõnadeks*

nimetas võõrkeelseid sõnu ja väljendeid Johannes Aavik juba 1936. aastal, Erich Raiet toetas selle termini kasutamist (1966). Edasi leiab nimetatud termin kasitlemist Tiiu Ereli „Eesti ortograafias” (1995 ja järgmised trükid, peale *tsitaatsõna* ka *tsitaatväljend*), Mati Ereli, Tiiu Ereli ja Kristiina Rossi „Eesti keele käsiraamatus” (1997 ja järgmised trükid) ning Peeter Pälli „Maaailma kohanimeses” (1999). Sõnaraamatu kasutusjuhistesse jõudis *tsitaatsõna* esimest korda 1988. aastal (EKKSS I,1) ning sõnaraamatu sõnastikuossa 1976. aastal (ÕS 1976).

4. Hääl-duskatsed

Tsitaatsõnade häälduse uurimiseks on üks võimalus teha katseid. Käesolevate katsete eesmärk oli selgitada, kas keelekasutajad järgivad oma häälduses sõnastikesse märgitud häälduskuju, ja selle põhjal otsustada, milline on kõige otstarbekam ja kasutajasõbralikum häälduse esituse viis eesti ükskeelses sõnaraamatus.

Katsete jaoks valisin välja 63 märksõna, mida palusin katsealustel hääldada. Põhiosa neist (52 märksõna) olid tsitaatsõnad ja -väljendid, 2 suurtähtlühendid, mida kirjutatakse nii kursiivis kui ka püstkirjas (loendis püstkirjas). Lisaks olid loendis lihtsama hääldusega võõrsõnad ja võõrsõnaühendid (esitatud püstkirjas), mille puhul võis eeldada, et katseisik tuleb nende hääldusega toime, ja mis seetõttu olid mõeldud katsealusele keerukamate häälduste vahel puhkuseks ja tähelepanu taaskoondamiseks. Osa seesuguste sõnade ja sõnaühendite (*aadress*, *Newfoundlandi koer*, *šokolaad*, *zooloogia*) hääldust oli võimalik ka uurida.

Põhiosa, 52 märksõna olid eestikeelsetes tekstides kasutatavad mугanemata võõrsõnad, mida kirjutatakse tsitaatsõnadena ja reegli järgi hääldatakse originaalilähedaselt (loendis kursiivkirjas).

Sõnad võeti ÕS 2006-st, VL 2006-st, EKSSist ja VLi 8. trüki käsikirjast. Valik tehti sõnade hulgast, mille hääldus on eri allikates isemoodi märgitud, ei vasta selle keele hääldusele, kust sõna tuleb, või on tekitanud muid küsimusi.

Katses osales kaks eesti emakeelega katseisikute rühma. Esimesse rühma kuulus 15 kõrgharidusega isikut (v.a filoloogid) ja teise rühma 15 eesti filoloogid.

Esimese, mittefiloloogide rühma keskmine vanus oli 38 aastat. Hariduselt kuulusid sellesse rühma politoloog, bibliograaf, ajaloolased,

sotsioloog, majandusteadlane, kehakultuurlane, bioloogid, geoloogid, ökoloogid, keemik. Neljal neist oli teadusmagistri- ja neljal doktorikraad. Ametilt olid vastajad riigikogu liige, minister, turundusspetsialist, riigiametite töötajad, Tallinna ülikooli teadurid ja professorid.

Teise, eesti filoloogide rühma keskmine vanus oli 34 aastat. Ametilt olid vastajad riigiametnik, teadusajakirja toimetajad ja peatoimetaja, eesti keele ja kirjanduse õpetaja, Tartu ülikooli magistrandid ning eesti ja üldkeeleteaduse instituudi töötajad. Neist üks oli magistri- ja üks doktorkraadiga, viis magistriõppes olevad bakalaureused.

Katsealustel paluti lugeda oma tavapärasel viisil 63 loendis olevat sõna ja öeldi, et tegemist on eestikeelsetes tekstides esinevate tsitaatsõnadega. Paluti ette kujutada situatsiooni, et loetakse kellelegi ette eestikeelset ajaleheteksti. Vastused salvestati. Katsed tehti juulist 2009 kuni märtsini 2010.

Sõnad esinesid loendis iga katseisiku jaoks eri järjekorras (et vältida järjest loetavate sõnade häälduste vastastikust mõju ja selle tõttu analüüsi vea tekkimist). Enne sõna hääldamist tuli öelda selle järjenumbr ja *sõna*, nt *esimene sõna – aadress, viiekümne viies sõna – tequila*.

Keelekasutaja tegelikult spontaanses häälduses ilmnevate tendentside väljaselgitamiseks tehti analüüs. Selleks kanti salvestusest litereeritud hääldused tabelisse. Seejärel analüüsisin hääldusi, võrreldes katsealuste hääldusi omavahel ja vastava sõna hääldusega sõnastikes ning kirjeldasin huvitavamaid tendentse.

Litereerimisel tarvitati VLi 8. trükis kasutusele võetavat⁴ uut häälduse märkimise süsteemi⁵ (vt Paet 2010). Litereeriti kuulmise järgi, salvestuse kõnelainet litereerimisel ei uuritud, v.a juhul, kui oli vaja selgitada helilisust või helitust. Viimasel juhul kasutasin programmi PRAAT (Boersma, Weenink 2007).

⁴ Käesoleva artikli toimetamise ajaks on otsustatud siin kirjeldatud häälduse märkimise süsteemi VLi 8. trüki jaoks mõnevõrra muuta.

⁵ Rõhku märgitakse selles sõna rõhulise silbi esimese vokaali peal: ´ (akuut) märgib II-vältelist (kerget) rõhusilpi: [a kapélla], ` (graavis) III-vältelist (rasket) silpi: [opèer].

5. Analüüs ja tulemused

Käesoleva artikli mahtu silmas pidades käsitletakse üksnes mõningaid enam huvi pakkuvaid märksõnu (katsetest põhjalikumalt vt Paet 2010).

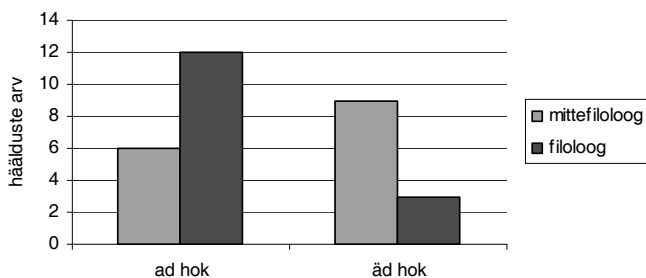
1. *ad hoc* (ladina)

Selle tsitaatväljendi puhul oli eesmärk uurida vokaali pikkust, kuna ÕS ja VL märgivad seda erinevalt: ÕS 2006 *ad hook*, VL 2006 *ad hok*.

Katses selgus, et pika *o*-ga ei häälda seda tsitaatväljendit ükski katsealune. Samas ilmnes huvitav tendents: nimelt hääldas esimesest rühmast (mittefiloloogid) üheksa isikut *äd hok*, teisest rühmast (filoloogid) hääldas nii kolm katseisikut.

Väljend *ad hoc* on sageli kasutusel ka ingliskeelsetes teadustekstides ja inglispärase häälduse ülekaalu võis mõjutada see, et (esimese rühma) katsealuste hulgas oli palju teadlasi. (Vt joonis 1.)

VLi 8. trükis esitatakse hääldus kujul *ad hok*.

Joonis 1. Tsitaatväljendi *ad hoc* hääldus

2. *buffet* (prantsuse, VL 2006-s päritolukeel märkimata)

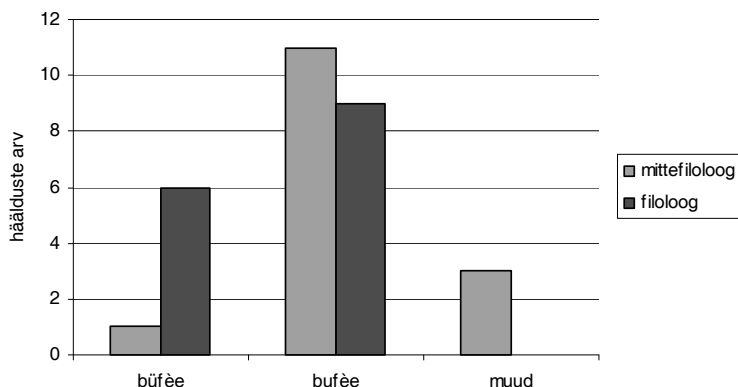
Eesmärk oli teada saada, kas katsealused hääldavad seda eesti- või originaalipäraselt. Sõnaraamatud esitavad häälduse järgmiselt: ÕS 2006 *büfee*, VL *büffe'*, EKSS *büfee*.

Esimesest, mittefiloloogide rühmast hääldas originaalipäraselt *büfèe* üks katseisik. Hääldust *büfèe* oli 11 korral, üks kord hääldati *büfèi*, mugandhääldust *büfet* ja *pühvet* oli kumbagi ühel korral. Teisest, filoloogide rühmast hääldas kuus isikut originaalipäraselt *büfèe*. Ülejäänud üheksal juhul oli hääldus *büfêe*. (Vt joonis 2.)

Ilmselt võiks kaaluda kasutusele võtta mugand *büfee*, mille asemel on keelekorraldus seni üldjuhul eelistanud tsitaatkeelendit *buffet* või väljendit

Rootsi laud. Võrgu-uuringud näitavad, et tegelikus kasutuses on sõna *bufee* üsna sage (Google). Keelenõuande andmebaasist ilmneb, et 11 küsimuse-vastuse hulgas mugandi *bufee* kohta on kahel korral keelenõuandja mõõnnud sellise mugandi võimalikkust.

VLi 8. trükk esitab häälduse *büfëe*.

Joonis 2. Tsitaatsõna *buffet* hääldus

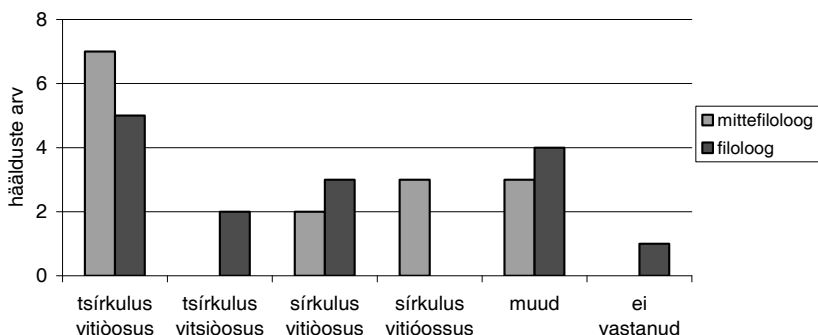
3. *circulus vitiosus* (ladina)

Eesmärk oli uurida, kuidas hääldatakse seda ladina päritolu tsitaatkeelendit. Sõnaraamatud esitavad häälduse järgmiselt: ÕS 2006 *tsirkulus vitsioosus*, VL 2006 *tsi' rku- -tsiõ'-*, EKSS *tsirku- tsioo-*.

Esimese, mittefiloloogide rühma katseisikud hääldasid seitsmel korral *tsirkulus vitiõosus*, kahel korral *sirkulus vitiõosus*, kolmel korral *sirkulus vitiõossus*, ülejäänud hääldused olid *sirkulus visootius*, *kurrikulus vitiõosus*, *kirkulus vitiõosus*. Täiesti originaalikohaselt ei hääldanud ükski esimese rühma katsealune.

Teisest, filoloogide rühmast hääldas kaks katseisikut täiesti originaalikohaselt *tsirkulus vitsiõosus*, viis hääldas *tsirkulus vitiõosus*. Kolm isikut hääldas *sirkulus vitiõosus*, üks jättis hääldamata, ülejäänud hääldused olid *sõ' ökölös vitiõosus*, *tsirkulus vitiõosus* ja *tsirkulus viitioosus*, *kirkulus vitiõosus*. (Vt joonis 3.)

VLi 8. trükk annab häälduse kujul *tsirkulus vitsiõosus*.

Joonis 3. Tsitaatväljendi *circulus vitiosus* hääldus

4. *gigolo* (prantsuse)

Selle sõna puhul oli eesmärk uurida, kas katsealused kasutavad originaalipärast (prantsuse keele) hääldust, mõnesse sõnastikku märgitud itaalia keele hääldust või hoopis mugandhääldust.

Sõnaraamatud esitavad häälduse järgmiselt: ÕS 2006 *džigolo*, VL 2006 *ži'* -, EKSS *džigolo*. Kõik nimetatud allikad esitavad selle märksõna tsitaatsõnana.

Põhjus, miks hääldused allikati erinevad, on päritolukeel. Nimelt märgib ÕS päritolukeeleks itaalia, EKSS päritolukeelt ei esita, kuid järelikult (häälduse põhjal otsustades) peab samuti nagu ÕS selleks itaalia keelt. VL annab päritolukeeleks prantsuse.

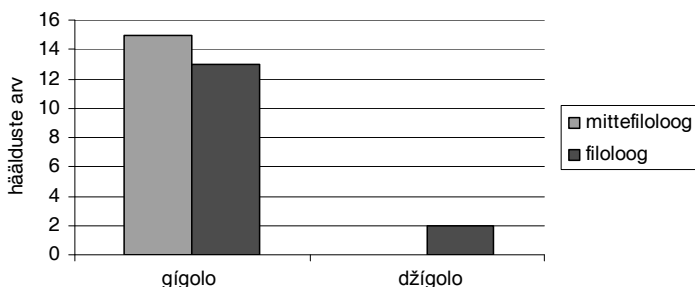
Prantsuse keeles hääldatakse see sõna *žigolo* (RC). Rõhk on prantsuse sõnades viimasel silbil.

Katsete tulemustest selgus, et valdav hääldus on *gigolo*. Mittefiloloogide rühmast hääldasid kõik katseisikud *gigolo*. Filoloogide rühmast hääldas 13 isikut *gigolo* ja kaks *džigolo*.

Seega ei hääldanud ükski 30 katsealusest seda tsitaatsõna prantsuspäraselt ja vaid kaks filoloogi pidas seda tsitaatsõnaks. Suurem osa katseisikuid pidas sõna mugandiks ega pööranud tähelepanu isegi kursiivkirjapildile. (Vt joonis 4.)

dž-algulist hääldust VLi 8. trükki ei lisata, sest itaalia keelde on sõna tulnud prantsuse keelest (Zingarelli 1991). Itaalia keele märkimine päritolukeeleks on olnud ekslik.

VLi 8. trükis esitatakse märksõna *gigolo* juures prantsuse hääldus *žigolò* ning mugandhääldus *gigolo*. Samuti lisatakse VLi uue trüki märksõnastikku mugand *gigolo* püstkirjas.

Joonis 4. Tsitaatsõna *gigolo* hääldus

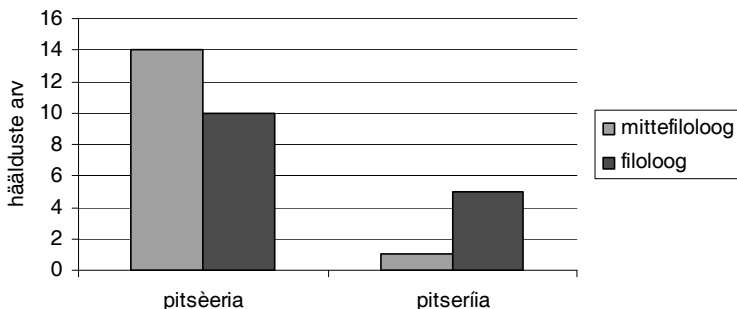
5. *pizzeria* (itaalia)

Selle sõna puhul oli eesmärk uurida rõhku. Sõnaraamatud esitavad häälduse järgmiselt: ÕS 2006 *pitseeria*, VL 2006 -*tseri'a*, EKSSis märksõna puudub.

Katsed näitasid, et esimesest rühmast hääldas 14 katseisikut *pitsèeria* ja üks *pitseriia*. Teisest rühmast hääldas kümme katsealust *pitsèeria* ja viis *pitseriia*.

Seega, filoloogide hulgas oli pisut rohkem neid, kes hääldas originaalipäraselt. (Vt joonis 5.) Rõhu ettepoole nihkumine on täiesti mõistetav tendents eesti keelekasutaja häälduses.

VLi 8. trükk esitab häälduse *pitseriia*.

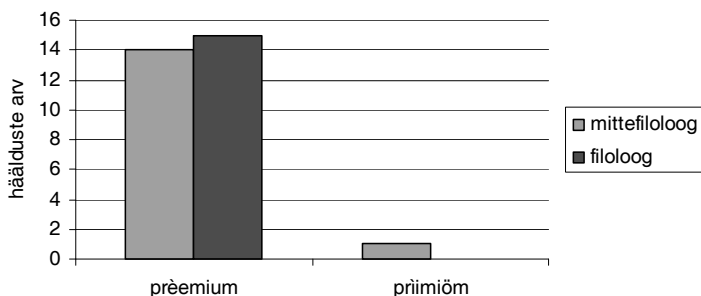

Joonis 5. Tsitaatsõna *pizzeria* hääldus

6. *premium* (inglise)

Selle sõna puhul oli eesmärk uurida, kas katseisikud hääldavad nii, nagu ÕS 2006-s märgitud, või mugandatult *prèemium*. ÕS 2006 esitab häälduse *priimiöm*, VL 2006-s ja EKSSis märksõna puudub.

Esimese rühma katseisikuist (mittefiloloogid) hääldas 14 *prèemium* ja üks *prìimiöm*. Teisest rühmast (filoloogid) hääldasid kõik 15 mugandatult *prèemium*. (Vt joonis 6.) VLi 8. trükk esitab originaalhäälduse *prìimiöm* ja mugandhäälduse *prèemium*.

Joonis 6. Tsitaatsõna *premium* hääldus

7. *puzzle* (inglise)

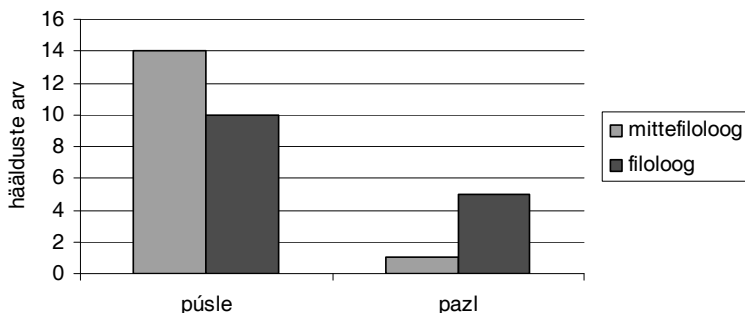
Selle sõna puhul oli eesmärk välja selgitada, kas katsealused hääldavad seda originaalipäraselt *pazl* või mugandatult *púsle*.

ÕS 2006 ja VL 2006 esitavad häälduse *pazl*, EKSSis märksõna puudub.

Katse tulemusel selgus, et esimesest rühmast hääldas 14 isikut *púsle* ja üks *pazl*. Teine rühm hääldas kümnel korral *púsle* ja viiel korral *pazl*.

Seega kasutasid filoloogid pisut enam originaalhääldust kui mittefiloloogid, ent enamik kasutas siiski mugandhääldust. (Vt joonis 7.)

VLi 8. trükk esitab tsitaatmärksõna *puzzle* viitemärksõnana, juhtides sellelt mugandile *pusle*.

Joonis 7. Tsitaatsõna *puzzle* hääldus

8. *thriller* (inglise)

Kuivõrd hääldus sõnaraamatuti erineb, oli selle sõna puhul eesmärk uurida, kas katsealused hääldavad originaalipäraselt või mugandatult.

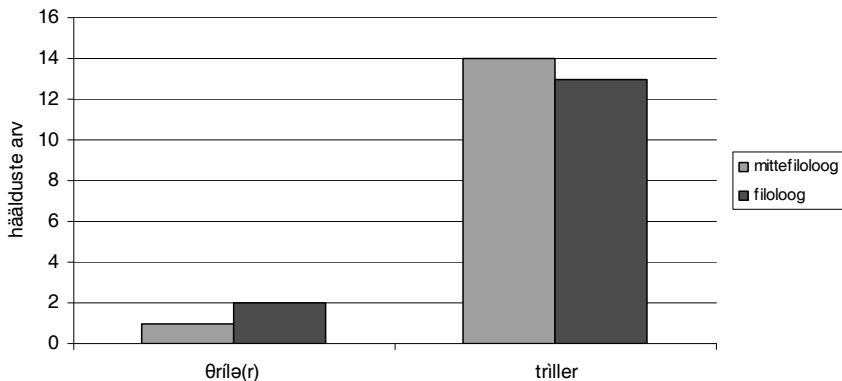
Sõnaraamatud esitavad häälduse järgmiselt: ÕS 2006 *triller*, VL 2006 -*ilö*, EKSSis hääldus puudub.

Katse tulemused näitavad, et esimesest rühmast (mittefiloloogid) hääldas originaalipäraselt *θrilə(r)* üks katseisik ja teisest rühmast (filoloogid) kaks. Ülejäänud hääldasid mugandatult *triller*.

„*Thriller* on jäänud tsitaatsõnaks, kuigi suulises kõnes olen kohanud seda ka kujul *triller*,” kirjutab Tiina Leemets 2002. aastal (Leemets 2002). ÕS 2006-s on *thriller* antud nii tsitaatsõnana kui ka juba mugandkujul *triller* ning lisatud on tähendus 'põnevik' varasemale muusika valdkonna tähendusele.

Ilmselt on sõna praeguseks mugandina nii omaseks saanud, et selle esitamise korral tsitaatsõnana jäetakse kursiivkiri tähelepanuta ja hääldatakse mugandatult. (Vt joonis 8.)

VLi 8. trükk annab homonüümse märksõna tähendusega 'põnevik' ja häälduse kujul *θrilə(r)*. Märksõnalt viidatakse noolega mugandile *triller*. (Noolega viidatakse VLi 8. trükis ebasoovitavalt vormilt soovitatavale.)

Joonis 8. Tsitaatsõna *thriller* hääldus

6. Järeldused

Tsitaatsõnadega seonduvat kajastatakse nii eesti teaduskirjanduses, sõnaraamatute eessõnades kui ka grammatikates napilt ja peamiselt ortograafia seisukohast. Erand on 1933. aastal ilmunud Johannes Aaviku käsitus 20 Euroopa keele hääldusest.

Eesti õigekeelsussõnaraamatud annavad üksikasjalikke koha- ja isikunimede hääldusjuhiseid keelte kaupa, samas kui isegi ei maini tsitaatsõnade hääldust. Tsitaatsõnade häälduse teemat kohtab pärast Aavikut haruharva, „Eesti ortograafias” ja „Eesti keele käsiraamatus” õpetatakse, et tsitaatsõnu hääldatakse päritolukeele reeglite järgi.

Teiskeelsete sõnaraamatute eessõnades ja kasutusjuhistes pööratakse tsitaatsõnale siiski rohkem tähelepanu kui eesti sõnaraamatute sissejuhatavates osades (vt Paet 2010).

Katsete tulemustest selgus, et kõige vähem osati hääldada prantsuse tsitaatsõnu ja -väljendeid, filoloogid hääldasid neid oluliselt originaalilähedasemalt kui mittefiloloogid. See tulemus on ka ootuspärane, sest prantsuse keelt oldi kõige vähem õppinud ja prantsuse hääldus erineb kõige rohkem kirjapildist. Üllatavalt vähe erines ladina keelt uusladina hääldusega hääldanud mittefiloloogide ja filoloogide protsent. Erinevalt muu kõrgharidusega katseisikutest olid kõik eesti filoloogid ladina keelt õppinud.

Kõige rohkem osati hääldada inglise sõnu. Neid hääldasid nii filoloogid kui ka mittefiloloogid ühteviisi originaalipäraselt (vt Paet 2010: 31). Samas kiputi inglise sõnu eestipärase mugandhääldusega hääldama.

Käesoleva uurimuse eesmärk ei olnud niivõrd püüd luua tsitaatsõnadele mugandhääldusi, lähtudes katsealuste hääldustest, kuivõrd näidata, et keeletarvitajal on tsitaatsõnade hääldusega probleeme ja et sõnaraamatute koostamisel peaks tsitaatsõnade hääldusele enam tähelepanu pöörama. Eesti sõnaraamatutes esineb tsitaatsõnade häälduste esitusel ka ebaühtlust ja vigu, mis kipuvad korduma sõnaraamatust sõnaraamatusse, sest sageli võetakse hääldusi teistest sõnaraamatutest automaatselt üle (nt sõna *gigolo* ekslik itaalia päritolu ja selle tõttu vale häälduse märkimine).

Alates 1990ndate algusest on valdav inglise keele tugev mõju, see kestab praeguseni ja pole täheldatav mitte üksnes sõnavaras ja semantikas, vaid ka häälduses.

Kindlasti ei saa mõistlikuks pidada selliste sõnade nagu *premium* või *pizzeria* mugandamist, sest selle järele puudub tegelik vajadus. Keele-

korraldajad soovivad *pizzeria* asemele *pitsabaari*, *pitsarestorani* ning *premium*'i asemele *esindus-*, *kvaliteet-*, *eliit-*.

Mugandada on otstarbekas sõna *gigolo*, VLi 8. trükk esitabki selle mugandkujul.

ÕS 2006 tsitaatsõnade häälduse esitus on mõnevõrra ebajärjekindel, taotledes kord ülimat originaalipärasust (*ecstasy*, *premium*), teine kord vastates aga rohkem kirjpildile (*pizzeria*, *thriller*, *art management*).

ÕS 2006 ja EKSS esitavad mitme sõna puhul sama häälduse, erinedes sellega VL 2006-st, vrd nt *ad hoc*, *au pair*, *chargé d'affaires*, *fair play*, *gigolo*.

Arusaadavalt ei saa siiski üksnes ja alati VLi 8. trüki häälduse esitamisel arvestada katsealuste hääldust. Näiteks hoolimata sellest, et sõna *gigolo* ei hääldanud ükski katsealune prantsuse hääldusega, märgitakse see VLi 8. trükis asjakohase tsitaatsõna häälduseks.

VLi 8. trükis esitatakse alati esikohal reeglikohane originaalhääldus. Kuna katsetest selgus, et enamik katsealuseid hääldab sõna *gigolo* mugandatult, lisatakse ka mugandhääldus. Samuti esitatakse märksõna mugandina. Mõnel juhul ei saa siiski arvestada katsealuste hääldusega, vaid tuleb teha järeldus, et asjaomase keele hääldusega on raskusi. (Nt ladina tsitaatväljendi *circulus vitiosus* hääldusega sai hakkama vaid kaks eesti filoloog.)

Kuna võõrsõnastiku üks ülesandeid on õpetada ka õiget hääldust, siis tuleb suhtuda mugandhäälduse esitusse siiski ettevaatlikult.

Mugandhääldust saab mõnel juhul lubada, kui see vastab eesti fonoloogilisele süsteemile. Kaks häälduskuju, millest üks on mугanenum, on esitanud juba Aavik 1933. aastal (vt Paet 2010: 7).

Häälduse märkimine sõnaraamatusse võib osutuda keerukaks ja jääb paratamatult mingil määral subjektiivseks, olenedes toimetaja asjakohasest arusaamadest, võõrkeelte oskusest ja paljust muust (vrd Hartmann 2000). Reegel, mille järgi tuleb tsitaatsõnu hääldada selle keele reeglite kohaselt ja lähedaselt, kust sõna tuleb, jätab ikkagi tõlgendusvabaduse – kui lähedaselt siis ikkagi tuleb hääldada ja kui täpselt hääldust märkida? Ka ei saa asjaomase keele hääldusreegleid alati otse rakendada eesti keeles, vaid tuleb arvestada eesti keele häälduse ja grammatika võimalusi ning traditsiooni.

Sõnaraamatute koostajad ja toimetajad peaksid püüdlema selle poole, et anda hääldus, mis on võimalikult originaalilähedane, ent kasutajale

võimalikult arusaadav. Ka peaks sõnaraamat (nii nagu ta sisaldab selgitusi muude sõnaraamatu koostamise põhimõtete ja märksõnaartikli osade kohta) sisaldama selgitusi selle kohta, mis süsteemi tsitaatsõnade ja -väljendite häälduse märkimiseks kasutatakse.

Eri keeltest pärinevate võõrapärase hääldusega sõnade järjest ja ilma kontekstita lugemine ning hääldamine ei ole kindlasti autentne situatsioon. Kui inimene on häälestunud ühele keelele, siis on tal arvatavasti raske seejärel kohe öelda teisest keelest pärit sõna või lauset.

Ometi annab selline eri keeltest pärinevate sõnade järjest ja ilma kontekstita hääldamine siiski ülevaate mõnesugustest tendentsidest kõrgharitud, eesti emakeelega keelekasutaja tsitaatsõnahäälduses.

6. Kokkuvõte

Tsitaatsõnade häälduse kohta keelte kaupa võib öelda järgmist.

Ladina päritolu tsitaatsõnu ja -väljendeid oli häälduskatsete sõnaloendis 12. Nende häälduses oli vaatluse all rõhk, vokaali pikkus ning tähtede ja täheühendite *c*, *ti*, *ae*, *q* hääldus. Käesolevas analüüsis loetakse originaalhäälduseks uusladina, mitte klassikalise ladina keele hääldust.

Eriti keeruliseks osutus katsealustele traditsioonilise ladina vokaali pikkusega hääldamine: *opus citatum*, *persona non grata* ja *sic!* ei hääldanud nn traditsioonilise uusladina hääldusega ükski katseisik kummastki rühmast (*opus* hääldati pika *o*-ga, *non* lühikese *o*-ga ja *sic* lühikese *i*-ga) (vt Paet 2010: 92).

Nagu nt prantsuse sõnu, nii hääldati ka ladina sõnu (nt *ad hoc*, *circulus vitiosus*) kohati inglispäraselt.

Mittefiloloogid hääldasid keskmiselt 32% ladina tsitaatsõnadest ja -väljenditest nn traditsioonilise uusladina hääldusega. Filoloogid hääldasid 39% ladina tsitaatsõnadest ja -väljenditest nn traditsioonilise uusladina hääldusega. Tuleb märkida, et kõik filoloogid olid õppinud ladina keelt, enamik mittefilooge ei olnud.

Inglise päritolu tsitaatsõnu ja -väljendeid oli häälduskatsete sõnaloendis 18.

Mõlemad rühmad hääldasid keskmiselt 64% inglise sõnadest originaalipäraselt.

Märkimisväärne on tendents, et ehkki suur hulk katseisikuid hääldas mitteinglise sõnu inglispäraselt, hääldas enamik katseisikuid seevastu

inglise tsitaatsõnu hoopis eestipäraselt, nt *premium* (1. rühm u 93%, 2. rühm 86%), *puzzle* (1. rühm 93%, 2. rühm 67%), *thriller* (1. rühm 93%, 2. rühm 86%).

Võib üsna kindlalt väita, et kui tsitaatsõnaga paralleelselt on käibel mugand, siis hääldatakse ka tsitaatsõna mugandatult (nt *thriller*, *puzzle*).

Prantsuse sõnu oli häälduskatsete sõnaloendis 13.

Mittefiloloogide rühm hääldas prantsuse sõnadest 21% originaalipäraselt, filoloogide rühm hääldas neist 43% originaalipäraselt.

Prantsuse sõnadest hääldati sõnu *au pair*, *buffet*, *chargé d'affaires*, *enfant terrible*, *grand prix* kohati inglise hääldusega.

Peale ladina ja prantsuse päritolu sõnade hääldati mugandatult või inglispäraselt ka itaalia sõnu, nt *pizzeria*, *lamentabile*.

Kui ladina ja prantsuse päritolu keelendite puhul oli sõnaraamatule vastavat hääldust suhteliselt vähe peamiselt seepärast, et ei osatud hääldada, siis inglise keelendite puhul peamiselt seepärast, et domineeris eestipärane mugandhääldus.

VLi 8. trüki antakse mugandhääldus seitsmel häälduskatsetes uuritud sõnal ja sõnaühendil. Need on *catering*, *fair play*, *gigolo*, *incognito*, *mezzo piano*, *performance*, *premium*.

Mõnel märksõnal (*casting*, *crêperie*, *ecstasy*, *musical*, *performance*, *slogan*) korrigeeritakse originaalhäälduse esitust (vt Paet 2010).

Mugandina otsustati VLi 8. trükki lisada sõna *gigolo*. Tsitaatsõnad *puzzle* ja *thriller* otsustati jätta üksnes viitemärksõnadeks, millelt juhataakse noolega mugandkuju juurde.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Noor-Eesti Kirjastus Tartus.

Aavik, Johannes 1933 = Johannes Aavik 2005. 20 Euroopa keelt. Toim. Helgi Vihma. Tallinn: Johannes Aaviku Selts.

EKG I-II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995, 1993. Eesti keele grammatika. I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. II. Süntaks. Lisa: kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt peatoimetajana, Tiiu Erelt, Henn Saari ja Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut (Keele ja Kirjanduse Instituut).

- EKK** = Mati Erelt, Tiit Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKKSS I,1** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. I köide (A–J), 1. vihik (A–bakhantlik), 1988. Erich Raiet (peatoim.), Rudolf Karelson (toim.), Leena Kiivit, Ilse Kont (toim.), Helga Laanpere, Tiina Lias, Arnold Pikamäe (toim.), Valve Põlma (toim.) ja Feliks Vakk. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- EKKSS VI,2** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. VI köide (T–V), 2. vihik (tinakatk–tundlus), 2002. Peatoim. Rudolf Karelson, Leidi Veskis ja Mai Tiits. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKÕS** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli” kirjastus.
- Erelt, Tiit 1995.** Eesti ortograafia. [Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus].
- EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I–III, 1925–1937. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Hartman, James 2000.** Dictionary pronunciations: mine or their or yours? – American Speech 75/3, 250–252.
- Kõrv, August Voldemar 1935.** Õpilase võõrsõnastik. Tallinn: Ilo.
- Leemets, Tiina 2002.** Inglise laenud ja mõjutused 20. sajandi lõpu eesti keele sõnavaras. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Leemets, Tiina 2003.** Inglise laenud sajandivahetuse eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 571–584.
- LES** = Ladina-eesti sõnaraamat. Glossarium Latino-Estonicum. 1986. Koost. Richard Kleis, Ülo Torpats, Lalla Gross, Heinrich Freymann. Tallinn: Valgus.
- MKN** = Peeter Päll 1999. Maailma kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nurm, Ernst 1935.** Ortofoonilisi küsimusi. – Eesti Keel, 185–190.
- Paet, Tiina 2010.** Tsitaatsõna häälduse esitus „Võõrsõnade leksikonis”. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis; http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/15079/1/paet_tiina.pdf.
- Raiet, Erich 1966.** Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeeltest tänapäeva eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogiateaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

- RC** = Le Grand Robert & Collins électronique (PC/Mac). 2004. Dictionnaires Le Robert / Sejer.
- SVL** = Suur võõrsõnade leksikon. 1937. Koost. H. Haljaspõld. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Kirjastus Raamat.
- SÕS** = Suur õigekeelsus-sõnaraamat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele- ja Kirjandusinstituut. 1. vihik, 1948. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus; 2. vihik, 1951. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Zingarelli 1991** = Il Nuovo Zingarelli minore. Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli. Undicesima edizione minore. Bologna: Zanichelli.
- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Stockholm: Eesti Raamat.
- Tauli, Valter 1972.** Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Institutionen för finsk-ugriska språk. Soome-Ugri Keelte Instituut. Upsala.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- VL 1930–1931** = Võõrsõnade leksikon. I–VIII. Koost. Herbert Haljaspõld. Tallinn: Kirjastus Elu.
- VL 1961** = Võõrsõnade leksikon. Koost. Richard Kleis, Johannes Silvet, Eduard Vääri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- VL 1983** = Richard Kleis, Johannes Silvet, Eduard Vääri. Võõrsõnade leksikon. Viies trükk. Tallinn: Valgus, 1983.
- VL 2000** = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. Võõrsõnade leksikon. Kuues, uuendatud trükk. Parandanud ja täiendanud Eduard Vääri. Tallinn: Valgus.
- VL 2006** = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. Võõrsõnade leksikon. Seitsmes, parandatud ja täiendatud trükk. [Tallinn:] Valgus.
- VS 1999** = Võõrsõnastik. Tallinn: Tea.
- VVS** = Väike võõrsõnastik. 1933. Koost. Herbert Haljaspõld. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- VÕS 1946** = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost. Elmar Muuk. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Toim. Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Toim. Rein Kull, Erich Raiet. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiit Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik ja Tiit Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiit Erelt. Koost. Tiit Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Interneti-allikad

Boersma, Paul, David Weenink 2007. Praat: doing phonetics by computer (Version 4.6.31). <http://www.praat.org/> (08.10.2007).

Google = www.google.com

<http://www.eki.ee/dict/qs2006/index>

<http://www.eki.ee/dict/ekss/index>

Estonian pronunciation of unadapted foreign words and expressions (linguistic foreignisms) and its presentation in dictionaries

Tiina Paet

The aim of the present paper is to develop an insight into how unadapted foreign words are pronounced in Estonian.

The study was motivated by some problems encountered in the process of editing the 8th edition of the Estonian dictionary of foreign words (*Võõrsõnade leksikon*). Formerly, both this dictionary and various monolingual Estonian dictionaries presented their pronunciation inconsistently.

The present study aims to find out whether and to what extent the users follow the pronunciation presented in dictionaries, in particular, how close is the pronunciation of university-educated native speakers of Estonian to the original pronunciation of the foreignism in the source language?

The analytical part is based on 63 entries (52 of which are unadapted foreign words and expressions) drawn from the 7th edition of the Estonian dictionary of foreign words (VL 2006), the explanatory dictionary of standard Estonian (EKSS), the dictionary of standard Estonian *ÕS 2006* (ÕS 2006), and the manuscript of the 8th edition of the Estonian dictionary of foreign words (VL).

The pronunciation test contained 12 foreignisms of Latin, 18 of English, and 13 of French origin.

Keywords: lexicography, lexicology, adapted pronunciation, foreign word, lexicon of foreign words

Tiina Paet
keelekorraldusosakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Tiina.Paet@eki.ee

KÄÄNTEINEN ASTEVAIHTELU JA PARADIGMOJEN RESTRUKTUROITUMINEN – SUOMEN JA VIRON TAIVUTUS- SUHTEIDEN TARKASTELUA

HANNU REMES

Tiivistelmä. Astevaihtelu on suomen ja viron taivutusjärjestelmissä tärkeäsä asemassa. Artikkelissa käsitellään lähemmin suomalaisesta näkökulmasta klusiilien käänteisen, vahvenevan astevaihtelun esiintymismahdollisuuksia ja -rajoituksia, jollaisissa on huomattavia eroja kielten välillä. Sekä nomini- että verbiparadigmoissa on erityisesti virossa tapahtunut runsaasti restrukturoitumista, ja paradigmatyyppejä on vaihtunut käänteisen astevaihtelun rajoitusten takia. Kielten suhteet ovat usein muotoutuneet sellaisiksi, että yhtä suomen taivutustyyppiä vastaa virossa kaksi tai useampia tyyppiejä.

Avainsanat: morfologia, astevaihtelu, paradigmatyypit, suomi, viro

1. Suomen ja viron astevaihtelusuhteista

Sekä suomessa että virossa vaikuttavat nominin ja verbin paradigmatyypin määrääytymiseen varsin samantapaiset seikat: erilaiset äännevaihtelut, tavuluku, nominatiivin ja/tai vartalon loppuäänne tai -äänteet. Virossa on lisäksi keskeinen kriteeri kvantiteetti. Äännevaihtelujen joukossa on tärkeässä asemassa astevaihtelu. Suomessa astevaihtelu on aikojen kuluessa kehittänyt fonologisesta morfofonologiseksi lähinnä alkuperäisten tavusuhteiden muuttumisen ja analogisten tasoittumisten vuoksi, mutta se kuitenkin on säännötettävissä poikkeuksineen melko helposti ja on edelleen yksinäis- ja geminaattaklusiileja koskevaa vaihtelua. Virossa taas astevaihtelu on täysin morfologistunut, ja taipuvan lekseemin ominaisuuksiin kuuluu joko astevaihteluttomuus tai astevaihtelullisuus. Astevaihtelu on viron kielen kvantiteettisuhteissa tapahtuneiden muutosten takia huomattavasti laaja-alaisempaa kuin suomessa: klusiilien lisäksi se koskee

myös useimpia muita geminaattakonsonantteja, konsonanttiyhtymiä, pitkiä vokaaleja ja diftongeja (ns. tavuastevaihtelu, Wiik 1981: 44–46; Itkonen 1983: 375–376; viron astevaihtelusta ks. myös Hint 1997: 22–33, Viitso 2003a: 25–28 ja EKK: 157–168).

Tarkasteltaessa erityisesti klusiilien astevaihtelun esiintymistä suomen ja viron yhteisissä sanoissa voidaan todeta, että useissa tapauksissa vaihtelusuhteet ovat kielten erilliskehityksen aiheuttamista äänne-eroista huolimatta samantyyppiset, esimerkiksi su *mäki* : *mäen*, *tunti* : *tunnin*, *murre* : *murteen*, *lukea* : *luen*, *hypätä* : *hyppään* ~ vi *mägi* : *mäe*, *tund* : *tunni*, *murre* : *murde*, *lugeda* : *loen*, *hüpata* : *hüppan*. On myös mahdollista, että astevaihtelun suunta on sama, mutta suomen kvalitatiivista vaihtelua vastaa virossa kvantitatiivinen, kuten tapauksessa su *ruis* : *rukiin* ~ vi *rukis* : *rukki*. Muutamissa sanoissa on suomessa käänteinen, vahveneva astevaihtelu ja virossa suora, heikkenevä vaihtelu: su *kude* : *kuteen*, *kadota* : *katoan* ~ vi *kude* : *koe*, *kaduda* : *kaon*. Suhde voi olla myös päinvastainen, esimerkiksi su *lentää* : *lennän*, *alkaa* : *alan* ~ vi *lennata* : *lendan*, *alata* : *algan*.

Kielten välisiä suhteita kirjavoittaa myös se, että lukuisia suomen erityisesti laatuvariaatiossa olevia sanoja vastaa virossa vaihteluton lekseemi, joka osoittaa tavallisesti vahvan asteen yleistymistä, kuten muun muassa tapauksissa su *napa* : *navan*, *side* : *siteen*, *jakaa* : *jaan*, *saapua* : *saavun*, *luvata* : *lupaan* ~ vi *naba* : *naba*, *side* : *side*, *jagada* : *jagan*, *saabuda* : *saabun*, *lubada* : *luban*. Harvinaisempaa on heikon asteen yleistyminen, jollaista osoittavat vi *tava* : *tava* ja *neiu* : *neiu*, vrt. su *tapa* : *tavan*, *neito* : *neidon*. Asteyleistys on merkinnyt samalla paradigmatyypin vaihtumista yksinkertaisemmaksi, vähemmän agglutinoivaksi, ja on saattanut nominien kohdalla johtaa kieliopillisissa sijoissa haitalliseen kaasussynkretismiin. Samanasuisia voivat olla esimerkiksi yksikön nominatiivi, genetiivi ja partitiivi (mm. sanoilla *naba* ja *ida*) tai nominatiivi ja genetiivi (*side* : *side*). Osa asteyleistysnominien onkin siirtynyt sijamuodot selkeämmin erottavaan *ase* : *ase* -tyyppiin, esimerkiksi *kube* : *kubeme*, *säde* : *sädeme* (vrt. su *kuve* : *kupeen*, *säde* : *säteen*). Taivutustyyppin analogiseen vaihtumiseen on astevaihtelun tasoittumisen ohella olennaisesti vaikuttanut yksikön nominatiivin ja partitiivin kehittyminen kummassakin paradigmassa samanrakenteisiksi: *ase* : part. *aset* ja *säde* : part. *sädet* (vrt. Paunonen 1976: 87).

Monet suomen ja viron nomini- ja verbiparadigmojen suhteissa tavattavat erot näyttävät johtuvan erityisesti käänteisen, vahvenevan

astevaihtelun (virossa *pööratud ehk tugevnev astmevaheldus*) erilaisista kielikohtaisista esiintymisedellytyksistä. Tarkastelenkin seuraavassa suomalaisesta näkökulmasta ja kirjakielten mukaisen edustuksen pohjalta lähemmin näitä edellytyksiä ja sitä, kuinka etenkin virossa esiintyvät rajoitukset ovat johtaneet restrukturoitumiseen ja paradigmatyypin vaihdoksiin ja kuinka kieleen on esimerkiksi kehittynyt uusi, suomelle vieras taivutustyyppi. Käänteisen astevaihtelun omaavat taivutustyyppit ovat toisaalta voineet vetää puoleensa sanoja, jotka alkuaan – ja suomessa yleensä edelleenkin – kuuluvat eri tyyppiin. Kielihistoriallisesti on käänteisessä astevaihtelussa yksinäis- tai geminaattaklusiilin vahva aste esiintynyt alkuaan vokaalivartalossa ja heikko aste konsonanttivartalossa sekä nomineilla myös konsonanttiloppuisissa nominatiivissa.

2. Käänteinen astevaihtelu

Käänteisessä astevaihtelussa on nomineilla yksikön nominatiivi heikossa ja yksikön genetiivi vahvassa asteessa. Verbeillä on 1. eli A-infinitiivi, virossa *da*-infinitiivi, heikossa ja aktiivin indikatiivin preesens vahvassa asteessa. Toisinaan on kylläkin sekä suomen että viron kieliopeissa ja muissa kuvauksissa katsottu käänteisen astevaihtelun koskevan vain nomineja ja puuttuvan verbeiltä, koska niiden paradigmassa ei ole yksikön nominatiiviin rinnastuvaa perusmuotoa. Suomessa on esimerkiksi Fred Karlsson muun muassa teoksessaan Suomen kielen äänne- ja muotorakenne (1983: 207–208, 324) edustanut tällaista näkemystä, mutta kylläkin epäjohdonmukaisesti toteaa toisaalla, että *hypätä* : *hyppään*, *maata* : *makaan* -tyyppisille supistumaverbeille ja *lämmetä* : *lämpenen* -tyyppisille *ne*-johdoksille on ominaista käänteinen astevaihtelu (mts.: 213–214). Vuonna 2004 ilmestyneen Ison suomen kieliopin mukaan verbitkin voivat olla käänteisessä astevaihtelussa. Kieliopissa on mainittu myös astevaihtelutyyppien lekseemimäärät 1990-luvulla ilmestyneessä Suomen kielen perussanakirjassa. Luvut osoittavat, että kaikista astevaihtelutapauksista käänteisessä vaihtelussa olevia on noin 25 %, joten kyse on varsin tavallisesta astevaihtelun ilmenemismuodosta. (ISK: 72–73)

Virossa sijoittavat muun muassa Eesti keele grammatika (EKG I: 163–164, 167) ja Eesti keele käsiraamat (EKK: 164–167) kaikki astevaihtelulliset verbit normaalin eli heikkenevän vaihtelun piiriin, mutta tällöin on perusmuotoon, *ma*-infinitiiviin, verrattava osassa taivutustyypejä

da-infinitiiviä (*hüppama* : *hüpata*, *vestlema* : *vestelda*) ja osassa preesensia (*õppima* : *õpib*, *lugema* : *loeb*, *saatma* : *saadab*) eli vaihtelusuhteita ei määritellä aina kahta samaa muotoa käyttäen kuten nomineilla. Eesti keele käsiraamatussa (EKK: 291) kyllä todetaan, että IV konjugaation verbeissä on astevaihtelutyyppi toinen kuin III konjugaatiossa. Mielestäni on kuitenkin tarkoituksenmukaista sekä paradigmojen keskinäisten että sisäisten suhteiden kuvaamisen kannalta esittää myös verbien astevaihtelu aina samoja muotoja, *da*-infinitiiviä ja aktiivin indikatiivin preesensia, vertaamalla. Näin onkin aikoinaan menetelty esimerkiksi Valgman ja Remmelin käsikirjassa Eesti keele grammatika (Valgma, Remmel 1970: 39, 125; IV konjugaation verbeillä *tugevnev tüvi*), samoin myöhemmin Mati Hintin ja Martin Ehala kieliopissa ja oppikirjoissa (Hint 1987: 184–186; Hint, Maanso 1992: 73, 76; Ehala 1997: 111–112, 150–151). Myös suhteellisen uusissa Suomi–viro-suursanakirjassa (SES 2: 917–918) ja kansainväliseen käyttöön tarkoitettussa käsikirjassa Estonian Language (Viitso 2003a: 27; 2003b: 170) on viro kielen astevaihtelutaulukoissa käänteisen vaihtelun sarakkeessa sekä nomini- että verbiesimerkkejä.

Suomen kielen käänteisessä astevaihtelussa olevien lekseemien ja niiden virolaisten vastineiden suhteet määräytyvät ensi sijassa sen perusteella, millainen virossa on sanan kvantiteetti. Suomessa esimerkiksi nomineilla *side* : *siteen* ja *murre* : *murteen* on sama paradigmattyyppi ja verbeillä *levätä* : *lepään* ja *hypätä* : *hyppään* sama tyyppi ensi tavun pituudesta riippumatta. Kielten välillä ovat kuitenkin läheisessä vastaavuudessa vain sellaiset paradigmat, joissa vahva-asteisissa muodoissa on ensi tavu pitkä ja virossa siten 3. kvantiteetti. Viron kielessä lekseemi ei voi olla käänteisessä astevaihtelussa, jos siinä on 1. kvantiteettiaste ja paradigmasta puuttuvat 3. kvantiteetin muodot. Tämän vuoksi esimerkiksi suomen sanojen *ruis* (< **ruyis*) : *rukiin*, *ien* : *ikenen*, *side* : *siteen*, *luvata* : *lupaan* ja *vedellä* : *vetelen* 'tömmata, kiskuda' virolaiset vastineet ovat siirtyneet johonkin toiseen taivutustyyppiin, ja niissä ovat astevaihtelusuhteet muuttuneet: yleensä vaihtelu on joko väistynyt ja muodoissa on vaihteluton vahva-aste tai kvalitatiivinen astevaihtelu on vaihtunut kvantitatiiviseen. Siirtymisiin on olennaisesti vaikuttanut se, että äännekehitys on osassa muotoja johtanut asuihin, jotka ovat assosioituneet johonkin toiseen, produktiivisempaan paradigmattyyppiin (ks. Paunonen 1976: 87–92, 103–104).

2.1. Nominiparadigmat

Kun käänteisessä astevaihtelussa olevien nominien vahvassa asteessa on pitkä ensi tavu ja virossa 3. kvantiteetti, on suomen ja viron nominien klusiilien vaihtelusuhteilla yleensä vastaavuus: virossa heikossa asteessa on 1. tai 2. kvantiteetti, esimerkiksi su *varas* : *varkaan*, *hammas* : *hampaan*, *ratas* : *rattaan*, *lähde* : *lähteen*, *murre* : *murteen*, *kate* : *katteen*, *otin* : *ottimen* mm. 'kädensija' ~ vi *varas* : *varga*, *hammas* : *hamba*, *ratas* : *ratta*, *lähe* : *lähte* 'lähtö', *murre* : *murde*, *kate* : *katte* 'peite, verho, päällys', *võti* : *võtme* 'avain'.

Astevaihtelullisuuden säilyminen, mutta siten, että kvalitatiivinen vaihtelu on muuttunut paradigmassa kvantitatiiviseksi, näyttää virossa toteutuneen lähinnä tapauksissa, joissa suomessa on yksinäis-*k*:n astevaihtelu lyhyen ensi tavun jäljessä: vi *rukis* : *rukki*, *ike* : *ikke*, *okas* : *okka*, *äke* : *äkke* ja *tõke* : *tõkke*, vrt. su *ruis* : *rukiin*, *ies* : *ikeen*, *oas* : *okaan*, *äes* : *äkeen*, *toe* : *tokeen* 'pienehkö pato, tammi' (NS). Virossa olisi vahva-asteisissa, vokaalivartalosisissa muodoissa tapahtuneen geminaation seurauksena tultu kadon ja geminaatan "sekavaihteluun", ja heikkoasteiset muodot olisivat voineet lisäksi suppeiden vokaalien väljenemisen takia erota häiritsevän paljon vahva-asteisista asuista, esimerkiksi **roes* : *rukki*, **ee* : *ikke*, **tõe* : *tõkke* (Remes 1986: 21; Viitso 2003b: 166). Murteittain ja vanhassa kirjavirossa tavataan myös katoedustusta: murt. *ees* : *ike* (SSA 1 s.v. *ies*), Hornung *Ees* : *Ikke* ja Stahl *ehs* = *äes* (Kask 1972: 39–40), Wied. *äes* : *äke* (huom. myös verbijohdos *äestama*). Heikkoasteisten muotojen analogiselle klusiiliedustukselle ovat tarjonneet mallin *rikas* : *rikka*, *rike* : *rikke* -tyyppiset paradigmat (Kettunen 1962: 57). Jo Eduard Ahrens kiinnitti kieliopissaan (2003: 145) huomiota virossa kehittyneisiin, suomesta poikkeaviin astevaihtelusuhteisiin.

Viron *rahe* (vrt. su *rae* : *rakeen*) on äänne-edustukseltaan poikkeuksellinen, sillä siinä odottaisi vastaavaa kehitystä kuin edellä kuvatuissa tapauksissa. Kettunen (1962: 57, alav. 1) arvelee *h*:n johtuvan murresekaannuksista ja aiemman vokaalivartalon kolmannen tavun aloittaneen *h*:n regressiivisestä vaikutuksesta. Kuitenkin on huomattava, että *tõke* : *tõkke* -tyyppisten tapausten kaltainen muutosprosessi olisi johtanut kielessä jo olevan lekseimin *rake* : *rakke* mukaiseen asuun. Toisen tavun heikkoasteisiin muotoihin lieneekin tullut siirtymä-äänne *h*, joka on yleistynyt paradigmaan. Esimerkiksi keskimurteessa on yksittäisiä tapauksia, joissa *h* on varhemman *ɣ*:n paikalla (Must, Univere 2002: 33).

Wiedemannin sanakirja mainitsee myös murteittain tavattavat yksinäislusiilin asteyleistystä tai suoraan astevaihteluun siirtymistä osoittavat taivutukset *rage*, gen. *rage*, *rae* 'Korn' (vrt. *rahe* : *rahe* 'Hagel') sekä deminutiivijohdoksen *ragekene* (ei **rae-*). Suomen sanan *tae* : *takeen* 'taottu kappale, takomateos, taos' (NS) vanhempaan viroon kuuluneessa vastineessa on Wiedemannin mukaan asteyleistys ja myös mahdollista kuuluminen *ase* : *aseme* -tyyppiin: *tage*, gen. *tage*, *tageme* (*raua-tagemed*, *raud-tagemed* 'Hammerschlag, Hammerschlacke'). Merkintä kuvastanee Wiedemannin mainitsemien useiden muiden vastaavien kahtalaisuuksien tavoin käynnissä ollutta prosessia, jossa ensi tavultaan lyhyet, nominatiiviltaan kaksitavuiset *e*-loppuiset substantiivit ovat pyrkineet välttämään sijasynekretismia, nominatiivin ja genetiivin samankaltaisuutta, ja siirtymään *ase*-tyyppiin (ks. myös Länsimäki 1987: 114–116).

Palataaliklusiilitapauksiin kuuluu myös viroon *ige* : *igeme*, jonka suomalainen vastine *ien* : *ikenen* osoittaa, että lähtökohdiltaan se edustaa jo tarkasteltuihin lekseemeihin verrattuna erilaista, *n*-loppuista paradigma-tyyppiä. Virolaisessa sanassa on tapahtunut asteyleistys, ja tämäkin sana on siirtynyt tavallisempaan *ase* : *aseme* -tyyppiin. Itämerensuomalaisten kielten eteläryhmässä *ien*-sanon kuuluminen *me*-vartaloiseen tyyppiin on tavallista ja kuvastaa ehkä vanhaa nasaaliedustuksen eli nominatiiviltaan *n*-loppuisten johdostyyppien kahtalaisuutta (ks. SSA 1 s.v. *ien*). Virossa *ase*-tyyppiin siirtymiseen ovat varmaankin vaikuttaneet osin vokaaliston fonotaksin seikat ja osin – mikäli sana on alkuaan ollut *ne*-vartalotyypissä – se, että genetiivistä olisi säännönmukaisen äännekehityksen tuloksena tullut paljon sanoja sisältävän *ne*-johdostyyppin nominatiivin kaltainen. Olisi päädytty taivutukseen **ee* : **igene*.

Sellaisilla nomineilla, joiden suomalaisissa vastineissa on lyhyen ensi tavun jäljessä labiaali- tai dentaaliklusiilin käänteinen kvalitatiivinen astevaihtelu, kuten *kuve* : *kupeen*, *side* : *siteen*, *säde* : *säteen*, ei liioin voi virossa olla vaihtelua, vaan se on paradigmoissa tasoittunut vahvan asteen mukaiseksi ja taivutus noudattaa *kõne*-tyyppiä, esimerkiksi *side* : *side* 'yhteys; viestitys'. Tavallisempaa on kuitenkin paradigmojen siirtyminen nominatiivin ja genetiivin selkeästi erottavaan *ase* : *aseme* -tyyppiin: *kube* : *kubeme*, *pide* : *pideme*, *sade* : *sademe*, *side* : *sideme* 'side, kääre', *säde* : *sädeme*. Siirtyminen kuvastuu muun muassa *side*-sanon kahdesta taivutuksesta, joihin liittyy merkitysero, sekä Wiedemannin sanakirjan mainitsemista rinnakkaisuuksista *lade* : *lade*, *lademe* 'Ausgebreitetes,

Schicht’ ja *pide* : *pide*, *pideme* mm. ’Halten; Griff, Handhabe’ (vrt. Länsimäki 1987: 16, 114–115).

Käänteisen astevaihtelun väistyminen edellä mainituissa viron 1. kvantiteettiasteen *e*-loppuisissa nomineissa liittyy siihen kehitykseen, joka on laajalti johtanut myös normaalissa, suorassa kvalitatiivisessa vaihtelussa asteyleistykseen (ks. esim. Hint 1972: 28–29; 1997: 44–45). Osassa käänteisen astevaihtelun sisältäviä paradigmoja olisi lisäksi ollut mahdollista, että taajakäyttöinen nominatiivi olisi heikkoasteisena muuttunut häiritsevän paljon vahva-asteisesta vartalosta eroavaksi. Olisi kehittynyt esimerkiksi sellaisia taivutussuhteita kuin **see* : *side* (= *side* : *side/sideme*), **koe* : *kude* (= *kude* : *koe*; vrt. su *kude* : *kuteen*), koska heikkoasteisissa muodoissa olisi fonotaksin vaatimuksesta suppea vokaali muuttunut puolisupeaksi.

Astevaihtelusuhteiden restrukturoituminen virossa on hämmentänyt taivutusjärjestelmää niin, että kieleen on kehittynyt uusi paradigmatyyppi, jossa esiintyy 1. kvantiteettiasteessa oleva kaksitavuinen *e*-loppuinen nominatiivi, mutta käänteisen astevaihtelun sijasta suunnaltaan suora, heikkenevä vaihtelu. Tähän tyyppiin kuuluvia sanoja on kirjavirossa vain muutamia: *kude* : *koe* ’kude, kudos’, *tõde* : *tõe* ’totuus’ (vrt. *tõsi* : *tõe* ’tosi’) ja *õde* : *õe* ’sisar’. Taivutus noudattaa siten *rida* : *rea* -tyyppiä. Wiedemann (1875: 371) mainitsee myös tapauksen *sāde* : *sāe*. Suomen *kude* : *kuteen* -tyyppisen taivutuksen vastineena pitäisi virossa olla, kuten edellä on mainittu, **koe* : *kude*. Murteittain esiintyykin nominatiivia *koe* (myös *kue*; VMS I: 249, 305), ja Wiedemannin sanakirjassa on heikon asteen yleistystä osoittava *koe* : *koe*. Viron taivutussuhteelta *kude* : *koe* puuttuu suomesta vastine kuten suomen *kuve* : *kupeen*, *sade* : *sateen* -suhteilta virosta. Taivutus *kude* : *koe* ei voi olla ikivanhojen suhteiden nykyedustaja, koska kaksitavuisissa lyhyt-*e*-llisen vartalon omaavissa sanoissa pitäisi olla nominatiivin *i*-loppuinen (kuten *nimi* : *nime*, *jõgi* : *jõe*). Siten *e*:tä on täytynyt aiemmin seurata konsonantin, jolloin nominatiivin vahva-asteisuus ei ole ollut mahdollista. (Remes 2009: 233.) Kiintoisa on varhainen huomio *kude* : *koe* -tyypin erikoisuudesta: Ahrens mainitsee kieliopissaan (2003: 150), että suomen perusteella pitäisi virossa astevaihtelusuhteen olla tällaisissa sanoissa päinvastainen. Lekseemin *kude* : *kuteen* virolaisen vastineen vaihtelusuunnan vaihtumiseen on voinut osaltaan vaikuttaa suorassa astevaihtelussa oleva verbi *kududa* : *koon*. Substantiivilla *tõde* : *tõe* on heikkoasteinen vartalo samanlainen kuin vanhemmassa sanassa *tõsi* : *tõe* ja nominatiivi sekä partitiivi *tõsi*-sanan

alkuperäisen vahvan vokaalivartalon kaltainen (vrt. esim. su *tote/en*), mitkä seikat ovat saattaneet vaikuttaa uuden nominatiivin *tõde* syntyyn (mallina osin ehkä sekundaari suhde gen. *koe* : nom. *kude*; huom. myös Ahrensin 2003: 150 esittämä selitys).

Kielten vertailu osoittaa, että suomen *e*-loppuisten supistumanominien yhtä yhdenmukaista astevaihtelullista paradigmatyyppiä, esimerkiksi *murre* : *murteen*, *side* : *siteen*, *kuve* : *kupeen*, vastaa virossa useampi tyyppi: 1) sanassa käänteinen astevaihtelu, *mõte* : *mõtte*, *murre* : *murde*, 2) ei astevaihtelua, vahva aste yleistynyt, *side* : *side*, 3) paradigmassa suora astevaihtelu, *kude* : *koe*, *tõde* : *tõe*, 4) ei astevaihtelua, sana siirtynyt *me*-johdostyyppiin, *säde* : *sädeme*, *kube* : *kubeme*, 5) ei astevaihtelua, klusiiliedustus väistynyt, *rahe* : *rahe*.

2.2. Verbiparadigmat

Verbiparadigmoissa on suomen ja viron kesken käänteisen astevaihtelun vastaavuutta supistumaverbeissä ja *ele*-johdostyyppissä, mutta edellytyksenä on nominien tavoin se, että vahvassa asteessa on pitkä ensi tavu: su *hypätä* : *hyppään*, *pilkata* : *pilkkaan*, *kerrata* : *kertaan*, *kohdata* : *kohtaan*, *ommella* : *ompelen*, *hypellä* : *hyppelen* ~ vi *hüpata* : *hüppan*, *pilgata* : *pilkan*, *korrata* : *kordan*, *kohata* : *kohtan*, *õmmelda* : *õmblen*, *hüpelda* : *hüplen*. Viron supistumaverbien osalta on todettava, että niitä ei enää voi synkronisesti pitää johdoksina, mutta johto-opillisesta taustasta on säilynyt merkinä paradigmatyyppi (Kasik 1989: 82). Suomessa esiintyy käänteistä astevaihtelua myös *ne*-johdoksissa, esimerkiksi *paeta* : *pakenen*, *halveta* : *halpenee*, mutta virossa vastaavat johdokset ovat vokaalivartalon yleistymisen vuoksi vaihteluttomia: *põgeneda* : *põgenen*, *halveneda* : *halveneb*.

Jos suomen supistumaverbin virolaisen vastineen ensi tavu on eri muodoissa lyhyt eli paradigmassa on kauttaaltaan 1. kvantiteettiaste, on käänteinen astevaihtelu mahdoton ja taiputus on siirtynyt alkuperäisestä kontraktioverbityypistä alkuaankin astevaihteluttomien samanrakenteisten verbien tavoin *elama*-tyyppiin, joka on selvästi tavallisin viron verbityypeistä (Peebo 1997: 129): kaikki muodot perustuvat aina samanlaiseen, vaihteluttomaan vartaloon. Aivan kuten *elada* : *elan* -verbin mukaan taipuvat *avada* : *avan* ja *lisada* : *lisan*, on myös muun muassa *lubada* : *luban*, *magada* : *magan*, *segada* : *segan*, *tagada* : *tagan*, *koguda* : *kogun*.

Siten virossa on yleistynyt vahva-aste verrattuna suomen verbeihin *lupata* : *lupaan*, *maata* (< **mayat*-) : *makaan*, murt. *seata* : *sekaan* 'sekoittaa', *taata* : *takaan*, *koota* : *kokoan*. Säännönmukainen äännekehitys olisi virossa johtanut esimerkiksi **loata* : **lubadan* -tyyppiseen edustukseen (vrt. *lubadus*; Kettunen 1962: 81), mutta verbit samastuvatkin rakenteeltaan ja taivutukseltaan suoran astevaihtelun vahvan asteen yleistystä osoittaviin ja niin ikään *elama*-tyyppiin siirtyneisiin teonsanoihin, kuten *sobida* : *sobin*, *jagada* : *jagan* (vrt. su *sopia* : *sovin*, *jakaa* : *jaan*). Lingvististä koulutusta saamattoman virolaisen onkin mahdotonta pitää esimerkiksi verbejä *segada* ja *jagada* tai *koguma* ja *kogema* taustaltaan aivan erityyppisinä. (Remes 2009: 243–244.)

Lyhyen ensi tavun omaavien nominien tavoin on virossa supistuma-verbeilläkin voinut toisinaan vaihtua taivutustyyppi niin, että käänteisen astevaihtelun tilalle on tullut suora, heikkenevä vaihtelu. Tällaisia verbejä näyttävät olevan *kaduda* : *kaon* ja *liguda* : *leon* (nykyään myös *ligun*), vrt. su *kadota* : *katoan*, *liota* : *likoan*. Verbin *kaduma* astevaihtelusuunnan vaihtumiseen lienevät vaikuttaneet osin sellaiset taivutussuhteet kuin *laduda* : *laon* ja *siduda* : *seon*, osin rinnalla esiintyvän substantiivin *kadu* suora vaihtelu. Näin on välttytty siltä, että kielessä olisi astevaihteluton verbi *kaduda* : **kadun*, mutta vaihtelullinen substantiivi *kadu* : *kao*. Vastaavasti verbiin *liguma* on varmaankin vaikuttanut nomini *ligu* : *leo* (huom. tavallinen heikkoasteinen ilmaus *leos olema*). Viron murteissa tavataan tällaista supistumaverbin astevaihtelusuunnan vaihtumista laajemminkin (ks. esim. Tanning 1965: 165, 167).

Vaikka suurin osa suomen lyhyen ensi tavun omaavien supistuma-verbien vastaineista kuuluu virossa *elama*-tyyppiin, on muutama verbi jäänyt varsinaiseen supistumatyyppiin. Edellytyksenä on kuitenkin ollut supistumaverbityyppin ja *elama*-tyypin ristipaineessa analoginen mukautuminen astevaihteluun: paradigmaan on tullut vahvaksi asteeksi 3. kvantiteettiasteen muotoja, ja vartalon alkuperäisen äänne-edustuksen mukaisia muotoja käytetään heikkoasteisina. Tällaisia verbejä ovat muun muassa *oskama* : *osata* : *oskan*, *salgama* : *salata* : *salgan* ja *vihkama* : *vihata* : *vihkan* (malleina esim. *viskama* : *visata* : *viskan*, *põlgama* : *põlata* : *põlgan*, *lahkama* : *lahata* : *lahkan*). Vartaloiden aikaisempaa astevaihteluttomuutta kuvastavat suomen suhteiden *osata* : *osaan*, *salata* : *salaan* ja *vihata* : *vihaan* ohella muun muassa viron adjektiivistunut partisiippi *osav* : *osava* (vrt. nykypartis. *oskav*) sekä substantiivit *saladus* 'salaisuus'

(ei **salgus*; vrt. su *salaus* [huom. kuitenkin Wied. virE *salgus* = *salgdus* 'Läugnen']) ja *viha* : *viha*, samoin Wiedemannin sanakirjan lekseemit *ozama* infinitiivin *oskama* ohella ja *wihaw* 'bitter, scharf; zornig, grimmig' (vrt. partis. *vihkav*).

Virossa vanha supistumaverbityyppi on levinnyt ekspansiivisesti monien sellaisten *a*-vartaloisten (= su *a*-/ä-vart.) verbien taivutukseen, joiden odottaisi suomen perusteella kuuluvan suoran astevaihtelun piiriin ja siten eri tyyppiin, esimerkiksi *alata* : *algan* (vrt. su *alkaa* : *alan*), *lennata* : *lendan* (su *lentää* : *lennän*) sekä pituusvaihtelulliset *keelata* : *keelan* (su *kieltää* : *kiellän*), *pöörata* : *pööran* (su *pyörittää* : *pyörrän*) ja *väänata* : *väänan* (su *vääntää* : *väännän*). Murteittain tavataan laajalti odotuksenmukaista edustusta (Toomse 1941; Turu 1962: 20, 31–36; Mägist 1950: 268–269, jossa analogian taustasta; Remes 2009: 245–246). Klusiilin heikkoasteisen edustajan kadon ja sitä seuranneen sekundaaristi pitkän ensi tavun vuoksi ovat supistumaverbityyppiin tulleet kelvollisiksi muun muassa *a*-vartaloiset verbit *näidata* : *näitan* ja *oodata* : *ootan*. Suomessa astevaihtelusuunta on säilynyt suorana: *näyttää* (< **näyüttä*-) : *näytän*, *odottaa* : *odotan*.

Supistumaverbien tavoin ovat suomen *ele*-/*el*-johdoksissa sekä geminaatta- että yksinäisklusiilit käänteisessä astevaihtelussa ensi tavun pituudesta riippumatta, ja taivutus on aina kaksivartaloinen: *hypellä* : *hyppelen*, *lennellä* : *lentelen*, *vedellä* : *vetelen*, *jaella* : *jakelen*, *sadella* : *satelee*. Virossa on astevaihtelu vastaavissa tapauksissa mahdollinen vain silloin, kun preesensissä johdin *-le* liittyy (sisäheiton vuoksi) yksitavuiseen, 3. kvantiteetissa olevaan kantaan; heikossa asteessa on *el*-loppuinen konsonanttivartalo, esimerkiksi *hiipelda* : *hiiplen*, *lennelda* : *lendlen*, *õmmelda* : *õmblen* (huom. myös pitkävokaalinen, kvantiteettivaihtelullinen ²*suudelda* : ³*suudlen*, vrt. su *suudella* : *suutelen*). Jos yksitavuinen kanta on kuitenkin 1. tai 2. kvantiteettiasteessa, ei verbissä voi olla astevaihtelua. Tällöin johdin *-ele*-/*el* liittyy vahvan asteen yleistymistä osoittavaan kantaan: *vedelda* : *vedelen* 'vetelehtiä, maleksia', *jagelda* : *jagelen* 'kinata, kinastella, kiistellä'; samoin muissa samantyyppisissä, suomesta puuttuvissa verbeissä, kuten *tegelda* : *tegelen*, *logelda* : *logelen* ja *rabelda* : *rabelen*. 1980-luvun alussa kirjakielessä tuli tässä verbityypissä mahdolliseksi myös yksivartaloinen, *elama*-tyypin mukainen taivutus: *vedeleda* : *vedelen*, *tegeleda* : *tegelen* (KT: 29–31; Peebo 1997: 133–135), mikä toisella tavalla, vartaloiden käytön kannalta, lisäsi viron ja suomen morfologisia eroja.

3. Lopuksi

Viron kielessä tavattavat käänteisen, vahvene-
van astevaihtelun esiin-
tymisrajoitukset ja toisaalta muutamien käänteisessä astevaihtelussa
olevien sanatyyp-
pien, erityisesti supistumaverbien, attraktiivisuus ovat
monin tavoin mullistaneet suomen ja viron paradigmojen suhteita. Virossa
tapahtunut nomini- ja verbiparadigmojen restrukturoituminen on johtanut
siihen, ettei lähisukuisissa kielissä yhteistenkään sanojen taivutus ole
läheskään aina ”odotuksenmukaisessa” vastaavuussuhteessa. Siirtymistä
toiseen taivutustyyppiin on voinut edistää jo se, että usein ainakin muu-
tammat paradigman muodoista ovat saattaneet ominaisuuksiltaan kuulua
yhtä hyvin johonkin toiseen paradigmaan (Paunonen 1976: 87). Osaltaan
paradigman vaihtumiseen on eittämättä vaikuttanut myös suoran astevaihtelun
laaja väistyminen.

Klusiiliaineksen sisältävien paradigmojen tarkastelu osoittaa, että viron
1. kvantiteettiasteen nomineissa ja verbeissä on laajalti päädytty vahvan
asteen yleistymiseen koko paradigmassa ja näin on voitu välttää muuten
mahdollisesti uhannut vahva- ja heikkoasteisten muotojen liiallinen poik-
keaminen toisistaan, mikä olisi äärimmillään merkinnyt vartalosuh-
teiden muuttumista lähes supplektiivisiksi. Suomessa ei ole samaan päädytty
muun muassa siksi, että kvalitatiivinen ja kvantitatiivinen vaihtelu eivät
ole olleet vaarassa sekoittua (vrt. vi **roes* : *rukki*) eikä suomessa ole heik-
koasteisissa muodoissa viron kaltaista fonotaksin sääntöä, joka väljentää
supistuma-aine-
ksen suppean vokaalin (vrt. vi **roes*, **see* : *side*, **loata* :
**luba[da]n*). Kiinnostavaa on, että virossa on kehittynyt uusi, suoran
astevaihtelun sisältävä nominityyppi *kude* : *koe*, *tõde* : *tõe*, jolta puuttuu
suomesta vastine.

Ne viron sanatyypit, joissa vahva-asteinen muoto on 3. kvantiteetissa,
ovat vetäneet puoleensa kvantiteettivaihteluun (tavuastevaihteluun) laajasti
klusiiliaine-
ksen sisältämättömiä nomineja ja verbejä, jollaisten suoma-
laiset vastineet eivät luonnollisestikaan ole astevaihtelussa. Supistuma-
verbityypille *hüppama*, *tõmbama* on ominaista, että siihen on siirtynyt
joukko verbejä, joiden suomalaiset vastineet ovat vanhemmassa, suorassa
astevaihtelussa, esimerkiksi vi *algama*, *lendama*, *ootama*.

Olen edellä kartoittanut yhtä lohkoa suomen ja viron taivutusmorfolo-
giassa, käänteisen astevaihtelun esiintymismahdollisuuksia ja -rajoituksia
paradigmoissa. Vertaamalla lähisukuisia kieliä niistä pystytään selvittä-
mään ominaisuuksia, joita ei välttämättä havaitse vain yhteen kieleen

keskittymällä. Suomessa ja virossa tapahtunut kehitys on johtanut usein siihen, että toisen kielen yhtä paradigmatyyppejä vastaa toisessa kielessä kaksi tai useampia tyyppejä. Tavallisesti kielten suhde on tällöin se, että suomessa on yksi yhtenäinen sanatyyppejä, jollaisen vastine virossa on jakautunut. Tähän tilanteeseen ovat keskeisimpiä syitä käänteisen, vah-
vene-
venevan astevaihtelun esiintymisehdot.

Kirjallisuus

- Ahrens, Eduard 2003.** Eesti keele Tallinna murde grammatika (1853). Esimene osa: vormiõpetus. Tõlk. Kristiina Ross. – Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 77–265.
- Ehala, Martin 1997.** Eesti keele struktuur. Õpik güm[n]aasiumile. Tallinn: Künnamees.
- EKG I** = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia, sõnamoodustus. Trükk toimetanud Mati Ereht peatoimetajana, Tiiu Ereht, Henn Saari ja Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKK** = Mati Ereht, Tiiu Ereht, Kristiina Ross 2000. Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hint, Mati 1972.** Generatiivne fonologia sekä viro astevaihtelu ja kvantiteet-tisüsteemi. – Virittäjä 76, 27–32.
- Hint, Mati 1987.** Eesti keele õpik IX klassile. Teine, ümbertöötatud trükk. Tallinn: Koolibri.
- Hint, Mati 1997.** Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid. Typological problems of Estonian grade alternation and prosodical system. Viron kielen astevaihtelun ja prosodian typologiset ongelmat. Tallinn / Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hint, Mati, Viivi Maanso 1992.** Eesti keele õpik X klassile (reaal- ja üldharu). Tallinn: Koolibri.
- ISK** = Auli Hakulinen (päätoimittaja), Maria Vilks, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. Iso suomen kielioppi. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 950.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Itkonen, Terho 1983.** Välikatsaus suomen kielen juuriin. – Virittäjä 87, 190–226, 349–383.
- Karlsson, Fred 1983.** Suomen kielen äänne- ja muotorakenne. Helsinki: WSOY.

- Kasik, Reet 1989.** Eestin ja suomen verbinjohto. – Sananjalka 31, Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku: Suomen Kielen Seura, 81–91.
- Kask, Arnold 1972.** Eesti keele ajalooline grammatika 1. Häälikulugu. Teine trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
- Kettunen, Lauri 1962.** Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KT = Kirjakeele teataja 1979–1983.** Õigekeelsuskomisjoni otsused. 1985. Koost. Tiiu Erelt, Henn Saari. Tallinn: Valgus.
- Länsimäki, Maija 1987.** Suomen verbikantaiset *in : ime* -johdokset. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Must, Mari, Aili Univere 2002.** Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1950.** Soome *kuunnella*, eesti *kuulata* jm. ja mõni sõna eesti sekundäärsete kontraktaverbide seletuseks. – Virittäjä 54, 265–270.
- NS = Nykysuomen sanakirja.** 1–6, 1951–1961. Valtion toimeksiannosta teetänyt Suomalaisen kirjallisuuden seura. Päätoim. Matti Sadeniemi. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Paunonen, Heikki 1976.** Allomorfien dynamiikkaa. – Virittäjä 80, 82–105.
- Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele muutkonnad. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppe-tooli toimetised 5.) Tartu.
- Remes, Hannu 1986.** Suomen ja viron taivutusjärjestelmien vertailua. – Lähi-vertailuja 2. Suomalais-virolainen virheanalyysiseminaari Turussa 10.–11.5.1986. Toim. Päivi Rintala, Jüri Valge. (= Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 31.) Turku, 19–25.
- Remes, Hannu 2009.** Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorfologiaa. (= Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 90.) Oulu: Oulun yliopisto.
- SES 2 = Soome-eesti suursõnaraamat.** Suomi–viro-suursanakirja. 2. köide (R–Ö), 2003. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Paul Kokla, Külli Kuusk, Helga Laanpere. Eesti Keele Instituut, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Tallinn–Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA I = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja.** I (A–K), 1992. Päätoim. Erkki Itkonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Tanning, Salme 1965.** Kontraktaverbidest eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11 (1965). Tallinn, 157–172.
- Toomse, Mihkel 1941.** Eesti *ta-*, *tä-*verbide konsonantsest liitumisest. Tartu: Teaduslik kirjandus.

- Turu, Ellen 1962.** *hakkama–õmblema*-tüüpi verbide imperfekt eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat VIII (1962). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 19–42.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1970.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. 2. trükk. Tallinn: Valgus.
- Viitso, Tiit-Rein 2003a.** Structure of the Estonian language. Phonology, morphology and word formation. – Estonian Language. Ed. by Mati Erelt. *Linguistica Uralica. Supplementary series / Volume 1*. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 9–92.
- Viitso, Tiit-Rein 2003b.** Rise and development of the Estonian language. – Estonian Language. Ed. by Mati Erelt. *Linguistica Uralica. Supplementary series / Volume 1*. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 130–230.
- VMS I** = Väike murdesõnastik. I (A–L), 1982. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Wied.** = Ferdinand Johann Wiedemann 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigirt von Dr. Jakob Hurt. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg.
- Wiik, Kalevi 1981.** Itämerensuomalaisten kielten allomorfian runsauden syistä eli tavujen voimakkuudesta itämerensuomessa. – Sananmuodostuksen ongelmia. Seminaari Seilissä 3.–4.9.1981. (= Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja 7.) Turku, 35–47.

Strengthening gradation and restructuring of paradigms: analyses of inflectional relations in Finnish and Estonian

Hannu Remes

Consonant gradation occupies a pivotal role in the inflectional systems of Finnish and Estonian. The present article takes a Finnish perspective into those conditions and constraints of usage of strengthening gradation that exhibit significant differences between the two languages. It is especially the nominal and verb paradigms of Estonian that have undergone extensive restructuring. This state of affairs is due to the fact that, in Estonian, a lexeme cannot be subject to strengthening gradation, if its initial syllable is short, i.e., when its phonological quantity represents the so-called first degree. Due to this constraint this paradigm type has changed: qualitative alternation can have developed into quantitative (e.g. *rukis* : *rukki*, *tõke* : *tõkke*, cf. Fi. *ruis* : *rukiin*, *toe* : *tokeen*) or strengthening gradation has been replaced with weakening gradation (*kude* : *koe*, *kaduta* : *kaon*, cf. Fi. *kude* : *kuteen*, *kadota* : *katoan*). However, it has been more usual for strengthening gradation to become generalized and for the word to move into a simpler paradigm (*side* : *side*, *lubada* : *luban*). In the nominal paradigms, however, in order to avoid case syncretism, the end-result has been the emergence of relations that show clearer distinctions between the grammatical forms (*kube* : *kubeme*, *säde* : *sädeme*). The restructuring of the Estonian paradigms has also resulted in an inflectional type with no Finnish parallel (*tõde* : *tõe*) and in gradational types that do not exist in Finnish (*osata* : *oskan*, *salata* : *salkan*, cf. Fi. *osata* : *osaan*, *salata* : *salaan*). Because of the changes the mapping relations between the two languages have developed into a configuration in which a single inflectional type in Finnish may correspond to two or more Estonian types.

Keywords: morphology, gradation, paradigm types, Finnish, Estonian

Hannu Remes
Itä-Suomen yliopisto
Joensuun kampus
PL 111
FI-80101 Joensuu
Suomi
hannu.remes@uef.fi

PRESIDENDIKÕNEDE SARNASUSED JA ERINEVUSED: KRIITILINE TEKSTIANALÜÜS

MARIA TUULIK

Annotatsioon. Artiklis uuritakse tekstianalüüsi meetodite abil presidentide Lennart Meri ja Arnold Rüütli uusaastakõnesid. Esitatakse protsesside analüüs, mis võimaldab vaadelda teksti stilistilist mõju dünaamilisuse-staatilisuse ja konkreetsuse-abstraktsuse skaalal, ning osaliste analüüs, mille puhul vaadatakse uusaastakõnedes esinenud osaliste rolle, nimetamist ja kategoriseerimist ning nende seostamist erinevate protsessiliikidega. Artikli teine pool käsitleb kõnede interpersonaalset funktsiooni, keskendudes *mina-teie*-tasandi suhtluse uurimisele ning kõneleja ja sõnumi suhetele. Analüüsitud tunnuste põhjal tuuakse välja Meri ja Rüütli uusaastakõnede põhilised sarnasused ja erinevused.

Võtmesõnad: tekstilingvistika, stilistika, funktsionaalne grammatika, viisakus-strateegiad, deiksis

Artikli eesmärk on selgitada tekstianalüüsi vahenditega presidentide Lennart Meri ja Arnold Rüütli uusaastakõnede mõjujõudu ja kuulajate kõnetamise võtteid. Presidendikõned on ühelt poolt institutsionaalsed sõnavõttud, mille koostamisel osalevad eeldatavasti paljud abilised, ja seetõttu on ootuspärane nende sisuline, vormiline ja diskursiivne sarnasus. Teiselt poolt on selline kõne ka presidendi isiklik pöördumine oma rahva poole, mistõttu kummagi presidendi isiksus peaks nii või teisiti esilduma tema kõnedes. Sellest aspektist on huvipakkuv uurida, milliste tunnuste poolest analüüsitavad tekstid üksteisega sarnanevad ja millised personaalsed tekstimoodustusvõtted nende isikupära peegeldavad. Artiklis vaadeldakse mõlema presidendi esimese ametiaja viit uusaastakõnet: Lennart Meri kõnesid aastatest 1992–1996¹ ja Arnold Rüütli kõnesid aastatest 2001–2005².

¹ <http://vp1992-2001.vpk.ee/>

² <http://vp2001-2006.vpk.ee/et/>

1. Taust

Uusaastakõnede uurimise teoreetiline lähtepunkt on kriitiline tekstianalüüs ning selle käsitus teksti tähistusfunktsiooni ja interpersonaalse funktsiooni kohta. Analüüs tugineb põhiliselt Norman Fairclough', Michael Alexander Kirkwood Halliday ja Eesti uurijatest Reet Kasiku töödele.

Kriitilise tekstianalüüsi uurimisvaldkonnaks on keelekasutuse ja sotsiaalse võimu suhted. Keelekasutust vaadeldakse sotsiaalselt ja kollektiivselt kujundatud nähtusena, kuid samas ka sotsiaalselt kujundava jõuna, mis mõjutab ümbritsevat maailma. Kriitilise tekstianalüüsi kohaselt kujundab keelekasutus väärtusi ja teadmisi, rühmadevahelisi suhteid ja sotsiaalseid identiteete. Keelt käsitletakse kui sotsiaalset areeni, kus samal ajal toimub maailma konstrueerimine ja suhtlus. Uurimisobjektiks on see, mil viisil keel kodeerib ideoloogiat; kuidas situatsiooni, protsesse, osalisi ja nende omavahelisi suhteid esitatakse. (Kasik 2002: 74–76)

Ideoloogilisuse kõrval peetakse kriitilises tekstianalüüsis oluliseks teksti polüfunktsionaalsust. Keele omadusena nähakse peale maailma ja kogemuste kirjeldamise ka võimet luua tekste ja olla inimestevaheliseks suhtlusvahendiks. Sellega seoses eristatakse iga teksti puhul korraga kolme metafunktsiooni: tähistusfunktsiooni, interpersonaalset funktsiooni ja tekstuaalset funktsiooni (Halliday 1994: 179–180). Artiklis analüüsitakse presidendikõnesid tähistusfunktsiooni ja interpersonaalse funktsiooni aspektist.

Tähistusfunktsiooni analüüsi eesmärk on selgitada, millise pildi tekst loob maailmast ja kogemustest, keskendudes sellele, kuidas tegelikkust tekstides konstrueeritakse; protsesse ja osalisi tekstis nimetatakse. Tähistusfunktsiooni alla kuulub teksti informatsiooni valik, mis on alati seotud vaatenurgaga, kuna seda kujundavad koostaja kogemused, väärtus- ja suhtumissüsteemid ning kokkukuuluvus teatud sotsiaalsete rühmadega. (Kasik 2008: 17–18)

Keelekasutaja poolt tehtud valikuid analüüsides on võimalik selgitada, missugune on teksti maailmapilt. Tegemist pole enamasti teadlike, vaid pigem automaatsete valikutega, kus keelekasutaja toetub keele ressursidele ja kinnistunud tähenduste süsteemile. (Kukk 2001: 146)

Artiklis uuritakse täpsemalt kahte tähistusfunktsiooni nähtust, mida on tekstianalüüsi meetoditega võimalik analüüsida: 1) osaliste nimetamist ja kategoriseerimist ning 2) protsessiliike ja osaliste rolle. Osaliste nimetamist ja kategoriseerimist vaadeldakse Theo van Leeuweni (1996:

32–70) kategooriate põhjal ning protsesside liigitus toetub Halliday (1994: 106–119) funktsionaalsele grammatikale.

Kriitiline tekstianalüüs keskendub osaliste kategoriseerimist uurides leksikaalsete valikute rollile. Sageli on nimetamise analüüsi kasulik kombineerida protsesside analüüsiga, et vaadata, millised osalised missugusel moel millistes protsessides figureerivad. (Fairclough 1995: 27)

Funktsionaalne grammatika käsitleb reaalsust kui protsesside kogumit, mida saab vaadelda lause struktuurist. Grammatika eristab välise maailma protsesse, mis lähtuvad välisest kogemusest, ja teadvuse protsesse, mis johtuvad sisemisest kogemusest. Neid nimetatakse vastavalt materiaalsedeks ja mentaalsedeks protsessideks. Kolmanda kategooriana tuuakse sisse abstraktsemad suhte protsessid, mis hõlmavad võimet üldistada ja järeldusi teha. Need kolm kategooriat on tähtsaimad protsessitüübid (Halliday 1994: 107).

Materiaalsed protsessid on tegevusprotsessid, mis väljendavad mingi entiteedi tegutsemist (mõne teise entiteedi suhtes) ning ka üldisemalt muutust või liikumist. Mentaalsed protsessid sisaldavad tajujat ja tajutavat (nähtust). Seal on üks osaline alati inimene või miski, millele on omistatud inimlikud jooned, kes või mis tunneb, mõtleb, tahab jne. Suhte protsesse võiks nende seisundit kirjeldava iseloomu järgi kutsuda ka olemisprotsessideks. Suhte protsessides on *olemisel* kaks osapoolt: miski öeldakse olevat midagi muud. Kahe entiteedi vahel seatakse üles teatud suhe, mis võib olla näiteks atributiivne, identifitseeriv või possessiivne (Halliday 1994: 109–119).

Peale nimetatud protsesside eksisteerivad ka vaheprotsessid, mis asuvad peakategooriate piirialadel ning sisaldavad tihti kahe põhiprotsessi jooni. Materiaalsete ja mentaalsete protsesside vahepeal on käitumisprotsessid, mille alla kuuluvad sisemiste protsesside välisilmingud. Mentaalsete ja suhte protsesside vahele jäävad aga verbaalsed protsessid, mis seovad teadvust ja keelevorme (Halliday 1994: 107).

Interpersonaalne funktsioon keskendub sellele, kuidas tekstid toimivad suhtluses ja missugused suhtluseesmärgid neis sisalduvad. Sealjuures on peamine eesmärk vaadata, kuidas kirjutaja kasutab keelt, et oma hinnanguid, suhtumisi ja kommentaare esitada ning kuidas ta seeläbi lugejaga suhestub (Kasik 2008: 28–30).

Keelekasutuses loodavate identiteetide abil moodustab keelekasutaja endale mingi rolli ja määrab ka lugeja või kuulaja rolli teksti vastuvõtjana.

Diskursuserollid väljenduvad tekstis keeleliste joonte kaudu ning lugeja saab vastavate sõnavaraliste ja grammatiliste tunnuste abil järeldada, millise rolli on autor endale konstrueerinud. Kasiku järgi (2008: 30–31) on näiteks meediatekstides tavalisemad vahendaja, teadja, õpetaja ja kritiseerija positsioon.

Interpersonaalse funktsiooni võib jagada suhtlustähenduseks ja suhtumistähenduseks. Suhtlustähendus väljendab kirjutaja ja lugeja vahelisi suhteid ning seostub osaliste rollidega. Suhtumistähendus hõlmab kirjutaja ja sõnumi suhteid. Kui suhtlustasandil saab vaadelda, kuidas tekst oma keeleliste joontega kirjutaja ja lugeja rollid määrab, siis suhtumistasandi analüüs jälgib neid keelejooni, millega teksti tootja öeldu tõesust, võimalikkust ja väärtust hindab. (Fairclough 1989: 110)

Interpersonaalse funktsiooni juures esitatakse artiklis nii suhtlus- kui ka suhtumistasandi analüüs. Suhtlustähenduse puhul uuritakse kõnede personaalsust: kuivõrd aktiivselt suhtleb kõneleja kuulajaga *mina-teie*-tasandil. Vaadatakse, kuidas presidendid kuulajate poole pöörduvad, analüüsitakse kõnede *mina*-osalise rolle ja protsesse ning tuuakse välja peamised diskursuserollid, milles kõnelejad esinesid. Selgitatakse ka omadusi ja positsioone, mida kõnelejad kuulajatele konstrueerisid.

Suhtumistasandil selgitatakse kõneleja ja sõnumi suhteid, kirjeldatakse modaalsust, millega kõnelejad väljendasid oma suhtumist kõnealustesse teemadesse.

2. Protsesside analüüs

Protsesside analüüsi eesmärk on vaadelda teksti stilistilist mõju dünaamilisuse-staatilisuse ja konkreetsuse-abstraktsuse skaalal. Selleks jagati kõnedes esinenud protsessid kõigepealt kahte rühma aktiveerituse ja pas-siveerituse alusel ning seejärel omakorda protsessiliikidesse. Aktiveeritud protsessideks määrati verbid, mis esinesid pöördelises vormis öeldisena ehk aktiveeritud kujul. Passiveeritud protsessideks on tarinditena sisestatud vormid, näiteks nominalisatsioonid ja adjektivatsioonid, samuti adverbali-satsioonidena tõlgendatavad lauselühendid.

Presidentide Lennart Meri ja Arnold Rüütli uusaastakõnede protsessianalüüsis liigitati kokku 1256 protsessi, millest 630 esines president Meri kõnedes ja 626 president Rüütli kõnedes. Valdavalt esinesid protsessid aktiveeritud kujul. President Meri kõnedes moodustasid aktiveeritud

protsessid 94% (594 esinemiskorda) ja passiveeritud protsessid 6% (36 esinemiskorda). President Rütli kõnedes oli aktiveeritud pöördeliste verbivormidena esitatud 548 protsessi (88%) ja passiveeritud kujul 78 protsessi (12%). Kuna aktiveeritud tegevusverbid teevad teksti stiili dünaamilisemaks ning nominalisatsioonid ja infiniitvormid staatilisemaks, näitab analüüs, et Lennart Meri uusaastakõned olid mõnevõrra dünaamilisemad ja Arnold Rütli kõned mõnevõrra staatilisemad.

Aktiveeritud protsesside puhul domineerisid materiaalsed protsessid nii Meri kui ka Rütli kõnedes. Sellest järeldub, et mõlemad presidendid representeerisid osalisi kõige sagedamini tegevusprotsessides, kus väljendati kellegi või millegi tegutsemist kellegi või millegi suhtes, aga ka üldisemalt liikumise ja muutumisega seotud olukordades (näited 1, 2).

- (1) Eesti kui suveräänse riigi usaldusväärsus **on kasvanud**. (Meri 1992)
- (2) Ent nüüd **võtkem** oma armsad inimesed hästi enda ligi .. (Rütli 2004)

Suuruselt järgmised rühmad aktiveeritud protsesside seas olid suhte-protsessid, mida leidis rohkem president Meril (31%) (näide 3), ja mentaalsed protsessid, mida tuli enam ette president Rütli (28%) (näide 4). Sageduselt kolmandaks jäid president Meril mentaalsed protsessid (23%) (näide 5) ja president Rütli suhte-protsessid (23%) (näide 6).

- (3) Eestlased **on** rikka ajalookogemusega väike rahvas. (Meri 1996)
- (4) Lapsed **mõistavad** ja **armastavadki** isamaad .. (Rütli 2005)
- (5) **Tahaksin**, et **mõistaksite** lihtsat tõde .. (Meri 1996)
- (6) Samas **oli** rahvahääletuse tulemus ka kultuuriline enesemääratlus .. (Rütli 2003)

Selline jaotumine näitab, et olukorra kirjeldamist oli rohkem Meri kõnedes ning mõtete, tunnete ja soovide väljendamist Rütli kõnedes. Mentaalsetest protsessidest moodustasid mõlema presidendi kõnedes arvestatava osa modaalverbidega väljendid, kus kõneleja väljendas oma hinnangut tegevuse toimumise kohustuslikkuse, vajaduse, võimalikkuse või tõenäosuse kohta. Vaheprotsessidest moodustasid suurima rühma verbaalsed protsessid, mida ilmselt president Meril peaaegu poole rohkem (7%) kui president Rütli (4%).

Tabel 1. Aktiveeritud protsesside jaotumine uusaastakõnedes

Aktiveeritud protsessid	Lennart Meri kõned		Arnold Rüütli kõned	
	Esinemuskordades	Protsent (%)	Esinemuskordades	Protsent (%)
Materiaalsed protsessid	230	~ 39%	241	~ 44%
Mentaalsed protsessid	135	~ 23%	150	~ 28%
Suhteprotsessid	186	~ 31%	128	~ 23%
Verbaalsed protsessid	40	~ 7%	24	~ 4%
Käitumisprotsessid	0	0	5	~ 1%

Passiveeritud protsesside hulgas olid mõlemal presidendil suures ülekaalus materiaalsed protsessid (Meril 83% ja Rüütli 82%) (näited 7, 8).

- (7) .. teisisõnu tema mõju riigitöös, **õigusriigi kujundamisel** .. (Meri 1992)
- (8) Pean silmas meie sõdurite **hukkmist** liitlaskohustuste täitmisel .. (Rüütli 2004)

Nii aktiveeritud kui ka passiveeritud materiaalse protsesside puhul moodustasid uusaastakõnedes enamiku abstraktsed protsessid. See tähendab, et uusaastakõnedes ei pööratud tähelepanu mitte niivõrd isikute ja institutsioonide konkreetsetele, füüsilistele tegudele, vaid üldistatud, abstraktsetele tegevustele (näited 9, 10).

- (9) .. et Eesti **taastab** oma iseseisva riigi .. (Meri 1993)
- (10) Laste kasvatamisel **ühendagem** mitme põlvkonna teadmised .. (Rüütli 2005)

Protsesside analüüsil uuriti ka seda, kui palju oli aktiveeritud ja passiveeritud protsessides primaarset osalist (tegijat, olijat) nimetatud ja kui palju nimetamata jäetud. Protsesse, kus primaarne osaline oli nimetamata, leidis president Meri kõnedes 47 (7%) ja president Rüütli tekstides 63 (10%) (näited 11, 12).

- (11) Lõppenud aastal **tõusis** korduvalt küsimus poliitilisest eetikast. (Meri 1996)
- (12) **Ollakse** üksteisest käe-, silma- või kuuldeulatuses. (Rüütli 2002)

Kuna nii aktiveeritud kui ka passiveeritud protsessides esines osalise nimetamata jätmist rohkem president Rüütli kõnedes, saab sellele tuginedes pidada president Meri kõnesid mingil määral konkreetsemaks ja president Rüütli kõnesid veidi abstraktsemaks.

Uurimisel selgus, et passiveeritud protsessides jäi mõlema presidendi kõnedes primaarne osaline nimetamata oluliselt sagedamini kui aktiveeritud protsessides, mis on osaliselt tingitud juba passiveeritud protsessi keelelisest struktuurist. Nimetamata osalistega protsesside abil jagati kõnedes tegutsemissoovitusi nii kuulajatele kui ka valitsusele. Osalise väljajätmine aitas sel juhul kompenseerida nõudmisi, mida kõneleja püstitas, sest otsese pöördumise vältimisega sai esitada oma korraldusi kaudsemalt (näited 13, 14).

(13) **Nende ja muude ohtude teadvustamine** on saabuva aasta aja käsk. (Meri 1995)

(14) See on võimalik, kui **mõistetakse**, et valitsemine tähendab eeskätt vastutust mitte iseenda, oma erakonna või huvirühma, vaid Eesti riigi ees. (Rüütel 2001)

Aktiveeritud protsessides jäeti osalised sageli nimetamata kontekstis, kus kõneleja noomis ja manitses. Manitsemisobjektiks võis olla kogu kuulajaskond (näide 15), sellisel puhul lubas osalise väljajätmine esitada kõnelejal tugevamaid hinnanguid, samas võimaldades kuulajatel end vähem puudutatuna tunda. Kuid enamasti ei olnud võimalik täpselt kindlaks määrata, kellele manitsused mõeldud olid (näited 16, 17).

(15) **Ei tohiks** ju **olla** ületamatult raske näidata inimlikku suurust .. (Rüütel 2004)

(16) Kui jõuallikad **on viidud** vastavusse võimalustega, siis **pole vaja** lõputult **kiirendada** ja **katsetada**. (Rüütel 2003)

(17) Riigis **tuleb** asju **nimetada** õigete nimedega. (Meri 1995)

Vahel kaasnes agendi väljajätuga veel vastutuse hämardamine. Passiveeritud protsessides võis agendi nimetamata jätmist täheldada negatiivseid tagajärgi toonud või muidu negatiivsete aspektidega seonduvate protsesside korral, kus välditi nimetamast valitsust, riigikogu, poliitikuid või muid otsustajaid. Selliseid protsesse esitati kui iseeneslikke, tekstist ei selgunud, kes negatiivseid tagajärgi toonud protsessi toimumise eest vastutab (näide 18).

- (18) Eesti lootust varjutab samas erastamise ja maareformi aeglus, **hüpotee-
giseaduse viibimine** ning sellest siginev ebakindlus. (Meri 1992)

3. Osaliste analüüs

Osaliste analüüsil vaadatakse, 1) milliseid osalisi esitatakse pigem aktiivsete tegutsejatena, milliseid pigem seisundis ja passiivsetena; 2) milliste protsessiliikidega eri osalisi seostatakse; 3) kuidas osalisi kõnedes nimetatakse ja kategoriseeritakse ning 4) kuidas luuakse ühtekuuluvustunnet.

Analüüsi süsteemsemaks esituseks jagati osalised sisulistesse koondrühmadesse. Eristati kahte suurt koondrühma: MEIE ja MAAILM, sealjuures MEIE all käsitleti eraldi *meie*-pronoomeniga väljendatud osalisi (*meie*-osalist) ning Eesti kaudu determineeritud osalisi (*Eesti*, *Eesti Vabariik*, *eestlased*, *eesti rahvas* jne).

MAAILMA analüüsis vaadeldi kõiki ülejäänud osalisi, mis MEIE alla ei kuulunud (teised riigid, üksikisikud, institutsioonid jne), välja arvatud suhtlusfunktsiooni väljendavad *mina*- ja *teie*-osaline, keda uuriti interpersonaalse funktsiooni analüüsi peatükis. Niisiis loeti MAAILMA-rühma osalised, kes jäävad kõneleja ja kuulajate ühiserühmast väljapoole, MEIE-rühma aga osalised, mis hõlmavad kõnelejat ja kuulajaid ühiselt.

Samuti uuriti *meie*-deiktikute viiteala, kus vaadati, kes enamasti *meie* viitealasse kuuluvad, ning prooviti sõnastada põhilised eesmärgid, mida *meie*-kasutus uusaastakõnedes täidab. *Meie*-osalisega seoses tuleks põgusalt tutvustada deiksise olemust. Renate Pajusalu järgi (1999: 17) on deiksisis nähtus, mis seob keelt ja konteksti, keelesisest ja keelevälist maailma. Deiktikud on kõige pragmaatilisemad sõnad, mille tähendusse kuulub kõnesituatsioonis viitamine. Nii nagu teistes keeltes on *meie*-deiksisis ka eesti keeles kollektiivi väljendaja, viidates isikute hulgale, mis teatud etapil kõneleb, mõtleb, tunneb või tegutseb ühtemoodi. (Pajusalu 1999: 56)

Yael-Janette Zupnik (1994: 339) toob välja, et esimese isiku mitmuslik asesõna *meie* võib täita võimsat veenmisfunktsiooni, kui kõneleja oskab kodeerida teatud grupi liikmeks olekut ehk siis viidata eri gruppidele asesõna *meie* ulatusalas kui kaasaarvatuile.

Zupnik toob deiktikute puhul välja kaks solidaarsust tekitavat funktsiooni, millest üks võimaldab kuulajal siseneda kõneleja kultuurimudelisse ja teine pehmendab minapilti ähvardavaid kõneakte. Viimane on seotud lingvistilise viisakuse tavadega, mille eesmärkideks on heakskiidu

kaudu *hooldada* kuulaja(te) positiivset minapilti ning samal ajal arvestada ka negatiivse minapildiga, mis soovib olla sõltumatu ja iseseisev, tundes ennast ohustatuna kõiksugustest nõudmistest. (Zupnik 1994: 341–343)

Kõnedes esines *meie*-pronoomeniga väljendumist Eesti kaudu nimetatud osalistest sagedamini, kokku moodustasid MEIE-rühmast ligikaudu 2/3 *meie*-pronoomeniga väljendid (näited 19, 20) ja ligikaudu 1/3 Eesti kaudu determineeritud osalised (näited 21, 22).

(19) **Me** ei saa lubada endale poliitikute küünilist ja vastutustundetut mängu. (Meri 1996)

(20) Nõnda võib öelda, et **loome** oma laste tulevikku iga hetk ..(Rüütel 2005)

(21) Kõige kaunim on naerata **Eesti**. (Meri 1993)

(22) **Eesti rahvas** on välja tulnud ajalookatsumustest. (Rüütel 2002)

Meie ja Eesti kaudu nimetatud osalised erinevad ka oma stilistilise mõju poolest. *Meie* mõjujõud on suurem, kuna see viitab deiktiselt ja seob kõneleja-kuulaja ühtseks subjektiks. Eesti kaudu nimetamine on distantseeritum ja objektilisem ning jätab kõneleja-kuulaja ühtsuse tagaplaanile. Seega näitas *meie*-vormiga väljendumise eelistatus, et kõnelejad soovisid oma kuulajaid tugevamalt mõjutada ja kaasa haarata.

MEIE analüüsil selgus, et *meie*-osalise ja Eesti kaudu determineeritud osaliste aktiivsus ja passiivsus jagunes kõnedes erinevalt. *Meie*-osalise aktiivsete ja passiivsete rollide jaotumine tekstides oli väga ühtlane, aktiivseid rolle esines mõlema presidendi kõnedes 75, passiivseid rolle oli aktiivsetest pisut vähem: Meril 71 ja Rüütli 74. Eesti kaudu määratletud osalisi esitati passiivsetes rollides palju suuremal määral: president Meri kõnedes passiivselt 90 korda ja aktiivselt 12 korda, president Rüütlil kõnedes passiivselt 58 korda ja aktiivselt 11 korda.

MEIE-rühmas eelistati aktiivsete materiaalsete ja mentaalsete protsesside kaudu väljendumisel *meie*-vormi. Kui *meie*-osalist esitati suhteliselt võrdselt nii tegutsejana materiaalsetes protsessides, kogejana mentaalsetes protsessides kui ka seisundis olevana suhte protsessides, siis Eesti kaudu määratletud osalised seostati uusaastakõnedes enamasti seisundiprotsesside ja passiivsete konstruktsioonidega.

Meie viiteala analüüs näitas, et põhiliselt taheti *meie*-vormiga rõhutada presidendi, kuulajate ja riigi kokkukuuluvust. Püüti luua ühist identiteeti,

mis aitaks kuulajatel end väljendatud protsessidest osavõtjatena tunda. *Meie*-deiktikut kasutati sageli rahvustunnet loova elemendina tähendustes „meie kui riik” ja „meie kui rahvus, eestlased”. *Meie* kasutust sai vaadelda veel kriitika pehmemendajana, kuna sel moel võis kõneleja näidata ka ennast justkui olevat osaliste hulgas, keda kritiseeritakse. *Meie*-vorm võimaldas uusaastakõnedes esitada oma seisukohta kui *meie* oma ning näidata end rahva nimel tegutsejana.

MAAILMA esitati uusaastakõnedes enamasti aktiivses rollis, põhiliselt materiaalsete või mentaalsete protsessidega seotult, vähemal määral ka verbaalsetes protsessides. MAAILMA passiivsetes rollides olid valdavad suhte protsessid, sageduselt teise kategooriana esinesid materiaalsed ja kolmandana mentaalsed protsessid. MAAILMA esitati mõnevõrra rohkem aktiivsetes rollides kui MEIE-rühma ning nendel puhkudel, kus MEIE oli MAAILMA suhtes aktiivses positsioonis, eelistati *meie*-osalisega väljendumist Eesti kaudu determineeritud osalise kasutamisele.

MAAILMA ja Eesti kaudu determineeritud osaliste puhul analüüsiti ka nimetamist ja kategoriseerimist. Mõlemas rühmas esitati osalisi kõige rohkem kollektiveeritult, mis võimaldas viidata neile kui homogeensele tervikule. Eesti kaudu determineeritud osaliste puhul esines sageli sama-viitelisust *meie*-osalisega. Indetermineerimine esines osaliste seostamisel negatiivsete aspektidega ning selle eesmärk võis olla soov kriitikat üldisemaks ja seeläbi pehmemaks muuta (näited 23, 24).

(23) .. et nii **mõnigi riigiametnik** on Eesti Vabariigi häbi. (Meri 1996)

(24) **Mõne Ida-Euroopa riigi** kohta võib öelda, et seal ei ole mitte niivõrd demokraatia võitnud kui võrd totalitarism kaotanud. (Meri 1993)

Peale assimileeritud rühmade avaldus MAAILM kõnedes tihtipeale kas riikide ühenduste ja lokaalsete üksuste kujul või metafoorsete osalistena, mille puhul abstraktseid entiteete kujutati iseseisvate toimijatena. Osaliste nimetamisel ja kategoriseerimisel kummagi presidendi kõnedes olulisi erinevusi esile ei tulnud.

4. Interpersonaalse funktsiooni analüüs

Interpersonaalse funktsiooni juures analüüsiti nii suhtlus- kui ka suhtumistasandit. Suhtlustähenduse juures vaadeldi kõnede personaalsust, pöördumisi kuulajate poole ja diskursuserolle. Suhtumistasandi analüüsil

keskenduti MAAILMA kujutamisel ilmnenud läbivamatele hoiakutele uusaastakõnedes.

Suhtlustähenduse all vaadeldud *mina*-osaliste analüüsil selgus, et *mina*-deiksise või ainsuse 1. pöörde kaudu väljendati kõnelejat president Meri kõnedes 82 korral, president Rütli kõnedes aga tunduvalt vähem – 28 korral. President Meri sage *mina*-vormi kasutus osutab, et autor näitab ennast tekstiga tugevalt seotuna, seega võrreldes president Rütli kõnedega oli Meri keelekasutus isiklikum, president Meri kõned olid personaalsemad kui president Rütli omad.

Mina-vormi kasutussageduse suurenemist võis nii Meril kui ka Rütliil täheldada eeskätt just kõnede algus- ja lõpuosas kuulajate poole pöördumisel. Presidentide võrdluses ilmnas, et kui Meril esines nendes osades enam *mina*-vormis pöördumist, siis Rütli kõnedes kasutati samades funktsioonides rohkem impersonaalsemat väljendumist. Kuna isikuline tegumood mõjub konkreetsemalt kui umbisikuline, võib ka kuulajate kõnetamise analüüsi põhjal järeldada, et president Meri kõned on konkreetsemad. Seega selgus artiklis valitud keelevahendite vaatlusel, et võrreldes president Meri ja president Rütli uusaastakõnesid, on Meri kõned mõnevõrra dünaamilisemad, konkreetsemad ja personaalsemad.

Mõlema presidendi *mina*-osalised esinesid suuremalt jaolt aktiivsetes rollides, president Meri 82 rollist olid aktiivsed 68 ja president Rütli 28 *mina*-vormist olid aktiivses rollis 27. Enim esinevaks protsessiliigiks aktiivsete rollide puhul olid mõlemal mentaalsed protsessid, sealjuures leidis kõige rohkem intentsionaalseid protsesse, millega väljendati tahtmisi, soove ja soovitusi. Sageduselt järgmiseks kategooriaks olid verbaalsed protsessid, nii et kõnelejad esitasid ennast enamasti tahtjate, soovijate või rääkijatena (näited 25, 26, 27).

(25) **Tahaksin**, et mõistaksite lihtsat tõde .. (Meri 1994)

(26) **Soovingi**, et eeloleval aastal hooliksime rohkem igast lapsest. (Rütli 2005)

(27) Lõpuks **ütlen** teile aitäh heade tegude, mõtete ja soovide eest .. (Rütli 2004)

Diskursuserollidest esines president Meri kõnedes rohkem õpetaja rolli, milles kõneleja jagas korraldusi ja soovitusi. Sellele viitasid kohustuslikkust rõhutavad modaalverbid (modaalverbidest esineski Meril enim

pidama-verb), otsesed pöördumised kuulajate poole ning küsimuste esitamine ja neile ise vastamine (näited 28, 29, 30).

- (28) .. **peame** õppima mõistma, mis on riik. (Meri 1993)
- (29) Kui põhiseadus töötab, mida ta siis toodab? Mida ta toodang maksab? Kes on selle toodangu ostja ja kelle taskusse läheb toodangu hind? Ma vastan teie küsimustele: põhiseadus toodab stabiilsust. (Meri 1995)
- (30) Küsige enda käest, kas teis elab riigimehelik suhe Eesti Vabariiki? Kas te olete üldse selle peale mõelnud? (Meri 1996)

President Rüütli kõnedes domineeris teadja roll, millele viitasid kindla kõneviisi väitlused. Teadja rollis olles andis president kuulajatele informatsiooni ning vahendas oma teadmisi ja arvamusi (näited 31, 32).

- (31) Viimased avaliku arvamuse küsitlused näitavad, et referendumi korral ei kõhkleks me oma valikus Euroopa Liidu kasuks. (Rüütel 2002)
- (32) Eesti riik on pakkunud oma abi õnnetuse ohvritele ja teeb seda kindlasti ka edaspidi. (Rüütel 2004)

Suhtlustähenduse analüüs näitas, et üldiselt eelistasid mõlemad kõnelejad jääda kuulajate kritiseerimisel ebamääraseks, mida saab tõlgendada positiivse viisakuse strateegiana. Võis täheldada, et president Meril esines rohkem *meie*-deiksise kaudu kritiseerimist (näide 33) ja president Rüütliil umbisikulises vormis kriitikat (näide 34). Mõlemad esitusviisid olid kantud soovist kriitikat pehmemdada, Meri puhul ka ennast kriitika objektina näidates, Rüütli puhul kriitika objekti ähmastades.

- (33) Kahjuks **õpime** aeglaselt, laisalt ja vastumeelselt. (Meri 1995)
- (34) See on võimalik, kui **mõistetakse**, et valitsemine tähendab eeskätt vastutust mitte iseenda, oma erakonna või huvirühma, vaid Eesti riigi ees. (Rüütel 2001)

Kuulajate kõnetamiseks kasutatav sõnavara oli mõlemal presidendil positiivne ja emotsionaalne, seeläbi konstrueeriti kuulajaid kui kõnelejatele olulisi ja lähedasi isikuid (näited 35, 36). Kuulajate tunnustamine väljendus nii Meri kui ka Rüütli kõnedes sageli veel kuulajate tänamise kaudu. Kollektiivse identiteedi konstrueerimisel omistati kuulajatele uusaastakõnedes enamasti patriotismi, aga ka töökust (näited 37, 38).

- (35) **Armsad kaasmaalased** Eestis ja maailmas! (Meri 1994)
- (36) Aga tahan teid, **head sõbrad**, tänada sellegi eest .. (Rüütel 2002)
- (37) Tahan teid riigipeana tänada optimismi ja Eesti-meelsuse eest, mida olete ilmutanud läinud aastatel. (Rüütel 2003)
- (38) .. mida olete möödunud aasta kestel oma igapäevase raske tööga ja raskusi trotsides Eesti Vabariigi heaks teinud. (Meri 1994)

MAAILMA kujutamisel ilmnenud hoiakute analüüsis selgus, et mõlema presidendi kõnedes esines läbivalt positiivne suhtumine Euroopasse ja Euroopa Liiduga seonduvasse. Euroopa Liiduga liitumisest rääkides esindati ainult pooldavat vaatepunkti, mida võib pidada kuulaja juhtimiseks vastava valiku poole (näide 39). Läbivatest negatiivsetest hoiakutest tuli esile president Meri kõnedes ilmnev suhtumine Vene aega, mil Eesti kuulus veel Nõukogude Liidu koosseisu (näited 40, 41). President Rüütli kõnedes võis selles aspektis märgata suhtumise muutust (näide 42). Hoiakute väljendamiseks kasutati asjakohast leksikat, võrdlusi ja metafoore.

- (39) Nii liitumist NATO kui Euroopa Liiduga võib võrrelda kõigi nende kannatuste lunastamisega, mis meie rahvas on oma ajaloos üle elanud. (Rüütel 2002)
- (40) Eesti Vabariik on tõusnud Vene okupatsiooni haigevoodist jalule .. (Meri 1994)
- (41) Äratagem endas hetkeks Vene võimu aegsed mälestused Poliitbüroost, kes võis käigult vastu võtta otsuseid tervete rahvaste küüditamisest Siberi metsadesse või Kesk-Aasia kõrbetesse või määrata, et Eesti tuleb ümber kujundada üleliiduliseks fosforiidikaevanduseks või sigalaks. (Meri 1994)
- (42) Ma loodan, et suudame oma minevikku käsitleda üha kompleksivabamalt, liigsete emotsioonideta ja mustvalgetest lihtsustatud skeemidest hoidudes... Erinevuste võimendamine ei lase aga vanadel haavadel paraneda. (Rüütel 2004)

Mõlema presidendi kõnesid läbis MAAILMA representeerimisel empaatia noorte, laste ja vanemate inimeste suhtes. Sageli rõhutati nende kokku kuuluvust kõneleja ja kuulajatega, asetati nad tunnustatavate rolli või seostati perekonnadiskursusega. Eri vanuserühmade empaatilist käsitlemist uusaastakõnedes võib tõlgendada soovina leida ühisosa võimalikult suure hulga kuulajatega ning perekonnadiskursuse osaliste (*ema, isa,*

lapsed, vanaisad, vanaemad, perekond) sagedase sissetoomise eesmärk võis olla soov eeldatavate ühiste perekondlike väärtuste kaudu kuulajaid oma vaatenurka kaasa haarata.

5. Kokkuvõte ja järeldused

Kokkuvõttena võib tõdeda, et nii tähistus- kui ka interpersonaalsel tasandil esines president Meri ja president Rüütli uusaastakõnedes sarnaseid jooni. Aktiveeritud ja passiveeritud protsesside puhul domineerisid mõlema presidendi kõnedes materiaalsed protsessid, millest omakorda moodustasid enamiku abstraktsed tegevused.

Nimetamata primaarse osalisega protsesside uurimisel selgus, et mõlema presidendi kõnedes ilmnis osalise nimetamata jätmist kontekstides, kus anti kuulajatele korraldusi või kus neid manitseti. Osalise väljajätmine lubas kõnelejal tugevamaid hinnanguid esitada, samas võimaldades kuulajatel end vähem puudutatuna tunda. Ka suhtlustähenduse analüüsis tuli esile, et üldiselt eelistasid mõlemad kõnelejad kuulajate kritiseerimisel ebamääraseks jääda, mida saab tõlgendada positiivse viisakuse strateegiana.

Meie viiteala analüüs näitas, et põhiliselt taheti *meie*-vormiga rõhutada presidendi, kuulajate ja riigi kokkukuuluvust, tekitada rahvuslikku ühtekuuluvustunnet. Presidendid püüdsid luua ühist identiteeti, mis aitaks kuulajatel end väljendatud protsessidest osavõtjatena tunda. *Meie*-vormiga sai esitada omi seisukohti *meie* omadena ja näidata end rahva nimel tegutsejana.

Osaliste vaatlusel ilmnis, et MAAILMA esitati kõnedes enamikul juhtudel aktiivses rollis, *meie*-osalist suhteliselt võrdselt nii tegutsejana materiaalses protsessides, kogejana mentaalses protsessides kui ka seisundis olevana suhte protsessides. Eesti kaudu determineeritud osalised seostati enamasti seisundiprotsesside ja passiivsete konstruktsioonidega.

Mõlema presidendi *mina*-osalised esinesid valdavalt aktiivsetes rollides, sealjuures enim esinevaks protsessiliigiks olid mentaalsed protsessid, milles kõnelejad väljendasid oma tahtmisi, soove ja soovitusi.

Kuulajate poole pöördusid mõlemad presidendid positiivse ja emotsionaalse sõnavara kaudu, näidates neid seeläbi endale oluliste ja lähedaste isikutena. Kollektiivse identiteedi konstrueerimisel omistasid kõnelejad kuulajatele patriotismi ja töökust.

Suhtumistasandil kerkis mõlema presidendi kõnedes läbivalt esile positiivne suhtumine Euroopasse ja Euroopa Liitu, millega liitumisest rääkides esindati ainult pooldavat vaatepunkti ja selle kaudu mõjutati ka kuulajaid vastava valiku poole. Ühiste joontena läbisid uusaastakõnesid veel empaatia noorte, laste ja vanemate inimeste suhtes, mida võib tõlgendada soovina leida ühisosa võimalikult suure hulga kuulajatega, ning perekonnadiskursuse osaliste sissetoomine, mille eesmärk võis olla kuulaja mõjutamine eeldatavate ühiste perekondlike väärtuste kaudu.

Kuigi presidentide uusaastakõned olid paljude sisuliste ja tekstiliste tunnuste poolest sarnased, saab välja tuua ka personaalseid tekstitunnuseid. Artiklis vaadeldud protsesside analüüs osutab, et tänu aktiveeritud verbivormide suuremale kasutusele on president Meri kõned dünaamilisemad kui president Rütli kõned. Suhte protsesside ja mentaalsete protsesside osakaal näitab, et seisundite kirjeldamist oli rohkem president Meri kõnedes ning oma mõtete, tunnete ja soovide väljendamist president Rütli kõnedes.

Kuna protsessi primaarne osaline jäeti sagedamini nimetamata Rütli kõnedes, saab sellele tuginedes pidada president Meri kõnesid konkreetsemaks ja president Rütli kõnesid abstraktsemaks. Sama järelduseni viis kuulajate kõnetamise uurimine, mille puhul Meri kõnedes eelistati rohkem isikulist ja Rütli kõnedes enam umbisikulist väljendust. Diskursuserollidest esines Meri enim õpetaja rollis ning Rütli pigem teadja ja sõnumi edastaja rollis.

Suhtlustähenduse uurimisel ilmnnes, et president Meri oli kõnedes personaalsem, kasutades rohkem *mina*- ja *meie*-vormi. Ka kriitika tegemisel esines Meril sagedamini *meie*-deiksise kaudu kritiseerimist ja president Rütli umbisikulisel vormil kriitikat. Seega selgus artiklis valitud keelevahendite analüüsil, et võrreldes president Meri ja president Rütli uusaastakõnesid, on Meri kõned mõnevõrra dünaamilisemad, konkreetsemad ja personaalsemad.

Kirjandus

- Fairclough, Norman 1989.** Language and Power. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995.** Media Discourse. London: Arnold.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 1994.** An Introduction to Functional Grammar. 2nd edition. London: Anold.
- Kasik, Reet 2002.** Lingvistiline tekstianalüüs. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 74–88.
- Kasik, Reet 2008.** Meediateksti analüüs: eesmärgid ja metoodika. – Tekstid ja taustad V. Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiokultuurilised taustad. Toim. Reet Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 10–43.
- Kukk, Inga 2001.** Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides – kriitiline tekstianalüüs. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost. ja toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 146–165.
- Leeuwen, Theo van 1996.** The representation of social actors. – Texts and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis. Ed. by Carmen Rosa Caldas-Coulthard, Malcolm Coulthard. London & New York: Routledge, 32–70.
- Pajusalu, Renate 1999.** Deiktikud eesti keeles. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Zupnik, Yael-Janette 1994.** A pragmatic analysis of the use of person deixis in political discourse. – Journal of Pragmatics 21, 339–383. doi:10.1016/0378-2166(94)90010-8.

Maria Tuulik
sõnaraamatute osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Maria.Tuulik@eki.ee

Similarities and differences between presidential speeches: critical text analysis

Maria Tuulik

The aim of the article is to explore the impact of the New-Year speeches by two presidents and their methods of communicating with the audience from the viewpoint of text analysis. The article analyses speeches by Lennart Meri from 1992 to 1996 and Arnold Rüütel from 2001 to 2005. The representation of actors and processes was analysed as the ideational function, and communication between the presidents and the audience was studied as the interpersonal function.

The speeches of both presidents favoured material processes; hence, both presidents represented participants mostly in situations of doing and acting or, more generally, in situations related to motion and changing. The second most frequent type of processes in Meri's speeches was relational processes and in Rüütel's speeches mental processes. Thus, Meri referred more to states, and Rüütel referred more to thoughts, feelings, and wishes.

Analysis of active and passivized processes showed that passive processes constitute 12% of president Rüütel's and 6% of president Meri's processes. As active processes enhance the dynamism of the style of the text and passive forms make it more static, one might claim that President Meri's speeches were more dynamic and President Rüütel's speeches more static.

Processes with an unmentioned agent constituted 7% of President Meri's and 10% of President Rüütel's processes. And as omission of the primary actor was more common in Rüütel's speeches, it can be concluded, that President Meri's speeches were somewhat more concrete and President Rüütel's speeches somewhat more abstract. The speeches of both presidents showed that the agent was not mentioned much more often in passive processes.

The analysis of the interpersonal function showed that President Meri's speeches revealed more *I-you* level of communication and President Rüütel's speeches more impersonal addresses. Thus, one might claim that Meri's speeches were more personal and Rüütel's speeches more impersonal.

Keywords: text linguistics, stylistics, functional grammar, politeness strategies, deixis

KUIDAS LÄTI-EESTI KEELEKONTAKT ON MÕJUTANUD EESTI MURDEKEELE GRAMMATIKAT JA SÕNAMOODUSTUST

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Sissejuhatavalt käsitletakse artiklis balti-läänemeresoome keelekontakti üldisemalt. Läänemeresoome keelte sõnavara iseloomustab tüse balti laenukihistus, mis ulatub paarisaja, mõne uuri ja arvates koguni kuni poole tuhande laentüveni. Balti kontakt on toonud läänemeresoome keeltesse peale leksikaalsete laenude fonotaktilisi ja morfosüntaktilisi uuendusi. Läti-eesti ja eesti-läti kontaktid on olnud keeleülesed, need on toimunud ja toimuvad prevaleerivate keelte vahendusel. Nii eesti kui ka läti keelt on mõjutanud ja mõjutavad kolm jõulist kontaktkeelt: saksa, vene ja inglise keel. Seetõttu on eesti ja läti keele vastastikuse morfoloogilise, süntaktilise ja semantilise mõju väljaselgitamine äärmiselt komplitseeritud. Artiklis käsitletakse eesti-läti keelepiiri kujunemist ja eesti keelesaarte teket Lätis ning läti-eesti keelekontakti iseloomu.

Artiklis analüüsitakse järgmisi võimalikke läti laene eesti murdekeele grammatikas: grammatilist sugu ja sootunnuseid puudutavaid ilminguid, *plurale tantum*-sõnu, superlatiivsuse lätipärast väljendamist, läti mõju kõneviiside moodustamisel (konditsionaal, debitiiv, optatiiv), verbitarindi finiiitverb + sama verbi teonimi tõhususreduplikatsiooni, lätipäraseid verbirektsioone, läti mõju pronoomeni- ja adpositsioonisüsteemis, lätilaenulisi verbiprefikseid, partikleid, adverbe ja proadverbe Leivu murrakus ja Lutsi murdes ning lätilaenulisi konjunktsioone ja interjektsioone. Samuti vaadeldakse läti keele mõju sõnamoodustusele.

Võtmesõnad: läänemeresoome keeled, eesti keel, balti keeled, läti keel, keelekontaktid

1. Sissejuhatavaid märkmeid

Balti-läänemeresoome keelekontakti tuleb pidada katkematuks protsessiks. Läänemeresoome keelte sõnavara iseloomustab tüse balti laenukihistus, mis ulatub paarisaja, mõne uuri ja arvates koguni kuni poole tuhande laentüveni. Läänemeresoome keelte balti sõnalaenude ning liivi ja eesti keeles esinevate läti sõnalaenude vahel paikneb eelläti laenukihistis, mille selgeks

näiteks peab artikli autor (peamiselt) kagueestilise levikuga eelläti laene struktuuri *k-* + eesvokaal. Sellise häälikehitusega laenud osutavad, et eesvokaalielelne velaarklusiil *k-* või *g-* polnud veel muutunud afrikaadiks (laenutüüp *keris*, *käblik* 'ahjulind' või *kõno* 'metsamesiniku nõõrredel, ronimisnõõr'; nende ja muude teemaga seotud sõnade etümoloogiat vt Vaba 1990: 35–45; 1992: 459–462; 1996: 33–35). Kirjeldatud positsioonis hõlmab afrikaadistumine aga kõiki tänapäeva läti keeleks sulanud lähedasi hõimukeeli (latgali, seeli, kurši).

Eesti alal kõneldud murrete häälikehituses ja grammatikas toimusid teise aastatuhande alguspoolel pKr ja sellele järgnenud sajandeil murrangulised muutused, sh sise- ja lõpukadu, järgsilpide pikkade vokaalide lühenemine, possessiivsuffixite kadu, *ga*-lõpulise komitatiivi teke, eitusverbi asendumine eitussõnaga, kaudse kõneviisi teke, pöördelõppude taandumine imperatiivist, pöördelõppude ärajätmine tingivas kõneviisis (Rätsep 1989: 1510 jj). Huno Rätsep küsib, kas ja kuivõrd mõjustas uuendisarja teket Skandinaavia viikingite (muinaspõhja) või alamsaksa keel või oli tegemist siiski keele enese häälikehituse sisemise arenguga (*ibid.*: 1515). Rätsep (*ibid.*: 1521) kaldub arvama, et keelemurrangu lähtekeskus paiknes lõunaeeesti murdealal. Kui arutluse all on eesti keele kõnealuse ajajärgu arengut suunanud välistegurite mõju, ei saa vaatlusest kõrvale jätta latgali hõime, kes hiljemalt 13. sajandi alguseks olid nihkunud lõunaeeestlaste ja liivlaste vahetusse naabrusse või koguni asualadele. On oluline rõhutada, et balti hõimukeeled, millest kujunes tulevane läti keel, tegid samuti läbi rea hääliku- ja grammatikasüsteemi murrangulisi muutusi, samal ajal kui leedu ja muinaspreisi keel püsisid konservatiivsena.

Balti-läänemeresoome ja läänemeresoome-balti keelekontaktide iseloomu ja ulatuse kirjeldamisel on rõhutatud asümmeetriat: vanapreisi keeles pole üldse ja leedu keeles on vähe läänemeresoome sõnatüvesid, kusjuures need on enamasti lokaalse iseloomuga, piirdudes peamiselt Žemaitijas kõneldava murdekeelega, ja võivad vähemalt osaliselt olla hoopis hiline kuršipärasus. Läänemeresoome keelte, peamiselt liivi ja lõunaeeesti keele mõju tuleb esile eelkõige läti keeles. Silmatorkava asümmeetria seletuseks on Vilhelm Thomsenist peale pakutud läänemeresoomlastega kontaktis olnud põhjabaltlaste sulandumist läänemeresoomlastesse. Varasel kontaktiajastul vastastikku laenatud grammatilisi ja derivatsioonimorfeeme pole senine uurimistöö eriti esile toonud. Balti ja läänemeresoome keelte sarnasus ilmneb grammatiliste mallide ja nende funktsioonide

sarnasuses. On avaldatud arvamust, et soome-ugri keelte mõju on balti ja slaavi keeltele olnud eelkõige konserveeriv (nn *Kühlschrankeffekt*).

Õeldu taustal on eriti huvipakkuv tõik, et leedu ja läti keele arhailisemas kihistises on esinenud **soome-ugri tüüpi kohakäänete** vasted, nimelt illatiiv, allatiiv, inessiiv ja adessiiv, mis on võimaldanud käändevormide abil väljendada siht- ja asukohta, kuid mitte lähtekohta, sest puudusid elatiiv ja ablatiiv. Seega moodustus vanaleedu käändesüsteem leedu keeleajaloolase Zigmas Zinkevičiuse (1984: 313 jj) järgi kümnest käändest. Kirjeldatud süsteem on taandunud nüüdisbalti keeltest, sest see polnud – baltoloogide arvates – piisavalt are kohasuhete kirjeldamiseks, mistõttu see korvati indoeuroopa keeltele iseloomulike eessõnafraasidega. Ainus erand on inessiiv, millest tänapäeva balti keeltes on arenenud uus lokatiiv. Muude indoeuroopa keeltega võrreldes on leedu ja läti keeles veel tänapäevalgi suhteliselt palju käändevorme: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, instrumentaal, lokatiiv ja vokatiiv (kokku seitse käännet). Zinkevičiuse (1982: 21 jj) järgi on postpositsioonilised kohakäänded kujunenud pikema aja jooksul, esmalt ainsuse-, hiljem mitmusevormid, sealjuures deklinatsioonitüübiti eri ajal. Ainsuslikud kohakäänded ning mitmuse illatiiv ja allatiiv kujunesid idabalti algkeele perioodil, postpositsiooniliste adessiivi ja inessiivi kujunemist mitmuses pärssis aga vana, *su*-lõpuga indoeuroopa lokatiivi püsimine. Tagasõnad liitusid lokatiivile, akusatiivile või genitiivile kui enkliitikonid. Tagasõna *pi* < *pie* enkliitiline iseloom on säilinud tänaseni. Postpositsiooniliste käänete vanapäraseid vorme leedu ja läti vanas kirjakeeles ning adverbides on nt ld *galvon* 'pähe', lt *kristan sistis* 'ristilöödud' ja *mājup* 'koju'.

Tabel 1. Balti kohakäänded (vanaleedu keele näitel): *rank`a* 'käsi'

Kaasus	Singular	Pluural
Illatiiv	<i>ranko/n(a)</i> (< sgak + pp *nā)	<i>rankos/na</i> (< plak + pp *nā)
Inessiiv	* <i>rankāj/en</i> (< sglok + pp *nā)	<i>rankosu / rankosa / rankose</i> < plak + ? pp *-én
Elatiiv	—	—
Allatiiv	<i>rankos/pi</i> (< sgg + pp *pie)	<i>rankum/pi</i> (< plg + pp *pie)
Adessiiv	<i>rankai/pi</i> (< sglok + pp *pie)	<i>rankosum/pi</i> (< pllok + pp *pie)
Ablatiiv	—	—

Uurijate tähelepanu on kõitnud veel leedu **imperatiiviparadigma** vormide *ki*-formant (vanaleedu keeles ja mурdeti ka *-ke-*). Vene baltoloogid Vladimir Toporov ja Oleg Trubačev (1962: 249–250) on esitanud balti imperatiiviformandi *-k(i)- / -ke-* kohta hüpoteesi, et see on soome-ugri päritolu¹, nagu ka vene imperatiivivormidele liituv partikkel *-ka* (*davaj/ka, rasskaži/ka*). Kõnealune formatiiv esineb indoeuroopa keeltest vaid leedu keeles. Pole kahtlust, et tegemist on uuendiga. Leedu *ki*-formatiivi päritolu pole leedu keele ajaloo uurija Zinkevičiuse arvates siiski selge. Zinkevičius esindab seisukohta, et tegemist pole soome-ugri laenuga, kuid on võimalik, et „meie esivanemad matkisid soome-ugri imperatiiviparadigma malli” (probleemi kohta lähemalt: Zinkevičius 1981: 129–130; 1984: 329; 1987: 219–220; Kazlauskas 1966: 69–72).

Tabel 2. Leedu imperatiiviparadigma: *mokyti* 'õpetama'

Singular	Pluural
–	<i>moky/ki/me</i>
<i>moky/k(i)</i>	<i>moky/ki/te</i>
<i>temokai</i>	<i>temokai</i>

2. Eesti-läti keelepiir ja eesti keelesaared Lätis

Eestlasi ja lätlasi kui naabreid seob pikk, aastasadu kestnud ühine ajalugu, esiajaloolised kokkupuuted aga ulatuvad mitme aastatuhande taha. Arheoloogia- ja onomastikaandmed osutavad, et tänapäeva Põhja- ja Ida-Lätit asustasid kuni 7. sajandini läänemeresoome hõimud – tõenäolisimalt lõunaeestlaste ja liivlaste eelkäijad –, kes aegamisi sulanesid kagust ja lõunast saabuvate balti hõimude hulka. Tegelikult polegi päris selge, kui kaugele lõunasse ja edelasse läänemeresoomeline asustus on ulatunud, sest läänemeresoome tüüpi kohanimesid leidub mõnel määral ka tänapäeva Leedus, Valgevenes, Kaliningradi oblastis ja Poola rannikualadel. Eesti-läti etniline piir oli põhijoontes välja kujunenud 13. sajandi alguseks: selleks ajaks olid latgalid, tulevase läti rahva tuumik, jõudnud eestlaste (ja liivlaste) keeleala naabrusse (Vaba 1997: 28 jj). Sellised lõunaeestlised keelesaared nagu Leivu ja Lutsi püsisid balti asustuse keskel aga

¹ *k*-tunnuseline imperatiiv puudub vaid mari keeles ja permi keeltes.

aastasadu, hääbudes 1970.–1980. aastate paiku. Seega on meil tegemist **autohtoonsete** ehk **põliste eestlastega** Läti pinnal. Leivud ja lutsid on ainsad Lätis elanud põliseestlased, kellelt on keeleainest talletatud küllaltki süstemaatiliselt.

Andreas Johan Sjögreni andmeil oli 1847. a leivusid üle 2500. Piirnevate alade ümberrahvustumist silmas pidades püsis väikesearvuline leivu kõnelejaskond lätikeeelses ümbruses üllatavalt pikka aega. Seda soodustas vähemalt kaks asjaolu: suhteline eraldatus läti asualadest ja suur paiksus, sest talurahva liikumiskiirused kestsid veel pärast pärisorjuse kaotamistki. Leivude järkjärguline lätistumine on kirjanduses suhteliselt hästi dokumenteeritud. Leivusid puudutavas kirjanduses on pikka aega püsinnud teema, kas leivud pole siiski liivlased, ehkki leivude lõunaeestlus tõestati juba 18. sajandi teisel poolel. Leivu murraku foneetilised, grammatilised ja sõnavaralised uuendused, mis on spetsiifiliselt ühised liivi keelega, tulenevad läti laenuallika mõjust nii Leivu murrakule kui ka liivi keelele (Vaba 1997: 39 jj).

Oskar Kallas käis lutside juures uurimisreisil 1893. a. Tema hinnangul oli neid tollal 4387, emakeele kõnelejaid umbes 800. Rõhutatult suulisele pärimusele toetudes on Lutsi keelesaart käsitlevas kirjanduses hakanud domineerima arvamus, et lutsid on sisserändajad Kagu-Võrumaalt setude naabrusest. Oletatav väljarändamine olevat toimunud kas 17. või hiljemalt 18. sajandi algusaastail laastava Põhjasõja tõttu. Väljarännuhüpoteesi kohta on kogutud materjali ka leivudelt, mis enamasti on aga hilist kirjanduslikku algupära. Rännuhüpotees eeldab suurte inimhulkade liikvelolekut, mille kohta ajalooallikad mingit tuge ei paku. Tähelepanuväärne on siinkirjutaja arvates seegi, et keelesaarte läti keeleainesest üleküllastatud leksikon ei sisalda läti algupära maastikusõnu, mis kõneleb ilmekalt eesti keelesaarte autohtoonsusest. Lutside puhul on tähelepanu pööratud veel sellele, et Lutsi murre polnud nii „rikutud”, mis just nagu peaks tõendama lutside hilist saabumist võõrasse keele- ja kultuurikeskkonda. Lutside keele suurem „puhtus” seletub pigem Latgale etnilise mosaiiksuse ja mitmekultuurilisusega ning tõsiasi, et Ida-Lätis polnud pikka aega ühtki dominantset (prevaleerivat) keelt, mis oleks soodustanud ja kiirendanud enamuskeelde sulandumist. Vene keel kujunes Latgales elavate etniliste rühmade vaheliseks suhtluskeeleks alles 19. sajandil (Ariste 1962: 550). Kallas (1894: 12) on lutside etnilist ja keelelist olukorda iseloomustanud tabavalt: „rahvuste pudru seas elab meie Eesti rahva unustatud suguharu”.

Asjaomases kirjanduses leidub veenvaid näiteid selle kohta, kuidas antropolooiline ja etniline heterogeensus aitab vähemustel kauem ja paremini alal hoida etnilist omapära, *incl.* keelt. Selles mõttes olid leitud hoopis teiselaadses olukorras (Vaba 1997: 33 jj).

Päriiseesti keelealal on umbes 370 uuemat läti laentüve, millest suurem osa on registreeritud Lätiga külgnevatelt aladelt, peamiselt küll Kagu-Eestist: Harglast 176, Karulast 73, Häädemeestelt 89 ning Hallistest 57. Piiriäärsete alade läti-eesti kontakte elavdas kohatine segaasustus (vt täpsemalt Vaba 1997: 28 jj). Lätis paiknenud lõunaeesti keelesaarte sõnavaras on ligi 900 läti tüve: Leivus 719, Lutsis 173. **Keelekontaktide üks peamisi universaale on teatavasti sõnastatud nii:** mitteleksikaalne laenamine on võimalik ainult juhul, kui samast keelest on saadud ka leksikaalseid laene. Sõnavaralaenu on piltlikult väljendades pinnast ettevalmistav kahurituli morfoloogiliste ja süntaktiliste laenude vastuvõtuks ning võivad seega anda märku võimalikest morfoloogilistest ja süntaktilistest laenudest ja pakkuda uurijale taustatuge nende väljaselgitamiseks.

Asjaomases kirjanduses on väljendatud küll ka seisukohta, et mitteleksikaalne laenamine ei eelda tingimata eelnevat leksikaalsete laenude tulva. Keelekasutus ei ole täiesti alateadlik tegevus: seda mõjutavad ja muudavad inimeste uskumused, ilutaotlus, patriotism jne, mis võivad olla tõkestavaks filtriks, kusjuures süntaktilised konstruktsioonid, mida nii selgesti ei tajuta ega osata liigitada omaks ja võõraks, levivad läbi filtri. Hea näide on läti verbiprefiksate teadlik eiramine mõnede liivi keele kasutajate poolt. Nimetatud asjaoluga tõuseb päevakorda **kogutud materjali kvaliteet**. Läänemeresoome keelte materjali kogumisel on välitöödel kasutatud meetodika võinud jätta jälje saadud tulemustesse. Praeguse teema puhul puudutab see vähemalt osaliselt varasemat leivu keelematerjali, mida koguti tõlkemeetodil Bacmeisteri küsimustikuga (sks *die Bacmeisterschen Sprachproben*): nii on näitelauseisse sünenenud ohtralt süntaktilisi lätipärasusi. Artikli autor on sellele tõigale tähelepanu juhtinud (vt Vaba 1991: 83–84, märkus 4). Ka keelejuhi võib võõra keele mõju ulatus erineda. Nii on Valter Niilus leidnud, et 1930. aastail oma elava ja voolava kõne tõttu murdeuurimise keskpunktis olnud Leivu keelejuhi Alide Petersoni (1876–1938) idiolekt „sisaldas .. pisut rohkem lätimõjulisi moodustisi ja tõlkelaene kui mõne teise leivu murde kõneleja oma” (Niilus 1938a: 255).

3. Läti-eesti keelekontakti iseloom

Läti-eesti ja eesti-läti kontaktid on ajaloolisel ajal olnud ja on praeguseni valdavalt keeleülesed, need on toimunud ja toimuvad prevaleerivate keelte vahendusel. Öeldut võib tabavalt ilmetada Valgas sirgunud Valve Saretoki remargiga 1920. aastatest: „Minu isa suureks kurvastuseks oli, et meie õega kunagi läti keelt päriselt ära ei õppinud .. Aga meie sugupõlv ei vaevunud õppima enam naabri keelt, kui sai hakkama ka saksa või inglise keelega ..” (Vaba 1999: 539). Uuema aja eesti-läti ja läti-eesti kakskeelsus on toimelnud ja toimleb esmajoones kitsamas segaperekondade ringis. Perekondlik pitser iseloomustab eesti-läti keele- ja kultuurikontakte laiemaltki, mille ilmeks näiteks on eesti lätilaenulise sõnavara sisuplaan, kus domineerib koduse eluga (joogid-söögid, rõivad) seotud sõnavara.

Nii eesti kui ka läti keelt on mõjutanud ja mõjutavad üha kolm jõulist kontaktkeelt: saksa, vene ja inglise keel, kusjuures vene keele mõju püsib endiselt esiplaanil vähemalt Lätis. Ajaloolistest ja sotsiolingvistilistest teguritest olenevalt on saksa keele mõju läti keelele olnud väga ulatuslik, tõenäoliselt ulatuslikum kui saksa mõju eesti keelele. Seda asjaolu võib ilmetada kas või sellise statistikaga: eesti kirja- ja ühiskeeles on läti keele vahendusel saadud saksa laentüvesid 19%, Leivu keelesaarel aga koguni 37% kõigist murrakus registreeritud läti laenudest (Vaba 1997: 446).

Tänapäeva läti rahva ja keele kujunemises on osalenud latgalid, semgalid, seelid ja kuršid. Need neli balti hõimu elasid suurel osal tänapäeva Läti alast veel 9. sajandil. Tulevastesse lätlastesse on sulanud tähelepanuväärsel hulgal läänemeresoomlasi (liivlased ja (lõuna)eestlased, Bauska piirkonda sõjavangidena deporteeritud vadjalased ehk kreevinid) ning idaslaavi idiolektide kõnelejaid (venelased, valgevenelased ja poolakad). Nõnda on läti keel oma levikualal vägagi mitmepalgeline ja kontaktiurijal tuleb arvestada vahestiste substraadi-, adstraadi- ja superstraadinähtustega. Läti kirjakeel rajaneb keskmurdel, mida on kõneldud Läti keskosas Eesti piirist põhjas kuni Leedu piirini lõunas. Võrreldes leedu keelega on läti keele morfoloogiline struktuur mõnevõrra lihtsustunud. Selle üheks põhjuseks peetakse läänemeresoome keelte, eriti liivi keele mõju.

4. Balti-läänemeresoome keeleliit

Keeleajalugu ei saa vaadelda lahus muust kultuuriloost, seega on riskantne väita, et esiajalooliste keelte areng olnuks täiesti analoogiline nüüdisaegsete keelte arenguga. Balti-läänemeresoome väga pikaajalises, aastatuhandeid kestnud keelekontaktis on muutused ja mõju liikunud vastastikku üle keelepiiride, viinud mh ühisarenguteni (konvergents), mille seletamine laenudeks ei ole vägivallata võimalik. See, kuidas keeled realselt igas situatsioonis üksteist mõjutavad, on komplitseeritud. Ei saa kõrvale jätta võimalikke rööparenguid, keele süsteemisisese arengu mõju. Läti-eesti kontaktidest kõneldes ei tohi unustada, et mõlemat keelt on mõjutanud samad kontaktkeeled. Arvukaid keeleüleseid isoglosse silmas pidades on täiesti õigustatult hakatud rääkima balti-läänemeresoome keeleliidust kui geneetiliselt erinevate keelte liidust. Balti või kahe ülestikuse keeleliidu – Baltoskandia ja Hansa keeleliidu teemat on arendatud peaaegu terve sajand. Sellised keeleliidu (sks *Sprachbund*) teooria arendajad nagu Nikolai Trubetzkoy (termini *Sprachbund* esmakasutaja) ja Roman Jakobson on rääkinud ruumitegurist ja kasutanud õlilaigu metafoori: keelenähtused võivad liikuda tuumalast väljapoole. Keeleliidu või keeleliitude mõjuväljas olemine on tugevasti mõjutanud liivi ja eesti, vähemal määral vada keele arengut, kuid mitte nii väga soome keele arengut. Indoeuroopa keeltest on Baltoskandia ja Hansa keeleliidu mõjusfääris osalenud läti, taani, rootsi, norra ja alamsaksa keel, marginaalsemalt leedu ja vanapreisi (muinaspreisi), põhjapoola (Pommeri ja Kašuubi piirkond) ja ülemsaksa keel. Keeleliidu teema kohta leidub palju kirjandust.

Grammatikas avaldub võõrmõju vormiainese kohandumisena võõraste struktuurimallidega, aga ka otsese laenamisena, seejuures keele struktuurimallide kohandamine kontaktkeele mallidega peab alati olema kooskõlas selle keele enda struktuurilise eripära ja arengusuundadega (Blokland, Kehayov 2010: 42). Grammatikauuenduste juurdumist mõjutavad struktuurisobivus, kasutuspotentsiaal ja tendentsisobivus (Metslang 1996: 88–89). Eesti ja läti keelt iseloomustavad arvukad morfosüntaktilised sarnasused, mida enamasti ei saa seletada (hilise) läti mõjuga. Balti ja läänemeresoome keelte konvergentsinähtustest on nüüdseks sünenenud juba üpris ulatuslik kirjandus. Balti või kitsamalt eesti ja läti keele fonoloogilisi ja morfosüntaktilisi ühisjooni on käsitletud tüpoloogia ja areaalitüpoloogia kontekstis. Thomas Stolz on väga paljude uurijate töö tulemused kogunud sageli tsiteeritud üllitiseks „*Sprachbund im Balticum? Estnisch und*

Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft” (1991). Lähema vaatluse alla on Stolz võtnud sellised morfosüntaktilised ühisjooned nagu kvotatiivi, analüütilise superlatiivi, possessiivpronoomenid, refleksiivuse väljendamise, interrogatiiv- ja relatiivpronoomenid, küsivuse topeltmarkeerimise lause alguse ja lõpu partikliga, eitusverbi taandumise (defleksioon), *haben*-konstruktsiooni, rea samalaadseid debitiivi väljendamise võimalusi, ühisjooned adpositsioonide süsteemis. Liena Muižniece, Helle Metslang ja Karl Pajusalu on uurinud kõrvutavalt eesti ja läti keele mineviku partitsiibi finiidistumist (Muižniece jt 1999). Nad nendivad, et eesti ja läti keeles on mineviku predikaatpartitsiipide funktsioonid ja finiidistumise kulg paljus sarnane, lisades: „Neid sarnasusi ei saa seletada üksnes naaberkeelte hiliste kontaktidega .., on aga võidud saada vastastikusi mõjutusi ning oldud ka koos kolmandate keelte mõjuväljas.”

Toodud loetelu ei ammenda kaugeltki eesti ja läti keele ühiseid rööpsusi. Huvipakkuv rööbik on seotud arengutega pöördekategoorias. Oleviku ainsuse 3. pööre on ühes lõunaestli verbiklassis teatavasti lõputa, nt *a`nd`annab`*, *jũ`joob`*, *tulõ`tuleb`* (Keem, Käsi 2002: 47). Seda on seletatud olevikutunnuse *-*βi* kadumisega (Setälä 1899: 98–99) või kindla kõneviisi lihtmineviku muutevormistiku eeskujul tekkinud analoogiaga (Kettunen 1962: 85), muudes läänemeresoome keeltes on see aga markeeritud olevikutunnuse *-*pi* / *-*βi* jätkajatega (Rätsep 1989: 1508). Balti keeled pakuvad siin huvitava rööbiku: juba balti algkeelest peale on temaatiliste verbide ainsuse ja mitmuse (keeleajalooliselt ka kaksuse) 3. pööre olnud ja on puhas lõputa tüvi (Zinkevičius 1984: 219 jj), nt ld *kalba* ja lt *runā`rāagib*, *rāagivad`*.

Nii eesti kui ka läti kvotatiiv, samuti eesti jussiiv ning sellele funktsioonilt ja osalt moodustusmallilt vastav läti kaudse kõneviisi käsuvorm (*atstāstījuma izteiksmes pavēles paveids*, vt MLLVG I: 626) on tekkinud kummagi keele hilises arengufaasis ilma pöördelõppudeta. Leedu keeles on kaudse kõneviisi areng jäänud algusfaasi (Endzelīns 1951: 976 jj). Tänapäeva läti keeles on tingiv kõneviis isikulõppudeta ja ka eesti keeles on lõppudeta paradigma rööpselt isikulõpulisega võimalik, seda aktsepteerib ka keelenorm. Balti tingiv kõneviis kujunes idabalti keelefaasis ja selle vormistik moodustati pöördelõppudega (Zinkevičius 1984: 329–330; 1987: 222). Ka tänapäeva leedu tingiva kõneviisi ainsuse 1. ning mitmuse 1. ja 2. pööre moodustatakse lõppudega: *dirb/č/iau`töotaksin`*, *dirb/tum`töotaksid`*, *dirb/tũ`ta töötaks*, *nad töötaksid`*, *dirb/tu/me`töotaksime`*,

dirb/tu/te 'töötaksite'. Läti kirjakeele tingiv kõneviis moodustatakse supiini abil ja ilma pöördelõppudeta: *es, tu, viņš / viņa, mēs, jūs, viņi / viņas stradā/tu* 'ma, sa, ta, me, te, nad töotaks'. Läti vanemas kirjakeeles (nt 1753. a evangeeliumitekstis) isikulõpud alles püsivad. Tänapäeval esineb isikulõppudega konditsionaali vaid läti keele (geograafilises mõttes) perifeersetes piirkondades: ülemläti murdekeeles (sh latgali kirjakeeles) ja hajusamalt Kuramaal mõnes liivipärases murrakus (Endzelīns 1951: 893 jj).

Eesti vanem põhjaeestiline kirjakeel näitab isikulõppude püsimist tingivas kõneviisis kuni 17. sajandi lõpuni, ent nende kadumist noteerib juba Johann Hornung 1693. a ilmunud keeleõpetuses „Grammatica Esthonica” (lk 71: *olleksin minna / olleks minna, olleksime meie / olleks meie* jne). Eesti murretest on konditsionaali isikulõpud kõige paremini säilinud kirderanniku- ja idamurdes (Must 1987: 252 jj; Univere 1996: 15; vt ka Saareste 1955: 52, kaart 55: konditsionaali *-ksin*). Lõunaeesti murretest on konditsionaali pöördelõpud samuti kadunud (Tanning 2004: 117–118; Keem, Käsi 2002: 50). Rätsep märgib, et pöördelõppude taandumine on ainulaadne soome-ugri keeltes (1989: 1517–1518). Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et pöördelõppude taandumine tingivast kõneviisist on läti ja eesti keeles alanud peaaegu ühel ajal, kuid läti ühis- ja kirjakeeles on protsess jõudnud pöördumatult isikulõppude kadumiseni. Isikulõppudega konditsionaalivorme (formatiividega *-tu/m, -tu/t*) kasutab nüüdislāti üksikjuhtudel interjektsioonides (*lūg/tu/m* 'palun = paluksime') ja arhai-seerivates tekstides.

5. Läti mõju eesti murdekeele grammatikale

Selge, vaieldamatu läti keele mõju piirneb keelesaarte ja piiriäärsete murdealadega. Ulatuslik läti keele mõju Leivu keelesaarel ilmneb eelkõige foneetikas ja sõnavaras, kuid vaieldamatult ka grammatikas. Alljärgnevalt vaadeldakse läti keelest laenatud morfoloogilisi ja morfosüntaktilisi vahendeid, tuletusliiteid ning sõnamoodustusmalle, mis iseloomustavad eriti leivude keeleuusust ning vähemal määral Lutsi ja päriseesti kontaktvööndi murrakuid. Nagu juba öeldud, iseloomustavad paljud lätilaenulised grammatilised ja morfosüntaktilised ilmingud ka liivi keelt, kuid neil käesolevas lühiaurimuses ei peatuta.

5.1. Grammatiline sugu (geenus)

Indoeuroopa keelte enamikku iseloomustab teatavasti sookategooria. Läti keele grammatika tunneb mees- ja naissugu. Nii on leedugi keeles, kuid seal leidub ka vaieldamatuid jälgi kunagise kesksoo vormidest. Lisada võib sedagi, et läänemeresoome keelte mõned balti laenud viitavad laenuandjas eksisteerinud neutrumile. Läti sookategooria on universaalne, sest grammatilise sootunnuse saavad peaaegu kõik sõnad, kui nende sugu on võimalik liite abil markeerida. Grammatiliste sootunnuste poolest ei erine ainult nimisõnad, vaid ka ase-, omadus-, arv- ja kesksõnad (vt lähemalt Vaba 2006: 18–19). Balti keelte grammatiline sugu on seotud kongruentsiga: viimane on grammatilise soo kõige olemuslikum kriteerium. Nii nagu kogu Uurali keelte rühmas, nii ka läänemeresoome keeltes grammatiline sugu puudub. Grammatiline naissugu on kadunud ka liivi substraadil tekkinud läti keele liivipärastest murrakutest, kuid murdekeele taandudes ilmneb see tänapäeval idiolektiti veel kõnekeeles. Läti slängi iseloomustab sootunnuste teadlik segamine: formaalne meessugu võib märkida ka naissoost isikuid ja vastupidi: *ielas meita* 'miilits; politseinik = tänavatüdruk', *skuķis pro skuķe* 'tüdruk, plika', *sievietis pro sieviete* 'naisisik, naine'.

Läänemeresoome keeltesse, sh kirjakeeltesse juurutatud naissugu märkivate liidetega tuletiste kasutamine on fakultatiivse iseloomuga, sugupooli eristatakse eelkõige leksikaalsete vahenditega. Läti-eesti keelekontaktiga ei ole grammatilist sookategooriat laenatud isegi mitte läti keelest väga tugevasti mõjutatud Leivu murrakusse, mis võimaldab taas kord tõdeda, et süsteemile võõrad grammatikakategooriad kas ei juurdu üldse või jäävad laenates marginaalseks nähtuseks.

Läti meessoost noomenite sootunnused *-s*, *-š*, *-is* (ja *-us*), samuti naissootunnus *-s* jäävad laenamisel harilikult ära (elisioon: *seek* 'külimit' < *siek/s id.*, *tsepli* 'lubjaahi' < *cepl/is id.*), naissootunnused *-a* ja *-e* aga kas 1. kaovad lõpukao tõttu enam kodunenud laenudest (*rakan* 'nõid' < *ragan/a id.*, *tsemm* 'raudaas palkide ühendamiseks parves' < *cemm/e*), 2. transformeeritakse türevokaaliks *-a* / *-ä*, *-e* / *-õ* (*lipka* 'tinast tursaõng' < *blitk/a id.*, *pit'ska* / *pit'skā* 'kanepitemp' < *picka id.*, *d'ok't'õ*, vrd *dakte*) või 3. asendatakse muu vokaaliga, sageli *i*-ga (*tein'* : *t'ein'i* 'muistne veimevakk, puunõu vilja säilitamiseks', vrd *tīna* / *tīne id.*). Probleemi kohta detailsemalt ja lisanäiteid vt Vaba 1997: 410–411, 426–427, 434 jj.

5.2. Sootunnused Eesti perekonnanimistu lätitaustalistes perekonnanimedes

Eesti perekonnanimede süsteem on ühesooline, tänapäeva läti perekonnanimistu aga kahesooline (*Lapiņš – Lapiņa*). Kahesooline perekonnanimesüsteem loodi Lätis sihiteadliku nimekorraldustöö tulemusena 20. sajandi alguskümnendel. Algselt kunstlik kahesooline süsteem juurdus Lätis kiiresti ja kindlat seetõttu, et läti keelele on iseloomulik isikut tähistavate nimisõnade hästi arenenud sooline korrelatsioon: praktiliselt igast ametit, elukutset, aunimetust vms märkivast nimisõnast võib tuletada nii mees- kui ka naissoost vormi, nt sõnakuju *ģenerālis* 'kindral' kõrval on mõeldav ka *ģenerāle* 'naiskindral', *prostitūte* 'naisprostituut' kõrval ka *prostitūts* 'meesprostituut'.

Läti perekonnanimede maskuliinse sootunnuse -s ja -š elisioon on tavaline Eesti perekonnanimistu vanemasse kihistisse kuuluvates lätitaustalistes perekonnanimedes (Vaba 2002: 274 jj). Meessootunnust -s, -š (-sh) sisaldavad *ins-*, *ings-*, *inš-*, *insh-* lõpulised perekonnanimed moodustavad 15% ja naissootunnust -a sisaldavad *ina-*, *ōna-*, *inja-*, *ōnja-* lõpulised nimed 31% Eesti perekonnanimistu lätitaustalistest *in*-nimedest. Eestis võivad naisedki kanda maskuliinse tunnusega perekonnanime, kuid lähemad andmed (kui paljud, millistes Eesti piirkondades, miks) selle kohta puuduvad. Naissootunnustega nimede küllalt suur osakaal *in*-nimede hulgas kõneleb ühelt poolt nende hilisest ilmunisest Eesti perekonnanimistusse, kuid teiselt poolt võib see olla märk paljude sellesse rühma kuuluvate nimede hoopis muust, eelkõige idaslaavi päritolust (Vaba 2004: 52 jj). *it-*, *et-*, *itis-*, *its-*, *ite-*, *el-*, *elis-*, *els-*, *ele-*, *ul-*, *ulis-*, *uls-*, *ule-* lõpuliste lätitaustaliste nimede kohta Eesti perekonnanimistus vt lähemalt Vaba 2004: 58 jj.

Eesti kohanimistu läti algupära nimedes on sootunnused elideeritud, nt Hel *Maardina* (tal), Krl *Mutsina / Mugina* (järv), *Puurina* (tal), Vas *Idina* (järv).

5.3. Plurale tantum-sõnad

Ainsus- ja mitmussõnade hulk erineb keeliti, kuid tähendusväljad, kuhu need kuuluvad, on enamasti ühised (EKG I: 61–62). Hella Keem ja Inge Käsi on osutanud, et Võru murdes kasutatakse teistsuguseid mitmussõnu kui põhjaeesti või kirjakeeles ja neid on rohkem, nt *jahu*, *ra`tta* 'vanker',

sūrma 'tangud', *rüä* 'rukis' (2002: 38). Nähtus iseloomustab ka keelesaari, nt Lut *kaari/keze* 'vanker', Lei *d'ova* 'jahu'. On huvitav märkida, et sama semantikaga mitmussõnad esinevad ka läti ühis-, kirja- ning murdekeeles, nt *milti* 'jahu', *rati* 'vanker', *putraimi* 'tangud', *ratiņi* pl 'käru, käsivanker', *rudzi* 'rukis' (LES), Itg *b'olt'i m'ilt'i* 'valged jahud = nisujahu', *rot'i* 'rattad = vanker', *rudz'i* 'rukis' (Reķēna 1998 I–II).

5.4. Superlatiivsuse väljendamine

Läti tavalisim superlatiiv ja eesti analüütiline superlatiiv moodustatakse teatavasti samamoodi: partikkel (= pronoomeni *viss* plg *visu resp.* pronoomeni *kõik* sgg) + võrdlussõna keskvõrde vorm, nt *visu skaist/āk/ais* > *vis/skaist/āk/ais* – *kõige kauni/m*. Läti kõne- ja murdekeeles on peale ülalkirjeldatud tavapärase superlatiivi moodustusviisi hulgaliselt muid objekti omaduse maksimaalse intensiivsuseastme väljendamise viise (MLLVG I: 464 jj.). Mõned neist on tulnud kasutusele Leivu murrakus, kus tavalisim vormimall maksimaalse intensiivsuseastme väljendamiseks on *ül'`eba* 'rohkem, enam' + võrdlussõna algvõrre / adverb, nt *ül'`eba so`ur* 'kõige suurem': *ta d'ēzu`s "o`m üll'`eba so`ur kū`ön'ig* 'see Jeesus on kõige suurem kuningas' (Niilus 1937: 27, vt ka *ibid.*: 69–70), *ül'`eba + illu`s* 'kõige ilusam'. Vormimall lähtub läti keelest: *pārāk* (= *pār`üle* + keskvõrde tunnus *-āk*) 'liiga, ülearu' + võrdlussõna algvõrre / adverb, nt *pārāk dārgs* 'liiga, ülearu kallis', *pārāk daudz* 'liiga palju'.<sup>2</sup> Niilus (1937: 70) on seda Leivu moodustusviisi võrrelnud Hargla esinemusega: *`iiba soolanō* 'väga soolane', *`iiba suur* 'väga suur'. Ent Hargla *`iiba* etümolooogia on ebaselge. Läti keele eeskujul on Leivu murrakus väljendatud omaduse suurt määra ka lätilaenulise tõhustava adverbiga *mūž'igadō* 'väga, täiesti, igavesti' < It *mūžīgi* adv *id.* < *mūžīgs* adj 'eluaegne, igavene' (Vaba 1997: 320): *kumball_om_mūž'igadō āste* 'kellel on väga hästi' (Niilus 1937: 16).

Hargla murrakus väljendatakse omaduse suuremat määra tarindiga intensiivistav adverb *hāste* + komparatiiv, nt *tā poi`skōnō om hāste sūrōmb ku tū`tru`kla`ts* 'see poiss on (palju) suurem kui tüdruklaps' (Keem, Kāsi 2002: 44). Tarindile on täpne vaste idaläti murdekeeles, sh Latgales:

² Murdenäidete transkriptsiooni on siin ja edaspidi mõnevõrra lihtsustatud.

Muk`uona Stas's' lab'i vacuôks p`uis's' b`'ie p`ar man'i 'M. S. hästi vanem poiss oli minust = M. S. oli minust vanem (= hästi vanem) poiss' (Rekšēna 1998 I: 545 *sub lab'i*).

5.5. Konditsionaal

Muižniece, Metslang ja Pajusalu on lõunaestli idapoolsete ja idaläti murrete silmatorkava spetsiifilise ühisjoonena esile toonud mineviku partitsiibi kasutamise tingiva kõneviisi oleviku tähenduses, nt *tiig võinuq tullaq* 'te võiksite tulla' (Muižniece jt 1999: 534); nii ka Lutsi murdes: *Jooze v`aene ümbre tule, / Kab kä`eken es palanu* 'Jookseb vaene ümber tule, et käekene ei põleks = ei põlenud' (Kallas 1894: 83), *ma tulnu* 'tuleksin = tulnud' (Sang 1936: 406). Autorid peavad seda abiverbita mineviku partitsiibi finiidistumise üheks kõige ilmekamaks osutuseks. Läti murdeuurija A. Elksnītise järgi on nähtus registreeritud järgmistes pagastites (murrakutes): Lazdona, Prauliena, Sarkaņi, Patkule, Cesvaine ja Dzelzava pagastis (FBR IX 1929: 154). Esitatud läti näiteid on siiski võimalik alternatiivselt tõlgendada kui konditsionaali elliptilise perfekti vorme: *ka(b) tu vysu zynuojus`æ, .. gaužuok rauduotul`i* 'ja tu visu būtu zinājusi / zinātu – raudātu vēl gaužāk / kui sa kõike oleks teadnud / teaks – nutaks veel kibedamini' (vt ka Endzelīns 1951: 974). Muide, dainanäide ongi Muižniece jt artiklis tõlgitud perfektiga: *Kaut ieviņa vēl ziedējuse* 'Kui (oleks) toomingas veel õitsenud' (1999: 526). Ka Keem ja Kāsi on selliseid juhte tõlgendanud konditsionaali perfektiks, nt *sa^k kirutanu kirutamist* 'sa oleksid kogu aeg aina kirjutanud' (2002: 21).

5.6. Debitiiv

Läti keeles väljendatakse deontilist ehk kohustuslikku vajadust ('on vaja, on tarvis') erilise kõneviisi, debitiiviga. Läti debitiiv moodustatakse järgmiselt: keeleajalooliselt pronominaalset päritolu liide *jā-* + ind prees sg / pl 3. p (MLLVG I: 615 jj). Agent seostub debitiivivormidega daativis: *man (ir) jāiet* 'ma pean minema = mul on minemine'. Nüüdisläti keeles täheldatakse debitiivi kasutussageduse selget vähenemist (Bušs 1999: 519). Leedu keel ei tunne debitiivi.

Läti keele debitiiv on olnud eeskujuks vastava malli tekkele keele-
saartel: agent_{adess} + *olema*-verbi sg 3. p + teonimi / *k*-liiteline deverbaal_{sgn}:

Lut *Sul iks on* [sic!] *minemine küü* 'sa pead ikka koju minema' (Kallas 1894: 29); Lei *mull_om min'e`k' k'aõma* 'ma pean vaatama minema' (Niilus 1937: 13), *tuul õ`m k'uulmi`n`ta* peab surema' (*ibid.*: 25), *ku mull_a`m mie`k`t`adi_bulõ u`n`t`ulõ ka tās`t`mi`n`* 'et ma pean tädi juurde minema ja talle ka rääkima' (*ibid.*: 27), *bõ`t`p`o`jal`olnudõ mie`k`mõ`ttsa jelama* 'aga poeg olevat pidanud minema metsa elama' (*ibid.*: 34), *mull om min'ek / min'emin* 'ma pean minema' (Nigol 1970: 65). Kirjeldatud debitiivikonstruktsioon esineb ka liivi keeles: *um luggõmõst*, kuid teonimi on liivi keeles ainsuse osastavas. Liivi keeles võib *olema*-verb peale indikatiivi esineda ka kvotatiivis ja konditsionaalis.

5.7. Optatiiv

Optatiivi (ehk desideratiivi ehk soovivat kõneviisi) on Lätiga piirnevates Häädemeeste ja Karksi murrakus väljendatud *kest*-formatiivi abil, mis on algupäraselt deminutiivliite *-kene* sgp *-kest*: Hää *ei nut'ukest* 'ära nuta', Krk *kor'gakest* 'korja', *võtakest* 'võta' jt. Deminutiivse optatiivi kohta on andmeid vanapärasest Karksi murrakust, kus seda on tarvitatud eelkõige väikese lapse kõnetamisel (Pajusalu 1989: 142). Pajusalu seostab deminutiivse optatiivi kasutuselevõttu suhtluspartnerite lähedust rõhutava keelekasutusega. Analoogiline nähtus on laialt levinud läti hoidjakeeles, mida iseloomustab silmatorkavalt rohke deminutiivide kasutamine (vt „6. Läti mõju sõnamoodustuses”): deminutiivliite *-iņ-* võib peale noomenite ja adverbide liituda ka verbidele, nt *čučēt* → *čuč/iņ/āt* 'tuduma', *iet* → *iet/iņ/āt* 'minema, käima', *kakāt* → *kaķ/iņ/āt* 'kakama', *nākt* → *nāk/iņ/āt* 'tulema', *ninnāt* → *ninn/iņ/āt* 'jooma', *sēdēt* → *sēd/iņ/āt* 'istuma', *stāvēt* → *stāv/iņ/āt* 'seisma' (näited allikaist ME; EH; Rūķe-Draviņa 1961: 85–91; 1977: 239–240). Artikli autorile kättesaadav materjal osutab selgelt, et deminutiivliitega verbide pöördelistest vormidest kasutatakse eranditult ainult imperatiivi ainsuse 2. pööret funktsioonis, mida Pajusalu eeskujul võiks nimetada deminutiivseks optatiiviks: *Maz/iņ/š mīl/iņ/š bērni/iņ/š, nāc/iņ/ās šurp!* 'väike (dem) armas (dem) laps (dem), tule (dem) siia!', *čuč/iņ/ā* 'tudu (öeldakse lapsele) – schlaf, mache ein Schläfchen (zu einem Kinde)', *nāc-iņ-ā!* 'tule (lapsuke) – komm (du Kleiner)', *sēdi/ņā, mans maziņmazītiņais, zaķīti, nu lūūūūdzu sēdi/ņā, ņu apsēd/iņ/ājies, mīlumiņ, dabūsi kārumiņu ..* 'istu (dem), mu pisitillukesekene, jänkukene, no palun istu (dem), no istu (dem + refl), kullake, saad maiuspalakese ..' (näited

allikaist Rūķe-Draviņa 1977: 239–240; ME I: 418; ME II: 698; Internet). Deminutiivse optatiivi marginaalne levik eesti keeleala lõunapiiril viitab võimalikule läti eeskujule.

5.8. Verbitarindi finiiitverb + sama verbi teonimi tõhususreduplikatsioon

Sellele Hargla murrakus esinevale tarindile juhivad tähelepanu Keem ja Kāsi (2002: 21): *sa^k kirutānu kirutamist* 'sa oleksid kogu aeg aina kirjutanud'. Läti keeles on kirjeldatud tõhususreduplikatsioon väga tavaline, nt *līst ar līšanu* 'muudkui voolab / kallab / sajab = voolab voolamisega': *benzīns cilindrā līst ar līšanu* 'benziin muudkui voolab silindris'; *tecēt ar tecēšanu* 'muudkui jookseb = jookseb jooksmisega': *ūdens ar tecēšanu sāka tecēt* 'vesi hakkas kõvasti voolama', *ne tek ar tecēšanu* 'ei voola kõvasti = ei voola voolamisega'. Mati Ereli ja Matti Punttila soome-ugri keelte tõhusreduplikatsiooni käsitlevas artiklis on näiteid teonimega tõhustatud reduplikatsioonitüübi kohta vaid soome keelest (1999: 8). Kirjeldatud reduplikatsioonitüübi marginaalne levik eesti keeleala lõunapiiril viitab võimalikule läti eeskujule.

Niilus avaldas 1938. a artikli „Reduplikatiivsõnadest” (1938b), kus ta väljendab arvamust, et Leivu olevat „ainus eesti murre, kus allakirjutanu teades reduplitseerimisprintsip on veel praegugi üsna elujõuline”. See on ilmselt inspireeritud läti keelest, kus reduplitseerimisvõimaluste hulgas on väga iseloomulik intensiivistava genitiivi lisamine samatüvelise nimisõna resp. omadussõna ette, nt *pār kalnu kalniem* 'üle kõrgete mägede = üle mägede mägede' (kvantiteeti augmenteeriv funktsioon), *mīkstu mīkstie pēļi* 'pehmemast pehmemad sulekotid = pehmete pehmed sulekotid' (kvaliteeti intensiivistav funktsioon). Enamikule Niiluse esitatud Leivu näidetele leidub täpne reduplikatiivvaste lätist: *'al'i _al'l'a's* 'üsna, päris haljas' – *zaļ/zaļš / zaļum/zaļš, ill'u-il'uza* 'väga ilusad' – *skaistum/skaisti, š'in'i _š'in'n'i'n* 'sini-sinine' – *zil/zils / zilumzils, väigu-, väiku-väikuke* 'väga väike' – *mazum/mazais* jt. On oluline rõhutada, et kirjeldatud läti reduplikatsioonitüübis ei esine korratava põhisõna tüveosa olulist häälikulist ega tähenduslikku deformatsiooni. Tegemist pole kivilinenud väljenditega, vaid regulaarse moodustusmalliga. Samalaadset reduplikatsiooni tunneb (piiratult) ka eesti ühis- ja kirjakeel, nt *lollide loll* 'väga loll', *varaste varas* 'suur varas' vms.

5.9. Lätipäraseid verbireksioonid

Neid võib täheldada Leivu murrakus, nt *tahtuma* + adess: *Lei ku tü`trigul ta`htunu`et tüdruk tahtnud`* (Niilus 1937: 55), *vai su`l ka`h la`s tah`tunu kord`ada`* 'kas sa ka oleksid tahtnud lugeda' (Nigol 1955: 149), vrd lt *gribėties* + daat 'millegi järele vajadust tundma, tahtma, soovi omama'.

5.10. Pronoomenisüsteem

Tõdemus, et grammatilise funktsiooniga sõnu (partikleid, adverbe, proadverbe, adpositsioone, afiksaaladverbe, modaaladverbe, konjunktsioone, interjektsioone, emfaatilisi partikleid) laenatakse hõlpsalt (vt nt Blokland, Kehayov 2010: 35 jj), leiab kinnitust ka eesti-läti kontaktis intensiivselt osalenud murdekeele grammatikas. Pronoomenid on teatavasti suletud sõnaklass, kuhu erinevalt substantiividest hõlpsasti uusi liikmeid ei lisandu. Siiski on Leivust registreeritud lätilähtene interrogatiivpronoomen *kas`mis`*, vrd lt *kas`kes, mis`*, kuid siin võib tegemist olla ka individuaalse juhulaenuga, mis on väga iseloomulik nähtus taanduva kakskeelsuse olukorras (Vaba 1997: 289).

5.10.1. Lõunaeeesti demonstratiivpronoomenite kolmeliikmeline süsteem

Eesti kirjakeeles ja põhjaeestilises murdekeeles on *see* ja *too* tähenduserinevus (idiolektiti) neutraliseerunud: tegelikult kasutatakse vaid demonstratiivpronoomenit *see*, mis osutab ajas või ruumis nii lähedasemale kui ka kaugemale entiteedile (EKG I: 29). Lõunaeeesti keeleala, sh keelesaari aga iseloomustab kolmeliikmeline demonstratiivisüsteem: *seo* / *s`joo* (harilikult otse kõneleja juures asuva kohta) – *taa* (harilikult lähiümbruses asuva kohta) – *tuu* (harilikult endast kaugemal asuva kohta) (vt Keem 1997: 40; Keem, Käsi 2002: 44; VES). Balti algkeelele tagasi viidav demonstratiivpronoomenite kolmeliikmeline süsteem (Zinkevičius 1984: 209 **šis* / **is* – **tas* – **anas*) püsib mõnevõrra modifitseerununa läti ühis- ja kirjakeeles ning latgali kirja- ja murdekeeles: lt *šis* / *šī* (kõneleja seisukohalt lähiümbruses asuva kohta) – *tas* / *tā* (kaugema ja abstraktsema kohta) – *viņš* / *viņa* (veel kaugema kohta) (MLLVG I: 513–514); ltg *itys* / *itei* / *šys* / *šei* 'see' (harilikult lähiümbruses oleva kohta) – *tys* / *tei* (neutraalne),

viņš / viņa (endast kaugemal asuva kohta) (Leikuma 2003: 22). Nii nagu põhjaeesti *see / too*, nii ka läti kirja- ja ühiskeeles võib *šis / šī* ja *tas / tā* tähenduserinevus olla neutraliseerunud (MLLVG I: 518). On mõeldav, et Ida-Läti murdekeel on toetanud lõunaeesti demonstratiivpronoomenite kolmeliikmelise süsteemi püsimist.

5.10.2. Leivu artiklilaadne demonstratiivpronoomen *ta*

Läti keelele on iseloomulik demonstratiivpronoomeni *tas / tā* artiklilaadne kasutamine. Tegemist on saksa kui artiklikeele mõjuga. Sama fenomen iseloomustab teatavasti nii läti kui ka eesti vanemat (tõkelist) kirjasõna, vrd *Neitsinnazet enge ei pea teije mitte sōhma: Sedda Adlerri, sedda hauwkast, seda kallakawwi* (Gutslaff 1649–56: 5Ms 14 < SC 1992: 118). Läti keelele, eriti kõnekeelele on *tas / tā* artiklilaadne kasutamine väga iseloomulik ka tänapäeval (Endzelīns 1951: 534; MLLVG I: 519), mistõttu see kuulub 50 kõige sagedasema läti sõna hulka: *tas / tā* sagedus on üle viie korra kõrgem kui demonstratiivpronoomenil *šis / šī*. Demonstratiivpronoomeni *ta* lätipärast kasutust võib täheldada ka Leivus (Vaba 1997: 42): *š'in'n'u d'eezuss vōtt je'nnō_mun'u, ü'tless t'a j'em'a, be't ta la't's'eij_uz'u* 'sind Jeesus võtab enda juurde, ütleb see ema, aga see laps ei usu' (Niilus 1937: 26).

5.10.3. Lätimõjulised pronoomenid ja proadverbid

Lätilaenuline partikkel *ko't's'/k'o't's'* 'kas või; mis tahes' (< lt murd *koč id.* < vlgvn *hочь* või pl *choc'* EH I: 637; vt ka Reķēna I: 510 *sub koč²*) moodustab Leivu murrakus koos järgneva pronoomeniga umbmäärase mõõndust märkiva ühendi: *k'ot's kumb* 'ükskõik kes, ükskõik milline', *k'o't's' mi'a* 'ükskõik mida, mida tahes', *k'o't's' m'ār'ān* 'ükskõik mis-sugune, missugune tahes' (vt ka Niilus 1937: 58; 1940: 27–28).

Leivu murrakus esinevad järgmised tõkelised pronoomenid: *ta_j'ež'i*, *na_j'ež'i* ja *š'i_j'ež'i*, *ni'e_j'ež'i* 'seesama, needsamad = see + ise, need + ise', vrd lt *tas pats, tie paši, šis pats, šie paši id.* (ME III: 125 *sub pats*; Endzelīns 1951: 541), *s'āra_n_j'ež'i*, *sārttse_j'ež'i* 'just niisugune, just niisugused = säärane + ise, säärased + ise', vrd lt *tāds pats / tāds pat, tādi paši / tādi pat id.* (Endzelīns 1951: 541–542), *ü't's'_j'ež'i* 'mitte ükski, ei keegi (eitavas lauses); üksainus, üks ja sama = üks + ise': *ü_el_j'ež'i*

ei "ollõw ne`i pi`k` kellelgi ei olevat nii pikk [nina]'* (Niilus 1940: 20–23; 1937: 49), *vrđ lt nev.iens pats`mitte ükski`*; *viens pats`ainus, ainuke / nur einer, allein' (ME III: 124 *pats*).

Paul Alvre (1975: 238–241) arvates on läti tõlkelaen lõunaeesti piiri-äärsetes murrakutes (Har, Rõu, Vas, Se) ja Lutsis kasutatav prefiksilaadne *edi-* / *ed'i-* / *et'i-* / *idi-* / *id'i-* (< *ei* + *tea*), mis liitub pronoomenite ja depronominiaalsete adverbide ette, märkides umbmäärasust: *edi/kiä`ei tea kes, keegi`*, *edi/kohe`ei tea kuhu, kusagile`*, *edi/ko(h)n`ei tea kus, kusagil`*, *edi/kost`ei tea kust, kusagilt`*, *edi/kui`ei tea kuidas, kuidagiviisi`*, *edi/kuna`ei tea kunas, kunagi`*, *edi/miä`ei tea mis, miski`* (VES); *edi/kelles, et'i/kel`kellelgi`*, *et'i/kelle`kellelegi`*, *edi/kohe / et'i/kohe`kusa-gile, kuskile`*, *edi/kon = et'i/koh`kusagil, kuskil`*, *edi/kui = et'i/kui`kuidagi(viisi)`jt* (VKM VI: 692): Rõu *Merehn vai edikon üldäss ka ollõv eherüüisi`Meres või tea(b) kus (= ei tea kus) öeldakse ka olevat (jõe) forelle`* (*ibid.*: 605), *Ma`\_tul`li`ves`kist vai edikost ..`ma tulin veskilt või tea(b) kust (= ei tea kust) ..`* (*ibid.*: 669), *Juudi`\_vai edik`_kink nimä`ol`li`Juudi või tea(b) kes (= ei tea kes) nad olid`* (*ibid.*: 669), *Tiä`\_miä`timä`must`tahtõ ..`tea mida (= [ei] tea mida) ta must tahtis ..`* (*ibid.*: 661). *ed'i* esineb ka iseseisvalt, nt *edi`ei tea`*.

Eventuaalselt tõlkelaenuline *edi* jt lähtuvad läti indefiniitsetes pronoomenites ja proadverbides sageli kasutatavast prefiksist (partiklist) *nez / nezi* (ltg *naz / nazyn*) '*ei tea, mine tea*' < *ne/zin`ei + tea*', nt *nez kãpẽc`tea(b) miks`*, *nez no kurienes`tea(b) kust`jne*. Alvre andmeil ei ole teistes soome-ugri keeltes sellist derivatsioonitüüpi. Prefiksite abil pronoomenite tuletamine on eesti kirjakeelele üldiselt võõras, vt siiski *eikeegi, eimiski*.

Latgali murdekeeles ja leedu keeles esineb indefiniitne prefiks (partikkel) veel järgmisel kujul: ltg *kazy / kaz`yn* < *kas zyn`kes teab`* (Reķēna 1998 I: 490–491), ld *kaž / kaži / kažin / kažna / kana* < *\*kas žinā`kes teab`*, nt *kažin kas`* (kes) *teab kes / tea kes`jt* (Kazlauskas 1968: 402; Rosinas 1982: 41).

teadma-verbi analoogiline areng on täheldatav siiski ka eesti kirja- ja ühiskeeles ning soome keeles. Eesti (*kes*) *teab*, (*ei*) *tea*, *ei tea mis* jms esinevad baselgust, ebamäärasust, teadmataolu, kõhklast, kahtlust väljendavates ühendites: *Ei tea kelle sigitatud sant. Teab mis mees tast saab. On tea kuhu kadunud. Jooksis ähmis ei-tea-kuhu. Koju jõutakse tea millal. Tea(b), kas loomad said ikka korralikult süüa? Tea kas oli seeme halb või mis? Kaotas kindad kes teab kuhu. Teeks ei tea mis ära. Mõtleb enesest*

ei tea mis. Ei tea kedagi. Ei tea midagi. Tea, kumb astus esimese sammu, kuid .. (näited allikast EKSS 5: *sub* teadma); soome *kukaties, kenties* 'kes teab, võib-olla, ehk', *ties* 'mine tea, kes teab, taevas teab, tont teab; võta kinni; mine tea' (SES): *Ties milloin tapaamme uudestaan* 'Tea(b), millal jälle kokku saame', *Saimme odottaa ties kuinka kauan* 'Pidime tea(b) kui kaua ootama', *Viivyn viikon, kenties kaksi* 'Jään nädalaks, võib-olla kaheks', *Kenties selitätte tarkemmin, mitä tarkoitatte* 'Ehk selgitate täpsemini, mida silmas peate'.

Kirjeldatud ühendeis esineb teinekord sõna *jumal*: eesti *Peab ennast jumal teab kelleks. Jumal seda teab, kus ta kolab. Jumal ise teab, mis sest saab*; soome *Kysyi kelloa herra ties monennenko kerran* 'Küsis kella jumal teab mitmendat korda'. Sellelegi nähtusele leidub vaste läti keeles: *diez / diezi / diezin* 'mine tea' < *dievs + zin* 'jumal teab' (ME I: 487). Nagu ülalkirjeldatud *nez*, nii ka *diez(in)* esineb indefiniitsete pronoonenite, proadverbide jms koostisosana: *diez kas* 'tea kes / mis', *diez kāds* 'tea(b) milline', *diez kad* 'tea(b) millal', *diez cik* 'tea(b) kui palju', *diez vai* 'vaevalt (küll)'.

5.11. Läti keele mõju adpositsioonisüsteemile

Läti keele mõju keelesaarte kaassõnafraasidele on märgatav. Läti keeles domineerivad indoeuroopa keeltele iseloomulikult eessõnafraasid. Läti kirja- ja ühiskeeles on õieti vaid kaks tagasõna – *dēļ* 'tõttu, pärast' ja *labad* < *laba dēļ* 'jaoks, pärast, heaks' – ning nende sagedus on väiksem kui eessõnadel (MLLVG I: 724), mistõttu on täiesti ootuspärane, et neid pole keelesaarte murretesse laenatud. Nii eesti kui ka läti keeles sõltub kaassõna *pārst* = *pēc* asendist kaassõnafraasi tähendus: *pārst kontserti* = *pēc koncerta* (ajakaassõna), *viisakuse pärast* = *pieklājības pēc* (põhjusaassõna). Eesti keel eelistab eessõnadele tagasõnu, mis on iseloomulik soome-ugri keeltele: valdav osa eesti kaassõnadest on tagasõnad (EKG I: 37). Läti keelega piirnevates päriseesti murrakutes ja kolmandat põlve lätieestlaste keeles võib ka neutraalses kõnes täheldada läti keele eeskujul tavapäraste tagasõnade kasutamist eessõnadena: Krl 'kartuli^k kasusõ nu^p pääle^m maa kah – Miä ol'l, tuu ol'l õks all maa (VKM VI: 22); Balvi, Ida-Läti .. *kes elas ligi piiri* 'piiri ligidal', vrd lt *pie robežas*; *sain pärast läbi panka kätte* 'panga kaudu', vrd lt *caur banku* (Vaba 2010: 378).

Leivu murrakus on juurdunud kaks läti keelest laenatud eessõna: *bez* ja *pa*. Suure kasutussagedusega on Leivus ilmaolekut väljendav eessõna *bez* / *bes* + abessiiv, vrd lt *bez* 'ilma' (Vaba 1997: 256): *bez rō`ividō* 'ilma riieteta' (Niilus 1937: 20), *bes\_k`erik_j`ezandada* 'ilma kirikuõpetajata' (*ibid.*: 25), *bez m`aadō* 'ilma maata' (*ibid.*: 39), *bez_l`iemadō* 'ilma leh-mata' (*ibid.*: 39). Niiluse avaldatud Leivu tekstidest (1937) nähtub, et abessiiv väljendab ilmaolekut koos eessõnaga *bez*, eesliiteta ühendeid leidub aniharva. Nagu läti keeles *bez*, nii ei esine ka Leivu murrakus *bez* / *bes* iseseisva määrsõnana. Olgu märgitud, et eessõna *bās* 'ilma' kasutus on sage ka liivi keeles.

Läti eessõna *pa* on laenatud tähendustes 'mingi osa, üksus või annus korraga; võrdsete üksustena pidevas järgnevuses': *pa k`oud`ž`i* 'kuude kaupa', *pa raazikste* 'natukehaaval, vähehaaval, raasukeste kaupa', vrd lt *pa mēnešiem* 'kuude kaupa', *pa daļām* 'osade kaupa', *pa vienam* 'ühe-kaupa' (Vaba 1997: 327; MLLVG I: 746).

Leivu murrakus, hajusalt Lutsi murdes ja päriseesti murretes on genuiinsed adpositsioonid saanud läti keelele iseloomulikke tähendusi ja funktsioone.

Omastav + tagasõna *bāle* (< *pāāle*)

Lei *"ollōw m`ōünūde .. l`emma kattōķūmme r`ubl`i_bāle* 'olevat müünud lehma kahekümne rubla eest' (Niilus 1937: 39), *"oš`t`i ta ra`a\_bāle r`āt`i* 'ostis selle raha eest räti' (*ibid.*: 40); Hls *saa\_bāl`kakjid* 'saja katkutud [linapeo] eest' (VKM VII: 23),

vrđ lt eessõna *par* + ak-instr 'üle, kõrgemal(e), peal(e), kohal(e), sealpool / sinnapoole ..; eest, vastu (osutab sellele, mille tasuks midagi makstakse või mille vastutasuks midagi toimub)' (ME III: 84–86 *par*; MLLVG I: 740–741).

Eessõna *üle* + omastav

1. *ül`e kattō n`ād`al`i* 'kahe nädala pärast' (Niilus 1937: 32), *ül`e āstagu* 'aasta pärast' (*ibid.*: 39);
2. *ül`e t`a tarkkuzō* 'tema tarkuse eest' (*ibid.*: 22);
3. *ül`e r`ag`aņide* '[rahvajutt] nõidadest' (*ibid.*: 59);
4. Lut *Māāne sul um üle s`joo hādā!* 'Mis häda sul sellest on!' (Nigol 1970: 67);

5. *t`u vō`ttanu ruj`gi kã`tte u`n ül`nu ku a`ndaw ül`e p`ää`* 'too võtnud kaika kätte ja öelnud, et andvat vastu pead' (Niilus 1937: 57),

vrđ lt eessõna + ak-instr *par*:

1. 'pärast (põhisõnaga märgitud ajaühiku järel, möödudes)': *par stundām trim`* 'tunni kolme pärast';
2. 'eest, vastu (osutab sellele, mille tasuks midagi makstakse või mille vastutasuks midagi toimub)': *par sviestmaizi dabūja toreiz tās mājas`* 'võileiva [hinna] eest [ta] tookord need majad sai';
3. (kõnelemis-, mõtlemis- jms verbide rektisiooniline laiend, osutab sellele, kellest või millest räägitakse, mõeldakse)': *par to nav vērts runāt`* 'sellest pole mõtet rääkida / sellest ei tasu rääkida';
4. 'tõttu, pärast (mingil põhjusel, millegi tõttu)': *par kuo tad nu viņa nenāks`* 'mispärast ta siis nüüd ei tule', *kas tev par daļu`* 'mis sul sellest / mis see sinu asi on';
5. (ühendites löömise kohta), *vrđ* lt *dot pa(r) galvu`* 'vastu pead andma', *pa(r) pieri sist`* 'vastu laupa lööma' (ME III: 84–86 *par*; MLLVG I: 740–741).

Omastav + tagasõna *bule* / *bulō* (< *poole*)

ma sōida k`odō`_bulō j`ema k`ađema`* 'ma sõidan koju ema vaatama' (Niilus 1937: 13), *pieremīš`_š`ei` t`rejja bulō` 'peremees sõidab Riiga' (*ibid.*: 42), *“o`m min`nūde .. k`odō`_bulō`* 'on läinud .. koju' (*ibid.*: 45), *zđ`s pakkōw je`ttō`_bulō`* 'siis [kurat] põgenevat kaugemale / ära' (*ibid.*: 44), *ü`t`š`_“o`m min`ü` je`ttō`\_bulō` ma`rd`u k`o`rd`ama`* 'üks on läinud edasi (= kaugemale) marju korjama' (*ibid.*: 51).

Tänapäeva läti keeles on vaid üks kohakääne, lokatiiv, mille abil väljendatakse nii asu- kui ka sihtkohta (MLLVG I: 405 jj). Ühemõttelise võimaluse väljendada sihtkohta pakub analüütiline alternatiiv, eessõna*fraas* *uz`* 'peale, poole' + ak-instr: *uz Rīgu braukt`* 'Riiga sõitma' (ME IV: 311 jj *uz*; MLLVG I: 747). Leivu murraku tendents väljendada sihtkohta analüütiliselt on selgelt lätimõjuline. Kuid sihtkohta on Leivus väljendatud siiski ka illatiiviga (Niilus 1937: 26): *tūl ta`htu`s min`ā kalmōtta`ida`* 'ta tahtis minna surnuaeda'. Esitatu taustal on huvipakkuv Keema ja Kāsi tähelepanek, et Võru murdes eelistatakse kohakäändeis, eriti mitmuses, analüütilist väljendusviisi omastav + tagasõna, nt *sō`r`mi pāāle`* 'sõrmede peale, sõrmedele' (2002: 41).

Kolmandat põlve lätieestlaste keeles võib läti mõjul siiski täheldada siht- ja asukohta väljendavate kohakäänete kattumist: [*läks*] *Eestis* 'Eestisse'. Samuti on läti keel teatud juhtudel suunanud sise- ja väliskohakäände valikut: *jalutas .. laulu väljakuse* 'lauluväljakule', vrd lt *ienāca dziesmu svētku laukumā* (lokatiiv); *tuli seljal tassida*', vrd lt *uz muguras* 'seljas = selja peal' (Vaba 2010: 378). Läti keeles pole võimalik lähtekohta väljendada käändevormidega, seda võimaldavad vaid eessõnafrasid. Kas ja mis määral kirjeldatud asjaolu on suurendanud läti keelest mõjutatud eesti murrete analüütilisust, vajab veel uurimist. Läti keeles pole teatavasti väliskohakäändeid, kuid praegune uurimisseis ei võimalda öelda, kuidas see asjaolu avaldub läti keelest tugevasti mõjutatud eesti murrete (k.a Leivu murraku) kohakäänete kasutamises. Kui väliskohakäändelised tagasõnad välja arvata, siis publitseeritud Leivu materjalides on väga harva väliskohakäändelisi vorme. Läti keele survele on liivi keeles väliskohakäänded paradigmatänetena teatavasti praktiliselt hävinud.

5.12. Lätilaenulised verbiprefiksid

Prefiksatsioon on läti verbituletusele väga iseloomulik. On koguni verbe, mida ilma prefiksita ei kasutata või kasutatakse harva. Prefiksatsioon erineb sufiksatsioonist selle poolest, et prefiksverbe pole võimalik tuletada otse käändsõnadest: verbiprefiksid liituvad keeles juba eksisteerivate verbitüvede ette, ilma et põhjustaksid neis häälikumuutusi. Prefiksile leksikaalne tähendus, mis (osaliselt) säilib ka verbi koostises, on vaid neil prefiksitel, mis esinevad ka eessõnadena. Läti ühis- ja kirjakeeles võib verbitüve ette liituda mitu järjestikust prefiksit vaid üksikujuhtudel, tavaliselt siis, kui prefiksverbi ei tajuta enam morfoloogiliselt liitsena. Selliseid läti verbilaene pole teadaolevalt eesti keelest registreeritud. Läti keeles täidavad verbiprefiksid kolme põhilist funktsiooni: 1. näitavad orientatsiooni (suundumis-, paiknemis-, eemaldumis- ja kulgemiskohta), 2. perfektivsust või 3. annavad verbile uue semantilise tähenduse (vt lähemalt MLLVG I: 344 jj). Prefiksverbid on mitmetähenduslikud, nende konkreetne tähendus avaldub kontekstis. Läti prefiksverbidele on eesti keeles analoog ühendverbide näol. Läti verbiprefiksile kasutamise kohta genuinsete verbide koostisosana on andmeid vaid Leivu murrakust. Seal on teateid kuue läti verbiprefiksi kasutamise kohta: *at-*, *iz-*, *no-* [häälda: *nuo-*], *pa-*, *pie-* ja *sa-*. Liivi keeles on aga kasutusel kõik kümme läti ühis-

ja kirjakeele verbiprefiksit, peale eespool loetletute ka *aiz-*, *ap-*, *ie-* ja *pār-*. Nimetatud kümnest prefiksist *aiz* 'taga / taha ..', *no* 'alla ..', *pie* 'juures / juurde, ääres / äärde, kõrval / kõrvale', *ap* 'ümber(ringi)', *par* 'üle, teis-, sealpool ..', *pār* 'üle, kohal', *pa* 'mööda, piki ..', *uz* 'peal / peale ..' ja peamiselt vanema kirja- ning murdekeele *iz* 'välja(poole)' esinevad ka eessõnadena. Eessõnad, millest eesliited on kujunenud, on väga keerulise semantilise hargmikuga, sealjuures pole need harilikult kaotanud ka algset konkreetset kohatähendust. Leivu prefiksverbe iseloomustavad kõik ülalkirjeldatud, läti prefiksverbidele iseloomulikud tunnusjooned. Leivu murrakus on juurdunud järgmised verbiprefiksidsid: *at-*: *at/laulatōd'i* 'lahutati', nt *lass at/ma'ssaga* 'maksu tagasi, tasugu' (Vaba 1997: 251), vrd lt *at-* (väljendab eemaldamist või eemaldumist – eemale, lahti; lahkumist – ära; tagasitulemist – tagasi jne): *at/laulāt* 'abielu lahutama / scheiden (die Ehe)' (ME I: 172), *at/maksāt* 'tagasi maksuma, tasuma, heastama; kätte maksuma / wiederbezahlen, vergelten, sich rächen' (ME I: 175); *is-*: *is/pita* 'välja kannatada, taluda', *is/tulema* 'välja tulema, jätkuma' (Vaba 1997: 284), vrd lt *iz-* (osutab väljapoole liikumise suunda; väljendab tegevuse perfektiiivsust; annab verbile uue semantilise sisu jne): *iz/turēt* 'taluma, välja kannatama, vastu pidama / aushalten, ertragen ..' (ME I: 821), *iz/nākt* 'väljuma, välja tulema; teoks saama .. / herauskommen; hervorgehen, zustande kommen ..' (ME I: 775); *nuu-*: *nuu/laskanu* 'käest ära lasknud, laiale teele lasknud' (Vaba 1997: 325), vrd lt *no-*, murd *nū-* (väljendab liikumist ülalt alla; eemaldamist või eemaldumist – ära jne): *nuo/laidies* 'allakäinud, kõlvatu, kombelõtv / licherlich, heruntergekommen' (ME II: 807); *pa-*: *palaku* 'lakkuda' (Vaba 1997: 327), vrd lt *pa-* (määratleb tegevuse kohatähenduse – mööda, piki, lahti; piiritleb tegevust aja, intensiivsuse ja täiusastme suhtes – veidi, pisut, natuke, väheke, mõnda või lühikest aega jne): *pa/laizīt* 'limpsima, pisut lakkuma / ein wenig lecken' (ME III: 56); *pī-* / *pi-*: *p'i/a`nda* 'andeks anda', *pī/d`uonu* 'joo- bunud, purjus', *pi/p`aatamin* '(kokku)rääkimine', *a`m p`ipit`š`itte`t* 'on pigistatud, ahistatud' (Niilus 1937: 26), *pi_eittanu* 'ette heitnud, (jutule) vahele torganud' (Vaba 1997: 333–334), vrd lt *pie-*, murd *pī-* / *pi-* (osutab tegevuse kohta – juurde, juures, kokku; osutab ühendamisele või ühinemisele; väljendab tegevuse intensiivsust, perfektiiivsust – täis; annab verbile uue semantilise sisu jne): *pie/dzert* 'terviseks jooma; end purju jooma / zu-, dazutrinken; sich betrinken' (ME III: 247), *pie/runāt* 'oma nõusse saama, veenma, keelitama / sprechend erreichen, bereden ..' (*ibid.*: 286),

pie/spiest 'vastu, ligi suruma; tagant sundima / andrücken; (zu etw.) zwingen, antreiben' (*ibid.*: 294), *pie/mest* 'viskama, heitma; (kellelegi midagi) ette heitma, (midagi vahele) ütlema või torkama / zu-, hinzuwerfen; vorwerfen, in unangenehmer Weise an etwas erinnern ..' (*ibid.*: 271; EH II: 261), *pie/dot* 'juurde, pealekauba andma; andeks andma, andestama / zu-, hinzugeben; verzeihen, vergeben ..' (ME III: 247); *sa-*: *sa/patama* 'kokku rääkima' (Vaba 1997: 354), vrd lt *sa-* (annab tähenduse – kokku; väljendab tegevust, millega on seotud palju tegijaid või mis on suunatud paljudele objektidele; väljendab tegevuse lõpetatust jne): *sa/runāt* 'kokku rääkima, kokku leppima / besprechen, bedingen' (ME III: 723).

Eraldi tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et päriseesti keelest pole üldse ja keelesaartelt on haruharva registreeritud prefiksverbilaene. Teada on vaid üksikud laenujuhtumid, kus lihtverbi kasutussagedus on väike: *Lei atragõuma* 'vastikuks muutuma' < lt *at/raugāties* 'rõhitama, rõhitsema' (Vaba 1997: 251–252), *patikama* 'meeldima' < *pa/tikt id.* (*ibid.*: 331).

Leivu murrakule on iseloomulikud läti keele eeskujul tekkinud tõlkelised ühendverbid. Prevaleerivad afiksaaladverbiga *välla* moodustatud ühendverbid. Neil kõigil on otsevast läti keeles: *n'e õmava eittünü vā'lla* 'need olevat ära kohkunud' (Niilus 1937: 31), vrd lt *iz/bīties* 'ehmuma, kohkuma, heituma, hirmuma, kartma lööma / erschrecken, in Furcht geraten'; *iz/trūkties* 'ehmuma, kohkuma, võpatama / erschrecken, zusammenfahren, auffahren'; *iz/trūcināties* 'ehmuma, kohkuma, kartma lööma, jahmuma / erschrecken, in Furcht geraten, sich entsetzen' (ME I: 717, 820); *amma k'aonu vā'llā* '[riided] on ära kadunud' (Niilus 1937: 14), *k'aonu vā'llā sõrmu's* 'kadunud ära sõrmus' (*ibid.*: 36), *tuu_am k'aonu vā'lla* 'too [= laps] on kadunud ära' (*ibid.*: 38), *"om k'aonu vā'lla* 'on kadunud ära' (*ibid.*: 39), *tī "ollõw k'aonu vā'llā* 'tee olevat kadunud ära' (*ibid.*: 61), vrd lt *iz/zust* '(ära) kaduma, kaotsi minema / verschwinden, vergehen' (ME I: 832); *k'uuli vā'lla* 'suri ära' (Niilus 1937: 35), *kuolõss vā'lla* 'sureb ära' (*ibid.*: 31), *j'ez'a kül'i vā'lla* 'isa suri ära' (*ibid.*: 63), vrd lt *iz/mirt* ' / (ära) surema, välja surema / aussterben' (ME I: 772; EH I: 466); *vāigu p"ojakkõ "olnudõ kül'mānū vā'llā* 'väike poeg olevat olnud ära külmanud' (Niilus 1937: 61), vrd lt *iz/salt* 'ära külmuma, surnuks külmuma, läbi külmuma / ausfrieren, erfrieren; durchfrieren, unter der Kälte leiden' (ME I: 795); *la'sk š'il'mā' vā'lla* 'tegi silmad lahti' (Niilus 1937: 11); *la'skõva vā'lla* 'lasevad lahti [= vabaks]' (*ibid.*: 51), vrd lt *iz/laist* 'välja, lahti laskma, vabastama' (LES); *mu'rd' d'ala vā'llā* (Niilus

1937: 13) 'murdis jala', vrd lt *iz/lauzt* 'ära, välja, maha, lahti murdma'; "ollõw mõ'skanu vällä" olevat pesnud puhtaks' (*ibid.*: 31), "om_mõskanu d'ala' vā'lla' on pesnud jalad puhtaks' (*ibid.*: 48), vrd lt *iz/mazgāt* 'puhtaks, välja, läbi pesema / auswaschen, ausspülen' (LES; ME I: 769); *tū salva š's' l'i'pu vā'lla* 'see hammustas saba (küljest) ära' (Niilus 1937: 46); *zõ's š'ü'üb t'emma vā'lla* 'siis sööb tema [= rebase] ära' (*ibid.*: 52), vrd lt *iz/ēst* 'ära sööma; läbi, katki sööma; söövitama / ausessen, ausfressen; ausätzen, ausbeizen' (ME I: 735); *t'i' tapõttadõ vā'lla* 'teid tapetakse ära' (Niilus 1936: 109), vrd lt *iz/kaut* 'tapma, ära hävitama / ausrotten, vernichten ..' (ME I: 749); *ollev vällä unetanu* 'olevat ära unustanud' (Niilus 1935: 378), *om vā'llä uneunu* 'on ära ununenud' (Nigol 1955: 140); *tū o'm s'alanu vā'llä* 'too on salanud maha' (Niilus 1937: 39), vrd lt *iz/liegties* 'salgama, eitama / ableugnen' (EH I: 463); *u'n_na väiku d'o'uda* "o'm v'arastanu vā'lla kübara" ja need väikesed kuradid on varastanud ära kübara' (Niilus 1937: 45), vrd lt *iz/zagt* '(ära) varastama / entwenden stehlen' (ME I: 831) jt.

Tegevuse perfektiiivsust väljendav afiksaaladverb 'vällä' on väga iseloomulik Hargla murrakule. Nähtus on täheldatav ka Rõuges. Näiteid: Har *Siss pal'li nuu' puu' vällä* 'siis põlesid need puud ära' (VKM VI: 29), vrd lt *iz/degt* 'ära põlema / ausbrennen' (ME I: 726), *Siss sais' kõik' alalõ, nikagu vällä_jahtu* 'siis seisis kõik alal, niikaua kui ära jahtus' (VKM VI: 29), vrd lt *iz/dzist* 'külmaks minema, ära jahtuma .. / kalt werden ..' (ME I: 732), *Siss külveti vällä* 'siis külvati maha' (VKM VI: 29), vrd lt *iz/sēt* '(maha) külvama / aussäen' (ME I: 796), *sa' uputat Henu vällä* 'sa uputad Henu ära' (VKM VI: 30), *Mõnikõrd tal'ssi mõisniku orasõ vällä* 'mõnikord tallasid mõisnikud orase ära' (*ibid.*: 32), vrd lt *iz/bradāt* 'ära, maha, laiaks tallama / aus-, abtreten' (ME I: 718), *Siss kuiusi hain vällä* 'siis kuivas hein ära' (VKM VI: 33), vrd lt *iz/žūt* '(ära) kuivama / austrocknen' (ME I: 833) jt, Rõu *Sõss kasusõs_silmäkese' vällä* 'siis kasvavad [kalamaimudele] silmakesed pähe' (VKM VI: 617), vrd lt *iz/augt* 'üles(poole) kasvama, tekkima; suureks kasvama / heraufwachsen, hervorgehen; aufwachsen' (ME I: 713) jt. Analoogilisi ühendverbe esitleb ka VES *sub* vällä: *süübev.. vällä* 'söövät .. ära', *varastõdi.. vällä* 'varastati ära', *uppu vällä* 'uppus ära', vrd lt *iz/slikt* 'põhja vajuma, hukkuma, niiskuse tõttu rikkuma / im Wasser untergehen, vor Nässe ganz verderben' (EH I: 480–481). Levikut silmas pidades tuleb ka Hargla ja Rõuge murraku puhul arvestada eelkõige läti mõjuga, kusjuures enamasti leidub neile

juhtudele läti keelest just *iz*-prefiksilis(t)e verbi(de) näol otsevast, ehkki perfektiiivsust on läti keeles võimalik väljendada muudegi verbiprefiksiga abil, v.a prefiksiga *pār-* (MLLVG I: 368). *iz*-prefiksverbide rohkus läti murdekeeles, eriti ülemläti murdes, aga ka mujal on seletatav asjaoluga, et *iz-* korvatakse verbiprefiksiga *uz-* või kasutatakse neid läbisegi (Endzelīns 1951: 659). Läti verbiprefiksi *iz-* kasutust on samuti võinud rohkendada vene *raz-* / *roz-* 'katki, puruks; laiali; lahti ..' prefiksverbide eeskuju (*ibid.*: 658). Milliste läti verbiprefiksiga kasutust ja kui ulatuslikult vene ja saksa keel on mõjutanud, pole süstemaatiliselt uuritud.

Ka eesti ühis- ja kirjakeeles väljendab afiksaaladverb *välja* perfektiiivsust (EKG II: 21, 25), nt *etendus on välja müüdud, jõudsin end korralikult välja puhata, haigus tuleb välja ravida, toit jagati välja, ohustatud liigid võivad välja surra* (näited allikast EKSS 6: *sub välja*), kuid nende ühendverbide genees on teistsugune.

5.13. Lätilaenulised partiklid ja adverbid Leivu murrakus ja Lutsi murdes

Leivu murdekeelde on läti keelest kandunud sellised partiklid nagu *jaau* 'jaa, jah', vrd lt *jau* 'ju, juba, -p' (Vaba 1997: 284), *nu* 'tõesti, ju, noh', vrd lt *nu* 'tõesti, tõepoolest, tõesti, ju, eks, no(h), säh' (Vaba 1997: 324): *un nu d'ouda's tulō va'sta* 'ja tõesti tuleb kurat vastu' (Niilus 1937: 25), *a'k nei, nu zō's "o'm 'aste!* 'ah nii, noh siis on hästi' (*ibid.*: 64), *ti'k*, vrd lt *tik* 'nii, niivõrd, sedavõrd, muudkui, alles' (Vaba 1997: 381): *ti'k vaj'ag "obōst* 'nii vaja hobust' (Nigol 1955: 150), *vai*, vrd lt *vai* 'kas, või'.

Leivu murrakusse on läti keelest suurel määral laenatud mitmesuguse semantikaga adverbe ja proadverbe (Vaba 1997: 469), nt *do'k* 'ometi, siiski', vrd lt *dok(s), tok* 'ometi, ju, siiski / doch, dennoch' (Vaba 1997: 272): *tuu do'k äij allōw tu'ndanu ..* 'too siiski ei olevat tundnud ..' (Niilus 1937: 55); *gluše* 'täiesti', vrd lt *gluži* 'täiesti, hoopis' (Vaba 1997: 279); partikkel *kot's' / k"ot's'* 'kas või; mis tahes', mis esineb rea adverbide esiosana: *k"o't's' k"oije* 'kuhugi, kuhu tahes, ükskõik kuhu', *k"o't's' _ku'i* 'ükskõik kuidas', *k"o't's' _m'ūt'ū* 'ükskõik kuipalju' (vt Niilus 1940: 28 jj), vrd lt murd *koč* 'kas või' (Vaba 1997: 296); *kruš's'i* 'äkki, kiiresti', vrd lt *kruši id.* (Vaba 1997: 300): *ka'rgaš' kruš's'i ūl'e š'illa* 'kargas kiiresti üle silla' (Niilus 1937: 13); *nu* 'nüüd', vrd lt *nu id.* (Niilus 1940: 25; Vaba 1997: 324): *un nu j'ema i'ķ* 'ja nüüd ema nuttis' (Niilus 1937: 19), *lätteme*

nu ü`tte paikka m`ag`ama`läheme nüüd ühte [= samasse] kohta magama` (ibid.: 61), põrõda nuk\_ka veid\_dolla`' nüüd võib ju ka olla ..' (ibid.: 59); l`aikam / laikkam`võib-olla, vist`, vrd lt laikkam`vist, arvatavasti, tõenäoliselt` (Vaba 1997: 307): na`in`emidze`min`n`ew le`ina\_mütten, l`aikam t`av`azõ`'need inimesed minevat linna mööda, võib-olla kohtavad [neid, keda otsivad]` (Niilus 1937: 16); miira`rahul`, vrd lt miera`id. (Vaba 1997: 317); muuž`igadõ`väga, äärmiselt`, vrd lt müžigi`id. (Vaba 1997: 320): kumbal`ollõw müž`igadõ`aste`kellel olevat väga hästi` (Niilus 1937: 16); pagolam`otsas, valmis, lõpnud, surnud`, vrd ltg pag.olam`id.; parvältt`i`'asjata, ilmaaegu`, vrd lt par`velti`'tasuta, maksuta, jumalamuidu; asjata, ilmaaegu` (Vaba 1997: 330): t`ema skuol`mi`n`'ollõw parvältti` tema koolitamine olevat asjata` (Niilus 1937: 34–35); pavi.ssam / pav.õssam`täiesti, eriti, (mitte) sugugi`, vrd lt pav.isam`üldse, kõigest, ainult` (Vaba 1997: 332): ma vaiķiks`ti pavõssam ei v`õt`a`'ma vaikselt [= ilma teiste teadmata] sugugi ei võta` (Niilus 1937: 28), v`an`a`jem`a is`taija`l`ät`i`ķil`'t pavõssam`vanaema ei osanud läti keelt üldse` (ibid.: 33); pilnigadõ`küllalt, piisavalt, jätkuvalt`, vrd lt pilnīgi`täiesti, läbinisti, tervenisti, üleni` (Vaba 1997: 335); riķt`igadõ`(< riķt`iga + dõ)`tõepoolest, päriselt, õigesti, puhtalt`, vrd lt riķtīgi`õigesti` (ibid.: 349): d`ää`s riķt`igadõ san`'t`jääb tõepoolest vigaseks` (Niilus 1937: 32); sl`iķt`i`'halvasti`, vrd lt slikti`id.: nāzõl`'ollõw`olnud sl`iķt`i`'naisel olevat olnud halvasti` (ibid.: 30); tik`nii, niivõrd`, vrd lt tik`id. (Vaba 1997: 381); tikai`ainult, üksnes`, vrd lt tikai`ainult, üksnes, kõigest, alles` (ibid.: 381): a l`innu kūzlõ va`rda` tikai sād`anu`aga linakoonla varva ainult [olevat] saanud` (Niilus 1937: 10); vajag / vajak, Lut v`aidzõ`vaja, tarvis`, vrd lt vajag, ltg vād`z`ā`vaja, tarvis` (Vaba 1997: 395): 'ollõw v`ajag min`na m`ag`ama`olevat vaja minna magama` (Niilus 1937: 13).

Läti (latgali) algupära on nähtavasti Lut toor`i / tuori / stuuri`siis` (Voolaine 1976: 52–53): No toori i`stõ nii kūn`d`'no siis istus ja kündis`, ? vrd lt tuobrīd, ltg tūbreid`id.

Lätitaustaliste tõkeliste adverbide hulgas on nt d`umalk`ül`küllalt = jumal + küll` (vt Nigol 1955: 150), vrd lt diezgan`küllalt, piisavalt, parasjagu, omajagu, üsna`, Lei je`nnõ`mun`u`endamisi, omaette`: zõ`s ta nūr`j`ezand š`üämnēn d`uttõidzõ`s je`nnõ`mun`u`siis see noorsand rääkis südames / sisimas endamisi` (Niilus 1937: 27), vrd lt pie sevis`endamisi, omaette = enda juures`; ne`i`j`ež`i`'niisama, niisamuti = nii + ise`, ta`j`ež`i`id., vrd lt tāp.at`id., tikp.at`id. 'niisama, samuti, niisamuti,

samamoodi': *las ta kü`ön'ig sāga ka nei\_j`ež'i l`aimig ku š'in'a "ol`ōdō`las see kuningas saagu ka niisama õnnelikuks, kui sina oled' (ibid.: 17), nei\_j`eži t'ietta`s`samuti / samamoodi tehakse' (ibid.: 59), u`n ta p`oi`š`nei_jež'i t'enu`ja see poiss samamoodi teinud' (ibid.: 59), se`in_`i`ež'i`siinsamas = siin + ise', vrd lt *tep.at id.* (ME IV: 165), *ta`n_j`ež`i`siinsamas, sealsamas = siin / seal + ise', vrd lt *turp.at id.* (ibid.: 272), nu\_j`ež`i`just praegu = just + ise', vrd lt *nup.at id.* (ME II: 754), *p`ōr`ōda_j`ež`i`'(just) praegu = praegu + ise', vrd lt *tagadūt pat id.* (ME IV: 122 *sub* tagad; vt ka Niilus 1940: 23–26), *ūitten tūkķūn`ūhtejärke, lakkamatult = ühes + tükis', vrd lt *vienā gabalā`ūhtesoodu, ūhtevalu, ūhtejärke, järjepanu, lakkamatult': ūitten tūkķūn pi\_eittanu\_j`em`alō`ūhtesoodu ütelnud emale'* (Niilus 1937: 32).****

Leivus esinev kaasasolekut väljendav määrsõna *ta`ssa`kaasa', tassan`koos, ühes, kaasas`on samuti läti tõlkelaen, vrd lt *līdzi* (adverb) `ūhtlaselt, vōrdselt, ūhetasa (= ühel joonel, ūhetasaselt); ühes, koos, kaasas, kaasa / gleich, eben; gerade so viel; zugleich, zusammen'; (eessõna) `kuni' (ME II: 480–481): *v`e`i l`uza s`ōbra ta`ssa`vōttis ilusa sõbra kaasa' (Niilus 1937: 13), min`ude\_j`ezaga ta`ssa`lāinud isaga kaasa' (ibid.: 38), vrd lt *viņa ar prieku devusies tēvam līdzi zvejā`ta`lāinud rōdmuga koos isaga kalale', ta v`an`i`k vōtta ta`ssa`see vanik vōta kaasa' (ibid.: 24), p`erem`iis`vōt ta`ssa`peremees vōtab kaasa' (ibid.: 42), ku nānō ka_allōw tassan`et naine ka olevat [s.o olgu] kaasas' (ibid.: 30), tū`tŗi`k min`ude ta`ssa`tūdruk lāinud kaasa' (ibid.: 55).***

Päriseesti murretes on registreeritud üsna ulatusliku lõunaeestilise levikuga lätilaenuline adverb *apakaari`ringiratast, tiirutades, ringe tehes`< lt *apķart id.* (Vāba 1997: 64).*

Ülaltoodu pole kaugeltki ammendav. Olgu siiski juhitud tähelepanu sellele, et ehkki keelesaartel on adverbilaene palju, pole laenatud suure kasutussagedusega lokaaladverbe. Sealjuures ei ole läti keel märkimisväärselt kõigutanud ka kolmeaspektiliste kohaadverbide kasutust ning on säilitanud opositsiooni asukoha- ja sihikäänete kasutamisel, nt *la`udu a`l`'(sauna)lava all' (Niilus 1937: 14), la`udu ala`saunalava alla' (ibid.: 14), ta m`äekse_bāle`selle mäekese peale' (ibid.: 52), ta m`äekse bāl`selle mäekese peal' (ibid.: 52).*

5.14. Lätilaenulised konjunktsioonid

Süntaktiliselt olulise sõnarühma moodustavad sidesõnad, mis seovad lause moodustajaid (EKG I: 40). Leivu murdest on registreeritud 5–6 laensidesõna, lisaks mitu hübriidvormi. Rinnastavatest sidesõnadest on läti keelest laenatud järgmised: *`aber* / *`abõr* / *aaber* 'aga', vrd lt *aber* (Vaba 1997: 249); *bet* / *bät* / *bõt* / *abe* 't (< a + bet) (Vaba 1997: 256), vrd lt *bet*, murd *bæt* 'aga, kuid, ent': *zõs ma d'o taidze kor'd'ada raamadut, bõt k'ürüta k'ül is* 'siis ma juba oskasin lugeda raamatut, aga kirjutada küll mitte' (Nigol 1970: 65); *un* / *und* / *en* / *an* 'ja', vrd lt *un* / *und* (Nigol 1955: 150; Vaba 1997: 392): *k'on "om n'in'i' un aina"* 'kus on lilled ja heinad' (Niilus 1937: 11); ? *vai* 'või, ehk', vrd lt *vai* 'või' (Vaba 1997: 395). Sidesõnad *un* ja *bet* kuuluvad läti keeles (kõneregistrist sõltumata) 10 kõige sagedama sõna hulka (<http://www.liis.lv/latval/leksikologija/leksokografija/biezumahtm>).

Laenatud on ka alistav sidesõna *ku* 'et': *tū "ollõw tās't'inu, ku tall_ "ollõw kõi'k äste* 'too olevat jutustanud, et tal olevat kõik hästi' (Niilus 1937: 17), *be't ta tū'trigukke ü'tle's, ku mull_a'm mie'k't'adi_bulõ u'n..* 'aga see tüdrukuke ütleb, et ma pean minema tädi juurde ja ..' (*ibid.*: 27), vrd ltg *ku* (< *kū* < *kuo*) 'et / ka' (ME II: 297). Laenulist algupära on samuti *ii.. ii* 'nii(hästi) .. kui ka', vrd lt *i.. i / ir.. ir id.* (Vaba 1997: 283). Lutsis võib aga täheldada slaavi päritolu sidesõnade *a* 'aga', *da* 'ja, aga', *kab* 'et' aktiivset kasutamist. Kõik loetletud sidesõnad esinevad ka latgali keeles.

Tõlkelaenulised võrdlussidesõnad võrdlustarindites on Lut *ei* / *`eigu* (< *ei* + *kui* / *ku*), *ü's'kui* (< *is* + *kui*), Lei *ei'ku* / *eikku* / *e ku* / *isku* / *is'kui*, nagu', hübriidne *nigu* (< *ne* / *ni* + *kui* / *ku*) 'kui, nagu', vrd lt *nik.* 'a, nekā id., ne (positiivses võrdluses), kā (negatiivses võrdluses). Näiteid: Lut *tahra sitt vägevāp ü's'kui lauda sitt* 'karjatara sõnnik on rammusam kui laudasõnnik' (Kallas 1894: 26), *to ol'suuremb ei s'oo* 'too oli suurem kui see', Lei *p'ar'õbadõ v'ana in'`emedze sõnna koulda'is ku tū sõnna soust u'ssõ võ'tta* 'parem vana inimese sõna kuulda kui seda sõna suust välja võtta [s.o mitte kuulda võtta vanainimese nõuannet]', *parebade kūruta "om sp"olvaga is leistunga* 'parem on kirjutada sulega kui pliiatsiga' (Vaba 1997: 37, 42, 323).

5.15. Lätilaenulised interjektsioonid

Neid on täheldatud nii keelesaartel kui ka läti-eesti kontaktvööndis kõneldud päriseesti murretes. Leivu murdest on registreeritud sellised lätilaenulised hüüdsõnad nagu *a`k`ah`* (*a`k`nei, nu zõ`s`o`m`aste!* 'ah nii, noh siis on hästi' (Niilus 1937: 64)), *eku`ennäe, vaat`*, *pii`ptüi`*, Lutsist *pas`s`'`ähvardussõna lastele`* (< lt *pas* < *pasargi`hoia eest`*, vt Vaba 1997: 330), päriseesti murretest *aks-tuu* hüüdsõna inimeste ja loomade hurjutamiseks, *hee`'`vaata, näe`*, *kunks`imestust väljendav hüüatus`* jt. Nii keelesaartelt kui ka Lätiga piirnevatest päriseesti murretest on registreeritud arvukalt lätipäraseid interjektsioone koduloomade kutsumiseks või peletamiseks (Vaba 1997: 467).

6. Läti mõju sõnamoodustuses

Läti prefiksrite roll Leivu verbituletuses on tähelepanuväärne (vt „5.12. Lätilaenulised verbiprefiksrid”), kuid tagasihoidlik noomenituletuses. Keelesaartelt on registreeritud vaid üksikuid juhte, kus läti prefiks on liitunud genuinse noomenitüve ette, nagu *pa/jema`võõrasema`*, vrd lt *pa/māte id.*, *pa/jeza`võõrasisa`*, vrd lt *pa/tēvs id.* (Vaba 1997: 327), ning mõned läti eitusprefiksiga *ni-* moodustatud Leivu pronoomenid ja adverbid (vt allpool). Suurem osa prefikstuletisi on läti keelest laenatud valmiskujul, nt Hää *āprik*, Lei *a`prik`paks üleleivaviil`* < lt *ap/rika id.* (Vaba 1997: 247), Lei *a`prut`s`'`kätis`*, vrd lt *ap/ruoce id.* (*ibid.*: 250), Lut *apkeertam`lange-tõbi`*, vrd lt *ap/krist`ümbervõi maha kukkuma, langema`..`* (*ibid.*: 250), *atlass`võrse`* < lt *at/lase id.* (*ibid.*: 251), Har Trm Rõu *atspuul`jt`süstik`* < lt *at/spuole id.* (*ibid.*: 66), *nuudukli`pl`maksud (natuuras)`*, vrd lt *nuo/duoklis id.* (*ibid.*: 325), Lei *īirut`š`'(suur) nuga`*, vrd lt *ie/ruocis`tööriist, sõjariist`* (*ibid.*: 283), Khk *paalõuna`õhtuode`*, vrd lt *pa/launags* (*ibid.*: 146), Lei *panasniga`'`mõrsjapoolsed sugulased pulmas`* < lt *pa/nācnieki id.* (*ibid.*: 329), Har *paargalina`* jt, Lei *p`orkkari`heinakuhja- või viljarõugu malgad`*, vrd lt *pār/kalas, pār/kari id.* (*ibid.*: 145), Hää *passakas`tühi jutt, laimujutt`*, Lei *pāssak`muinasjutt`* < lt *pa/saka id.* (*ibid.*: 150).

Läti keelele on iseloomulik antonüümide regulaarne moodustamine eesliite *ne-*, murd *na-* abil (MLLVG I: 190), nt *labs`hea` – ne/labs`halb, paha`*; *laikā`sobival, õigel või parajal ajal` – ne/laikā`ebasobi-val, ebasündsal ajal`*; *laime`õnn` – ne/laime`õnnetus, häda`*; *manāms*

'märgatav' – *ne/manāms* 'märkamatu'. Antonüümsuse väljendamine eitav-vastandava prefiksiga *ai-* / *äi-* 'ei, mitte, eba-' on iseloomulik keele- saartele: Lut *ei/hüa* 'kurat', vrd lt *ne/labais* 'paharet, vanatühi, vanakurat', *ei/tark* 'rumal', Lei sgp *a`i/v`igast* 'õnnelik, ilma hädadeta', *äi`märgattaw* 'ebaselge, arusaamatu' (lisanäited Vaba 1997: 43). Antonüüme tuletav läti eitusprefiks *ne-*, murd *na-* esineb keelesaartel läti laenudes, kuid ei liitu harilikult omatüvedega, nt Lei *nalaime* 'õnnetus' < lt murd *na/laime id.* (Vaba 1997: 322). Läti eitusprefiksi *ne-*, murd *ni-* abil moodustatakse läti keeles ka eitavad asesõnad ja rida adverbide, samuti võrdlussidesõna *nekā*, murd *nik.ā* 'kui, nagu': *nekas* 'ei miski, ei midagi', *nekāds* 'ei mingi, mitte ükski', *neviens* 'mitte ükski, mitte keegi' (MLLVG I: 539 jj), *nek. ad* 'mitte kunagi'. Lätilaenulise eitusprefiksiga *ni-* moodustatakse ka Leivu eitav adverb *nik.onagi* 'mitte kunagi', vrd lt *nek.ad*, murd *nik.ad id.* (Vaba 1997: 324). Sellist võtet kasutab küll ka eesti ühis- ja kirjakeel (nt indefiniitsed pronoomenid ja substantiivid *eikeegi* 'mitte keegi, ei keegi; tähtsusetu, tundmatu, nimetu isik' ja *eimiski* 'mitte miski, ei miski; olematus, tühjus, miski olematu, mitteeksisteeriv või tühine'), kuid leksikaalsed antonüümid on keeleomasemad (EKG I: 549–551, 595; EKK: 638). Leivu lätilaenulise võrdlussidesõna *nigu* 'kui' kohta vt „5.14. Lätilaenulised konjunktsioonid”.

Läti (*i*)*niek*-liitelised isikuid ja vaid vähesel määral tarbeesemeid märkivad nimisõnad (MLLVG I: 143 jj) on eesti keeles mугanenud *nik*-liiteliste nimisõnadega, nende tüvevokaal on kas *-i* või *-u*, kuid Leivu murrakus läti keele survele enamasti *-a*. Läti keeles on kõnealune liide produktiivne, mistõttu selle liitega läti laene on ka eesti murdekeeles arvukalt: Lut *raamatnik* 'õpetlane, tark mees', vrd lt *grāmatnieks* 'inimene, kes oskab lugeda ..', *te`s`nik* : *tesnigi* 'turukubjas' < ltg *tis`n`iks* 'kohtunik', Lei *b`iern`ik* pl *b`iern`iga* 'matuseline, peeline' < lt *bērnieki* pl *id.*, *liitsen`ik* pl *liitsen`iga* 'tunnistaja' < lt *liecenieks id.*, *n`ujõn`ik* pl *n`ujõn`iga* 'kontvõõras, lapuline' < lt *nūjeniks id.*, *panašniga* pl 'mõrsjapoolsed sugulased pulmas' < lt *panācnieki* pl *id.*, *zebenik* 'torp, hobuse peakott' < lt *zebenieks id.*, *v`aalen`ik* : *v`aalen`iga* 'vabadik, saunik' < lt *vaļenieks id.* jt (Vaba 1997: 311, 322, 324, 329, 375, 380, 395, 439–440), päriseesti *pretsnik* : *pretsnigu* jt 'kalade ülesostja' < lt *precinieks* 'kaubitseja, kaupmees', *pussenigu* pl 'lapulised' < lt *pušenieks* 'poolteramees; naaber' (Vaba 1997: 167–168, 172–173). Läti keelt on tartumurdelise lõunaeesti kirjakeele sufixi *-neck* / *-nek* võimalikuks laenuallikaks

pidanud Julius Mägiste (1962: 28) ja Ilse Kont (1974: 148). Suurem osa eesti ühis- ja murdekeele *nik*-liitelisi laene on siiski vene päritolu. Arvestatav on Helmi Neetari seisukoht, et *nik*-liite laenamist ja levikut on soodustanud genuiinne isikut märkiv *ik*-liide (1987: 46).

Läti noomeni- ja verbiliited esinevad küll laenudes, kuid ei liitu eesti omatüvedele. Morfoloogiliselt liitsete laenualuste hulgas tuleb tingimata nimetada *īb*- ja *um*-liitega tuletatud (abstrakt)substantiive, *nīca*-liitelisi kohta märkivaid substantiive ja *tāj*-liitelisi tegijanimesid, nagu Lei *meilestiiba* 'armastus', vrd lt *mīlest/īb/a id.*, *võnnõstiba* 'võit', vrd lt *vinnest/īb/a id.*, *leigum* 'leping' < lt *līg/um/s id.*, *leikum* 'käänak, kõvertee' < lt *murd leik/um/s id.*, *sl' i 'ktum* 'halbust' < lt *slik/um/s id.*, *sl' i 'mnitsa* 'haigla' < lt *slim/nīca id.*, (*passaul' i*) *r' aad' itaiss* '(maailma) looja' < lt *rādī/tāj/s* 'looja', *pestitaiz* 'lunastaja' < lt *pestī/tāj/s id.* (Vaba 1997: 309, 310, 316, 333, 347, 359, 399, 360).

Läti keel kasutab ohtralt deminutiive. Läti produktiivsemad vähendusliited on *-iņ-* ja *-īt-*, oluliselt väiksema produktiivsusega on *-ul-* ja *-el-* jmt. Läti keele mõjuga võibki seletada Leivu deminutiivliiteliste nimisõnade rohkust. Läti deminutiivtuletiste vähendav, hellitlev vms tähendusvarjund on paljudel nn terminilaadsetel juhtudel neutraliseerunud (vt MLLVG I: 117, 131). Deminutiivne tähendusvarjund puudub nt sellisel laenul nagu Hls *mutsin* 'õllevaat' < lt *muc/iņ/a* (Vaba 1997: 136). Leivu murrakus on läti deminutiivliide alati korvatud vastava omaliitega: '*adia/kõ*' kaheaastane lüpsilehm', vrd lt *atdien/īt/e id.* (Vaba 1997: 249), *ii' re/ kse bāl(e)* 'ahjumüüri peale', vrd lt *iere, ier/iņ/š* 'ahjulõõr, ahjupink' (Vaba 1997: 283) jt. Deminutiivide rohkust Lutsi murdes mainib August Sang (1936: 406), kuid seal on vene, poola ja valgevene mõju enamasti siiski tõenäolisem kui latgali ja läti keele mõju. Järgmiste Lutsi deminutiivide puhul on läti (latgali) eeskujul siiski mõeldav, sest neile leiduvad lätist otsesed eeskujud-laenualused: *kaari/keze* 'pl' 'vanker' (Kallas 1894: 137), vrd lt *rat/iņ/i pl* 'käru, käsivanker', *ratta/kõnõ* 'vokk', vrd lt *rat/iņ/š id.* (Vaba 1997: 38), *sõgla/kene, taeva sõgla/keze* 'pl' 'Sõel (tähtkuju)' (Kallas 1894: 36), vrd lt *Siet/iņ/š id.*, *tsyba/kõnõ* 'tikutoos' (*ibid.*: 142), vrd lt *sērkuoc/iņ/u cib/iņ/a id.* (Vaba 1997: 386). Needki deminutiivid on tähenduselt neutraalsed. Balti keeltele iseloomulik deminutiivliidete topeldus (vt MLLVG I: 118) pole laenudes täheldatav.

Läti laensõnade sõnalõppude ja liidete kohanemise või asendumise kohta eesti tuletusliidetega vt Vaba 1997: 437 jj.

6.1. Lõunaeesti taustaga *kene*-liitelised mikroetnonüümid, koha- ja perekonnanimed

Deminutiivliidetel *-in-*, *-it-*, *-ul-* ja *-el-* on eriline osa läti perekonnanimede kujunemisloos, kusjuures *in*-lõpulised nimed on väga suures ülekaalus. Läti deminutiivliitelised perekonnanimed on minetanud (algse) deminutiivse tähenduse. Läti mikroetnonüümides ja talunimedes esinev liiteelement *-in-* lähtub tõenäoliselt aga ajaloolistest **inis*-lõpulistest substantiveerunud adjektiividest, millel pole olnud ega ole deminutiivse ega subjektiivse hinnangu nüansi (lähemalt Vaba 2002: 277, samas ka viited asjaomasele kirjandusele). Läti *in*-liitelised talunimed on sageli olnud vastavate perekonnanimede allikaks. *in*-lõppu sisaldavad talunimed ja muudki *in*-järjendit sisaldavad toponüümid pole haruldased Lätiga piirneval alal Eesti poolel kogu etnilise ja riigipiiri ulatuses, aga ka kaugemal sisemaal.

Lõunaeesti taustaga *kene*-liitelised mikroetnonüümid (tüüp *võrukene*) ja kohanimed (tüüp *Koobakene*, *Päevakese*) järgivad ülalkirjeldatud tuletusmalli. Mägiste (1957: 219) on *kene*-liiteliste mikroetnonüümide kujunemisel oletanud võimalikku läti mõju. Nähtuse selgelt kagueestilist levikupilti silmas pidades tuleb laenuhüpoteesi pidada küllalt usutavaks. Hüpotees väärrib tõsist tähelepanu ja aitab paremini tundma õppida Kagu-Eesti etniliste protsesside ajalugu. *kene*-mikrotoponüümide probleemiga haakuvad (vähemalt osaliselt) ka Eesti perekonnanimistu *kene*- (tüüp *Lõivokene*), *kese*- (tüüp *Poolakese*) ja *ke*-liitelised (tüüp *Lõiveke*) nimed (lähemalt Vaba 2002: 278).

6.2. Läti mõju morfoloogilis-süntaktilises ja süntaktilises tuletuses

Leivu morfoloogilis-süntaktilises sõnatuletuses domineerib moodustusmall, kus liitnimisõna täiendosa (nimisõnafraasi laiend) on mitmuse omastavas. Mall on laenatud läti keelest, kus see on produktiivseim süntaktilis-morfoloogiline sõnamoodustusviis (MLLVG I: 200 jj). Näiteid: *augidõ pou* 'okaspuud', *meiladž'idõ tr'uba* 'mesilastaru', *uipš'idõ aid* 'õunapuuaed', vrd *skuju koks* / *skuj/koks* 'okaspuu', *bišu koks* 'mesipuu', *ābeļu dārzs* / *ābeļ/dārzs* 'õunapuuaed' (lisanäited Vaba 1997: 43). Leksikaalsete laenude hulgas on kirjeldatud struktuuriga otselaene: *Lei tr'eijukungu päiv* 'kolmekuningapäev' < lt *treju kungu diena id*. (Vaba 1997: 381).

Läti keele eeskujul loodud süntaktilised tuletised on oleviku umbisikulisel kesksõnal (harilikult püsivais sõnaühendeis), mis käibivad peamiselt koha, aja või tegevusvahendi tähenduses. Viimasel juhul märgivad ühendid tööriistu või nende osi, mitmesuguseid koduses majapidamises kasutatavaid riistu ja vahendeid jms. Päriseesti keelealal on seda tüüpi süntaktilisi tuletisi suhteliselt kitsal alal piki eesti-läti keelepiiri Häädemeestest Setuni, nt Hää *murtav* 'paindepakk, riist rattavitste ja reejalaste painutamiseks', *altjoodav taar* 'kurnaga tõrrest lastud jook', *päältjoodav taar* 'ülevalt nõust tasakesi, põhja settinud paksu pealt võetav jook', Krk *suu* 'mõstav siip' 'silmapesuseep', *rõõva mõstav siip* 'pesuseep', *oksa raiutev pakk* 'pakk okste raiumiseks', *põhupandav* 'vahend põhu kandmiseks', Trv *lehmännissetav kipp* 'lehmälüpsikibu', *suitav* 'sugemisvahend, linahari', Krl *tsia tapõtõv tuut's* 'seatapunuga', Har *altliüüdäv ratas* 'altvoolu-vesiratas', Rõu *pähäk ääntävä* 'sõnakuulmatu laps', Plv *tõugatav uks* 'lükanduks rehealusel (tagaküljel)', Se *var'o* 'kaetav' 'peegel'. Samalaadseid tuletisi on registreeritud ka Lutsist, nt *keritäv* 'kerilaud', *pa'a-nõstetava* 'katlahark, -puu', *pirrukistav väits* 'peerunuga', *pähäkääntävä väits* 'liigendnuga', *var'okaetav(a)* 'peegel'. *tav*-kesksõna esinemine kirjeldatud funktsioonis on eriti iseloomulik Leivu murrakule: alates Heikki Ojansuust (käis leivude juures kogumisretkedel 1911 ja 1912) leidub näiteid kõigi uurijate sõnakogudes, kes murrakut kirja on pannud. Tegevusvahendit tähistavad nt *'aina riibutaw re'a* 'reha heina riisumiseks', *'ainan' eidetav m'a šin* 'heinaniidumasin', *gru'hmõ r'aotaw* 'võsar, võsaraud e -vikat', *mõ'stav tõlu* 'pesutõlv', *pääsuittau k'emm* 'peakamm', *p'uudaw* 'ese, mille külge saab midagi riputada'. Tegevuskohta märgib nt *jeletaw kamõr'* 'elutuba', tegevusaega *'uodõtaw j'ema* 'rase (naine)'. Registreeritud näidete hulgas leidub vaid üksikuid, mis oma tähenduse poolest ei kuulu mainitud mõisterühmadesse, nt *ülttäv sõna* 'vanasõna, kõnekäänd'. *tav*-kesksõna esineb kirjeldatud funktsioonis kas nimi- või omadussõnana (sagedamini siiski omadussõnana), nt (nimisõnana) *istutaw* 'istumispaik', *pi'rdõ p'onntaw* 'tulejalg, -hark', *p'uudaw* 'ese, mille külge saab midagi riputada', *pü'ütäü* 'lambihari' (sõna-sõnalt 'pühitav'); (omadussõnana) *istutaw p'en'k'* 'istepink', *kangutõtava vaaja'* 'tõstepoomid kangaspuudel', *pääsuittau k'emm* 'kamm (pea sugemiseks)' jne (lisanäited Vaba 1997: 47–48).

Tänapäeva läti kirjakeelele on väga iseloomulik oleviku umbisikulisel kesksõnade atributiivne kasutamine püsiühendeis nimisõnadega, kusjuures täiendsõna suhe põhisõnaga on sihiline või määruslik (koha-,

aja- või abinõumäärus) (vt MLLVG I: 646–648; Endzelīns 1951: 996 jj). Sellised püsiühendid märgivad mitmesuguseid argielunähtusi ja käibivad oskussõnadena, nt *ēdamā karote* 'supilusikas' (sõna-sõnalt 'söödav luskas'), *braucamais zirgs* 'sõiduhobune' (sõna-sõnalt 'sõidetav hobune'), *dzīvojamā māja* 'elumaja' (sõna-sõnalt 'elatatav maja'). Eriti produktiivne on oleviku umbisikuliste kesksõnade kasutamine tehnika oskussõnade tuletamisel märkimaks seadmeid ja masinaid, nt *kartupeļu rokamā mašina* 'kartulivõtumasin' (sõna-sõnalt '.. võetav masin'), *vētijamā mašina* 'tuulamasin' (sõna-sõnalt 'tuulatatav masin'), *vērppjamā mašina* 'ketrusmasin', *kāršamā mašina* 'kraasimimasin'. Teatud juhtudel eelistatakse läti kirjakeeles atributiivsele sõnaühendile muid sõnamoodustusvõtteid (MLLVG I: 648). Ühe põhjusena mainitakse mitmeplaanilisi tähendus-suhteid, mis eventuaalselt sugenevad täiend- ja põhisõna vahele. Transitiivsest verbist saadud kesksõna puhul võib nimisõna olla nii kesksõnaga väljendatud tegevuse objekt kui ka tegevuse sooritamise vahend, nt *izzo-bojamās dziesmas* 'pilkelaulud' (sõna-sõnalt 'pilgatavad laulud') võivad lätlase keeletajus olla nii 'laulud, mida pilgatakse' (objektisuhe) kui ka 'laulud, mille abil pilgatakse', seega siis 'pilkelaulud' (instrumentaal-adverbiaalne suhe). Arusaamatuste vältimiseks ja oskussõnadele esitatava selgusnõude tagamiseks kasutab läti keel siin muid sõnamoodustusvõtteid. Objektisuhte puhul (juhtum 'laulud, mida pilgatakse') ühendi tähendus ja sisevorm ehk sõnasõnaline tõlge kattuvad. Eestlane tajub nähtavasti kõiki käsitletavaid ühendeid, mille kesksõnalise komponendi aluseks on sihiline verb, objektisuhtes olevana. Seetõttu on nt *lauldav laul* eesti keeles normaalne ja vastuvõetav, *lauldav masin* aga mitte.

Keelesaarte sõnalaenude hulgas on mõned näited, kus laenualus on oleviku umbisikuline kesksõna, nt Lut *apkeertam* 'langetõbi', vrd lt *křītam* / *křītamā kaite id.* (sõna-sõnalt 'langetav tõbi').

Ka liivi keelele on kirjeldatud lätipäraseid tuletised iseloomulikud (vt Rudzīte 1976: 146–147).

6.3. Tõlke- ja tähenduslaenud

Need on keelesaarte, eriti Leivu murraku sõnaloome olulisi osi (vt lähemalt Vaba 1997: 38, 44). **Tõlkelaene:** *ü`t`š`\_i`ēž`i* 1. 'ainus, ainuke', vrd lt *viens pats id.*, 2. 'mitte ükski (eitavas lauses)', vrd lt *nev.iens pats id.* (ME III: 124 *sub pats*). **Tähenduslaene:** Lei *k<sup>u</sup>o`r`d`ama* 'korjama', laenuline

tähendus 'lugema', vrd lt *lasīt* 'korjama, võtma (nt kartuleid); lugema'; *j`ež`i* 'ise', laenuline tähendus 'peremees': *zō`s tu j`ež`i ka llōw tulnu kū`ndmizest k`odō_bulō* 'siis see peremees olevat ka tulnud kündmast koju'; Niilus 1937: 57 ekslikult 'tema ise', vrd lt *pats* 'abikaasa (mees), peremees, isand; ise / Gatte, Wirt, Herr; selbst' (ME III: 124; Endzelīns 1951: 540). Lisanäiteid vt Vaba 1997: 44.

7. Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et läti keele mõju grammatikas ja sõnamoodustuses on ulatuslik Leivu murrakus ning märkimisväärne Lutsi murdes ja Lätiga piirnevates piiriseesti murretes (Hargla, Karula, Rõuge).

Kirjandus

- Alvre, Paul 1975.** Über eine Neubildung in den finnisch-ugrischen Sprachen (auf dem Hintergrunde der pronominalen Typologie). – Sovetskoe Finno-ugrovedenie XI/4, 235–241.
- Ariste, Paul 1962.** Ühest keelekontakti juhust. – Keel ja Kirjandus 9, 550–556.
- Blokland, Rogier, Petar Kehayov 2010.** Vene keele mõjust eesti keeles. Tagasivaateid ja perspektiive. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Paths of language. Festschrift for professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1–2.) Tartu: ESUKA–JEFUL, 35–54.
- Bušs, Ojars 1999.** Keel muutub ka Lätimaal. – Keel ja Kirjandus 8, 522–534.
- EH I–II** = Jānis Endzelīns, Edita Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. I, 1934. II, 1946. Rīgā: Kultūras fonda izdevums, Grāmatu apgāds.
- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Endzelīns, Jānis 1951.** Latviešu valodas gramatika. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- Erelt, Mati, Matti Punttila 1999.** Suomalais-ugrilaisten kielten reduplikaatiosta – Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998. Toim. Lembit Vaba, Heikki Hurtt. (= Folia Fennistica & Linguistica 23.) Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tampere: Tampereen yliopisto, 3–12.
- FBR** = Filologu biedrības raksti. Rīgā Latviešu Filologu biedrības izdevums.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuā tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg Wilck.
- Kallas, Oskar 1894.** Lutsi maarahas. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.
- Kazlauskas, Jonas 1966.** Lietuvių kalbos imperatyvo morfemos *-k(i)* kilmė. – Baltistica II, 69–72.
- Kazlauskas, Jonas 1968.** Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius: Mintis.
- Keem, Hella 1997.** Võru keel. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Võru Instituut. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts.
- Keem, Hella, Inge Käsi 2002.** Võru murde tekstid. (= Eesti murded VI.) Eesti Keele Instituut. Tallinn: [Eesti Keele Sihtasutus].
- Kettunen, Lauri 1962.** Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kont, Ilse 1974.** Sufiks *-nik* eesti keeles. – Centum. Johannes Voldemar Veski 100. sünniaastapäeva tähistades. (= Emakeele Seltsi toimetised 9.) Tallinn: Valgus, 147–156.
- Leikuma, Lidija 2003.** Latgališu volūda 1. Intensīvā mācību kursa materiāli. Sanktpēterburgas Valsts universitāte. Vt ka Leikuma, Lidija. Latgališu volūda – gramatika; <http://www.genling.nw.ru/baltist/Publicat/LatgVoll.pdf> (25.12.2010).
- LES** = Karl Aben 1966. Eesti-läti sõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- ME I–IV** = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. I–IV, 1923–1932. Redigējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Metslang, Helle 1996.** Evolutsioonilised ja revolutsioonilised uuendused grammatikas. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars IV. Sessiones sectionum. Syntaxis et semantica & Contactus linguistici et status hodiernus linguarum & Cetera linguistica. Redegerunt Heikki Leskinen, Sándor Maticsák, Tõnu Seilenthal. Jyväskylä: Moderatores, 87–92.

- Metslang, Helle 2010.** Isepäine üldküsilause. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 119–137.
- MLLVG I** = Müsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. 1959. Fonētika un morfoloģija. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.
- Muižniece jt 1999** = Liena Muižniece, Helle Metslang, Karl Pajusalu. Eesti ja lāti keele mineviku partitsiibi finiidistumine. – Keel ja Kirjandus 8, 522–534.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Mägist, Julius 1957.** *Rets.* Uutta lätin kielen murteista. Kārlis Draviņš, Velta Rūķe. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden 1–2. (Slaviska institutionen vid Lunds universitet, Slaviska och baltiska studier 2–3.). Lund 1955, 1956. – Virittäjä, 218–220.
- Mägist, Julius 1962.** Äldre ryska lånord i estniskan särskilt i det gamla estniska skriftspråket. (= Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. I, Bd. 55, nr 1.) Lund: Gleerup.
- Mägist, Julius 1975.** Eesti perekonnanimedest. – Finsk-ugriska småskrifter. Utgivna av seminariet för finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet 3. Lund, 5–15.
- Neetar, Helmi 1989.** Laenamisest eesti sõnatuletuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987). Keelest ja kultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 42–51.
- Nigol, Salme 1955.** Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. – Emakeele Seltsi aastaraamat I (1955). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 147–151.
- Nigol, Salme 1970.** Paar sõna Leivu ja Lutsi murrakust. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Tallinn: Valgus, 61–68.
- Niilus, V[alter] 1935.** Leivu rahvas. – Eesti Kirjandus 8, 365–381.
- Niilus, V[alter] 1936.** Leivu passiivist. – Eesti Keel 4, 109–112.
- Niilus, V[alter] 1937.** Valimik *leivu* murdetekste. Choix de textes dialectaux *leivu*. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXXI. Äratrükk Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatust 1936.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus.
- N[iilu]s, V[alte]r 1938a.** Alide Peterson +. – Eesti Keel 7/8, 254–255.
- Niilus, Valter 1938b.** Reduplikatiivsõnadest. – Eesti Keel 7/8, 224–232.
- Niilus, Valter 1940.** Mõningaid huvitavaid lätipärasusi leivu murdes. – Eesti Keel 1–2, 20–30.
- Pajusalu, Karl 1989.** Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfoloogiast. – Keel ja Kirjandus 3, 142–149.
- Reķēna, Antonīna 1998.** Kalupes izloksnes vārdnīca I–II. Rīga: Latviešu Valodas Institūts.

- Rosinas, Albertas 1982.** Kai kurių deiktinių žodžių, intensifikatorių ir prieveiksmių kilmės klausimu. On the origin of some deictic words, intensifying words and adverbs. Summary. – *Baltistica* XVIII/1, 39–46.
- Rudzīte, Marta 1976.** *Rets*: Eduard Vääri. Algupārased tuletussufiksīd liivī keeles. Vāitekiri filoloogiadoktori teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu 1974. – *Sovetskoe Finno-ugrovedenie* XII, 141–150.
- Rūķe-Draviņa, Velta 1961.** Ns. lastenhoitajain kielestā. – *Virittājā*, 85–91.
- Rūķe-Draviņa, Velta 1977.** Modification of speech addressed to young children in Latvian. – *Talking to children: Language input and acquisition*. Ed. C. Snow and C. A. Ferguson. Cambridge: Cambridge University Press, 237–254.
- Rätsep, Huno 1989.** Eesti keele tekkimise lugu. – *Akadeemia* 7, 1503–1524.
- Saareste, Andrus 1955.** Petit atlas des parlers Estoniens. Väike eesti murdeatlas. (= *Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien* Nr 28.) Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Sang, Aug[ust] 1936.** Lutsi maarahvas a. 1936. – *Eesti Kirjandus* 9, 399–409.
- SC 1992** = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja Arno Rafael Cederberg. Faksiimileväljaanne. Tartu: Tartu Ülikool.
- SES** = Soome-eesti suursõnaraamat. Suomi-viro-suursanakirja. 1–2, 2003. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Paul Kokla, Külli Kuusk, Helga Laanpere. Eesti Keele Instituut, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Tallinn-Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Setälä, Eemil Nestor 1899.** Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Helsingissä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainossa.
- Stolz, Thomas 1991.** Sprachbund im Balticum? Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Zinkevičius, Zigmas 1980.** Lietuvių kalbos istorinė gramatika I. Įvadas. Istorinė fonetika Daiktavardžių linksniavimas. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1981.** Lietuvių kalbos istorinė gramatika II. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1982.** Lietuvių kalbos postpoziciniai vietininkai. Postpositional locatives in Lithuanian. Summary. – *Baltistica* XVIII/1, 21–38.
- Zinkevičius, Zigmas 1984.** Lietuvių kalbos istorija I. Lietuvių kalbos kilmė. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1987.** Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų. Vilnius: Mokslas.
- Tanning, Salme 2004.** Karksi murrak. Toim. Karl Pajusalu. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Toporov, Vladimir, Oleg Trubačev 1962.** Lingvističeskij analiz gidronimov Verhnego Podneprov'ja. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR.

- Univere, Aili 1996.** Idamurde tekstid. (= Eesti murded IV.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Vaba, Lembit 1990.** Balti fragment eesti mesindussõnavaras? – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I. Tallinn: E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut, 35–45.
- Vaba, Lembit 1991.** Ferdinand Johann Wiedemann leivude uurijana. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 (1988). Sõna ja termin. Tallinn: Eesti Raamat, 74–85.
- Vaba, Lembit 1992.** Käblik on ahjulind! – Keel ja Kirjandus 8, 459–462.
- Vaba, Lembit 1996.** Über die Herkunft von est. *keris*. – *Linguistica Uralica* XXXII/1, 33–35.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi eesti-läti keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut / Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Vaba, Lembit 1999.** Eesti-läti kakskeelsusest Valgas. Vaade ajalukku. – Keel ja Kirjandus 8, 535–541.
- Vaba, Lembit 2002.** Tähelepanekuid läti nimedest eesti perekonnanimist. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Koost. M. Kallasmaa. Toim. M. Kallasmaa, M. Langemets. (= EKI toimetised 11.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 267–291.
- Vaba, Lembit 2004.** „Hellad nimed”. Ühest lätitaustalisest perekonnanime-tüübist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49 (2003). Tallinn, 50–82.
- Vaba, Lembit 2006.** Läti keelest. – Eesti-läti vestmik. Igaugu-latviešu sarunvārtnīca. Tallinn: Ilo, 12–40.
- Vaba, Lembit 2010.** Eestlased ja eesti keel Lätis. Liepna ja Balvi Eesti siird-laskonna tekke-, arengu- ja hääbumislugu ühe suguvõsa perepärimuste põhjal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost. ja toim. Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 361–380.
- VES = Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat.** 2002. Koost. Sulev Iva. (= Võru Instituudi toimetised 12.) Tartu–Võru.
- VKM VI = Kuiss vanal Võromaal eleti.** 2005. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. (= Valimik korrespondentide murdetekste VI.) Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele Selts.
- VKM VII = Ennemustitsel Mulgimaal.** 2008. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. (= Valimik korrespondentide murdetekste VII.) Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele Selts.
- Voolaine, Paulopriit 1976.** Emakeele Seltis murdekogumise aoeagadelt. – Kodumurre 13. Toim. Heino Ahven. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 49–55.

Lühendid

adess = adessiiv

adj = adjektiiv

adv = adverb

ains = ainsus

ak-instr = akusatiiv-instrumentaal

daat = daativ

dem = deminutiiv

id. = *idem*

ind = indikatiiv

ltg = latgali murre

murd = murdes

p = pööre; partitiiv

pl = pluural

plak = pluurali akusatiiv

plg = pluurali genitiiv

pllok = pluurali lokatiiv

pp = postpositsioon

prees = preesens

refl = refleksiiv

sg = singular

sgak = singulari akusatiiv

sgg = singulari genitiiv

sglok = singulari lokatiiv

sgp = singulari partitiiv

Impact of Latvian-Estonian language contacts on the grammar and word-formation of Estonian dialects

Lembit Vaba

Latvian-Estonian and Estonian-Latvian contacts have had and increasingly have a trans-language character; they have occurred and occur through the prevalent intermediary languages. Both Estonian and Latvian have been heavily influenced by three contact languages: German, Russian, and English. For this reason, it is very difficult to establish the mutual morphological, syntactic, and semantic impact between Estonian and Latvian. The article deals with the development of the Estonian-Latvian linguistic boundary, the emergence of Estonian linguistic enclaves in Latvia, and the nature of Latvian-Estonian linguistic contacts.

The article highlights and analyses the following possible Latvian loans in the grammar of Estonian dialects: grammatical gender and manifestations of gender characteristics. They include plural nouns, Latvian-style expression of the superlative, Latvian impact on the formation of the moods (conditional, debitive, optative), reduplication of type finite verb of verb construction + action noun of the same verb, instances of Latvian-style verb government, the Latvian influence on the pronoun and adposition systems, Latvian verb prefixes, particles, adverbs, and pro-adverbs in the Leivu and Lutsi linguistic enclaves, borrowed conjunctions and interjections. The article analysis also the Latvian impact on word-formation.

Keywords: Finnic languages, Estonian, Baltic languages, Latvian, language contacts

Lembit Vaba

kieli-, käännös- ja kirjallisuustieteiden yksikkö

Kanslerinrinne 1

33014 Tampereen yliopisto

lembit.vaba@uta.fi

ÜLEVAATEID

GUSTAV VILBASTE KUI ETNOBOTAANILISE AINESE KOGUJA, UURIJA JA PUBLITSEERIJAJ

RAIVO KALLE,
RENATA SÕUKAND

Annotatsioon. Gustav Vilbaste teened eestikeelse botaanika kujunemisel on märkimisväärsed. Tema ajal töötati rahvapäraste taimenimede põhjal välja ametlikud botaanikaterminid, muud rahva seas kasutusel olnud nimed jäid aga rahvaluule valdkonda. Vilbastest sai selle valdkonna parim tundja Eestis. Siiani pole väärilist tähelepanu pööratud Vilbaste panusele etnobotaanika kui teaduse kujundamisse Eestis, seda enam, et tema suure töö tulemusena meieni jõudnud taimepärimuskogule mujal maailmas võrdväärset leida on raske. Kuni ülikooli astumiseni kogus Vilbaste rahvapärimust, eelkõige rahvalaule, peamiselt ise. Kõige viljakam etnobotaanilise ainese kogumise, uurimise ja publitseerimise periood jääb ajavahemikku 1920–1940, mil ta kaastööliste abiga kogus enami ku oma etnobotaanikat sisaldavast käsikirjakogust. See kogu sisaldab üksi pea sama palju taimepärimust, kui leidub teistes Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti rahvaluule arhiivi kogudes kokku. Vanaduspensionil olles pöördus Vilbaste tagasi rahvapärimuse kogumise juurde ja käis ka mitmetel välisekspeditsioonidel eesti hõimlaste juures.

Võtmesõnad: eesti keel, murdekogumine, etnobotaanika, taimenimed

1. Sissejuhatus

Termini *etnobotaanika* formuleeris esimest korda Ameerika Ühendriikide botaanik John William Harshberger aastal 1895 ja see tähistas pärismaalaste taimekasutust. Tänapäeval mõeldakse etnobotaanika all interdistsiplinaarset teadusharu, mis uurib taimede kohta käivaid teadmisi ja nende kasutust tavainimeste hulgas. Kuigi etnobotaanika on teadusharuna võrdlemisi noor, on seda valdkonda Euroopas uuritud juba sajandeid (Svanberg jt 2011). Eestis tuntakse etnobotaanikat teadusharuna vähe ja selle tõsiselt võetavatest esindajatest võibki nimetada vaid ühte – Gustav Vilbastet.

Filoloog-ornitoloog Mart Mäger on Vilbaste rahvapärimuse kogumise jaganud aktiivsuse järgi kolme perioodi. Selline aktiivsust arvestav liigitus sobib hästi iseloomustama ka Vilbaste etnobotaanilist tegevust. Esimene periood noorukieast (u 1902) kuni ülikooli astumiseni (umbes 1919) oli iseõppimise ja omal käel pärimuse kogumise aeg. Sel ajal oli Vilbastel huvi rohkem keele, murde ja etnograafia vastu. Teise etapi alguseks saaks tinglikult olla tema esimeste üleskutsete ilmumise aeg ajakirjanduses (1923) kuni II maailmasõja lõpuni (1945). Vilbaste selleaegsed huvid olid seotud eelkõige botaanika ja looduskaitsega, etnobotaanilise pärimuse kogumisel ilmutas ta suurt professionaalsust. Sõjajärgsest ajast alates nihkusid Vilbaste huvid tagasi murde- ja koduloo uurimisele (v.a lühike aeg Loodusmuuseumis botaanikuna töötades), sest nagu ta on märkinud: „/---/ botaanikas ei suuda ma enam kuigi palju saavutada, sest vaated botaanika kui teaduse peale olid muutunud /---/; noored botaanikud olid loonud uued meetodid taimkatte uurimises ja ma ei oleks suutnud siin töötada täie innuga” (Mäger 1967: 121).

Käesolevas artiklis kirjeldatakse Gustav Vilbaste (1885–1967, kuni 1935. aastani Vilberg) kujunemist etnobotaanikuks, analüüsitakse Vilbaste etnobotaanilise ainese kogumise meetodeid ning tema etnobotaanilisi artikleid ja raamatuid, mis artikli autoreile teada olid. Samuti käsitletakse Vilbaste käsikirjakogu, mis asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti rahvaluule arhiivis (ERA) temanimelises kogus (Vilbaste). See on kogutud ja koostatud aastatel 1907–1966 ning sisaldab 20 327 lehekülge 42 köites. Artikli kirjutamisel ei ole kasutatud Vilbaste ligi pooleteisetuhande kirjega bibliograafiat, mis leiti hiljuti Emakeele Seltsist.

2. Kodumurrete kogumine ja esimesed sammud etnobotaanikas¹

Huvi rahvaluule vastu tekkis Vilbastel juba lapsepõlves. Ta on meenutanud, et kodus kõneldi kolme keelt: ema kõneles *maakeelt*, isa kõneles *rannakeelt* ja teenijatüdruk, kes oli pärit Kolgast, *Kolga keelt*. Lisaks veel isapoolne vanaema, kes kõneles hoopis *põhiranna keelt*. Selline murrakute erinevus hakkas talle tollal kohe kõrva (Vilbaste 1965). Noorukieas hakkas Vilbaste

¹ Vilbaste rahvaluule, peamiselt küll rahvalaulude kogumist kuni 1916. aastani on põhjalikult uurinud etnomusikoloog Janika Oras (2006). Oma esimestest sammudest rahvaluule kogumisel ja neid mõjutanud teguritest on Vilbaste kirjutanud Emakeele Seltsi väljaandes Kodumurre (1965).

omal käel neid eri murrakus räägitud jutte kirja panema. Esimesed saadetised kodukoha muistenditega kandsid saatmiskuupäeva 20. september 1902. Need olid läkitatud tolleaegsele muistendite suurrakogujale Matthias Johann Eisenile (Hiimäe 2005).

Vilbaste kiindumust oma kodukohta, mida võib laiendada kogu Ida-Harjumaale, näitab see, et tast kujunes viljakaim kaastööline rahvalaulude kogumise alal Oskar Kalda üleskutsel Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) kaudu (aastatel 1910–1914) ja tähelepanuväärse koguse etnograafilise materjali koguja Eesti Rahva Muuseumile (aastatel 1910–1911) (Laasimer jt 1994; Mägi 1967).

Vilbaste suurimaks kireks ja hobiks kuni elupäevade lõpuni said rahvapärased taimenimed. Süsteemset kogumist alustas Vilbaste 1907. aastal EÜSi korraldatud üleriigiliste rahvapäraste taimenimede kogumise aktsioonide ajal (vt nt Postimees 1907, 1912). EÜSi kogumisaktsiooni eesmärk oli rahvapäraste taimenimede põhjal moodustada ühtne, binaarset süsteemi arvestav taimede nimekiri.

Vilbastest kujunes üks suuremaid taimenimede saatjaid EÜSi üleskutsete peale. Kuigi tal puudus botaanikuharidus, oli tal suur iseõppimisvõime ja ta suutis välitöödel kohatud taimi omal käel määrata, kasutades selleks botaanik Heinrich Moritz Willkommi taimeatlase venekeelset tõlget (Laasimer jt 1994). 1915. aastal julges Vilbaste juba Eesti Kirjanduse veergudel arutleda vetika *Fucus vesiculosus* (põisadru) etümoloogia ja kasutuse üle ning mis peamine, andis soovitus kasutada selle vetika puhul nimetust *atru*, *adru*, mitte *muda*, nagu seda oli seni kirjanduses tuntud. Sama aastal ilmunud jätkuartiklilis oli Vilbaste teinud juba põhjaliku uurimuse ning küsitlenud rannaäärseid õpetajaid näitamaks, et tema pakutud nimi on sobivaim (Vilberg 1915a, 1915b). Säilinud on ka Vilbaste küsitlusele saadetud vastus kooliõpetajalt V. Ojalt (Vilbaste, TN 1: 1043). Võib öelda, et need olid esimesed etnobotaanilised uurimused, mis andsid oma panuse ka botaanika sõnavarrale.

Esialgne taimede nimekiri avaldati pärast EÜSi ja Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) pikki töökoosolekuid alles 1917. aastal ajakirja Eesti Kirjandus lisana, millele oli lisatud palve täienduste ja paranduste kohta. Brošüüri eessõnas mainitakse Vilbastet ja veel kolme korrespondenti kui eriti väärtusliku materjali saatjaid (KT 1917). Ka sellele üleskutsele nimekirja täiendada ja parandada Vilbaste reageeris ning tema panus märgitakse ära 1918. aastal ilmunud täiendatud väljaande „Kodumaa taimede” eessõnas (KT 1918).

3. Koguja ja korrespondentide võrgu hoidja alates 1920ndatest

1920. aastal loodi Emakeele Selts, mille liikmeks Vilbaste kohe astus. See suurendas Vilbaste professionaalsust murdekogumisel ja -uurimisel, eeskätt rahvapäraste taimenimede kogumisel.

Murrangu etnootaanilise ainese kogumisse tõid 1923. aastal üleskutsetes üleriigilise levikuga perioodikas: Vikerkaares (Vilberg 1923a), Eesti Metsas (Vilberg 1923b), Looduses (Vilberg 1923c) ja Kasvatases (Vilberg 1923d). Esimestes üleskutsetes piirduvad kaastöölisele esitatud nõuded rahvapäraste taimenimetuste hilisemaks tuvastamiseks vaid ladina-, saksa- või venekeelse nime juurdelisamisega. Lisaks soovitab Vilbaste taimede määramisel kasutada oma aasta tagasi ilmunud määrajat (Vilberg 1922). Üleskutsete lõpus esitab ta ka esimese aruande ja nimetab selles juba kahte kirjasaatjat. Selle üleskutse avaldas lühendatult ka ajaleht Postimees (1923). Nii neis kui ka järgnevatel üleskutsetes rõhutab Vilbaste, et taimepärimus on hävimas ja kadumas ning sellepärast tuleb see tarkus kokku koguda. Ta lisas, et kavatseb edaspidi seda teavet kasutada Eesti kõigi „rahva suus tuntud nimede” nimestiku väljaandmiseks.

Oma üleskutset kordas ta alles pea viie aasta pärast ajakirjades Eesti Keel (Vilberg 1928a), Eesti Kirjandus (Vilberg 1928b), Noorusmaa (Vilberg 1928e) ning ka laia lugejaskonnaga ajalehtedes Postimees (Vilberg 1928c) ja Päevaleht (Vilberg 1928d). Ajakirjas Noorusmaa avaldab ta koos üleskutsega oma noorusajal kodukohas kuulnud rahvapäraste taimenimede loendi, milles on kokku 215 liiki. Vilbaste tõdeb selles artiklis, et enamasti tunnevad õpilased 50–100 taimet; üle 100 teavad üksikud, kellel on botaaniline huvi (Vilberg 1928f).

Kohe järgmisel aastal avaldas Vilbaste ajakirjas Eesti Mets (Vilberg 1929a) ja ajalehes Postimees (Vilberg 1929b) juba täiendatud küsimustiku, kus rõhuasetus oli taimenimedelt läinud taimekasutuse kogumisele. Seal esitas ta eraldi järgmisi küsimusi: missuguse nime all taimi tuntakse, milleks endisel ajal taimi tarvitati (arstirohuks, värvimiseks, nõidusvahendiks, toiduks jne), missuguseid muinasjutte tuntakse taimede kohta, missuguseid tõid ja toimetusi seatakse ühendusse taime õitse-, valmimisajaga. Selles üleskutsetes olid kaastöölisele esitatud nõuded läinud karmimaks. Nüüd tahtis Vilbaste eestikeelse ja ladinakeelse nime kõrvale ka taimenäidist ehk herbaarlehte. Kui palju talle herbaarlehti saadeti, pole tagantjärele võimalik öelda, sest ta liitis need oma herbaariumiga. Viimases oli kokku ligi 14 000 eksemplari herbaarlehte ja need on tänaseks liidetud Eesti

Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonnainstituudi Eesti soontaimede herbaariumiga. Väikeseid taimenäidiseid, mis kirjasaatjad olid kleepinud pärimustekstide kõrvale, on käsikirjakogus säilinud üksjagu. Mõni kirjasaatja on lisanud taimede paremaks äratundmiseks ka taimejooniseid. Üleskutses märgib Vilbaste, et taimede määramisel võib kasutada tema 1925. aastal ilmunud täiendatud ja ümbertöötatud taimemäärajat (Vilberg 1925). Üleskutse ajal ilmus oluline teos Eesti botaanika ajaloos: „Kodumaa taimede” teine, täiesti ümbertöötatud trükk pealkirjaga „Eesti taimede nimestik” (Nenjukov 1928), mille avaldamisel olid Vilbastel märkimisväärselt suured teened. Võib öelda, et selle nimekirja ilmunisega võeti kasutusele ja kinnistus enamik tänaseni püsima jäänud ühtsetest eestikeelsetest taimenimedest.

Järgmise üleskutse koos aruandega avaldasid kaks aastat hiljem ajakiri Eesti Kirjandus (Vilberg 1930a) ja ajaleht Postimees (Vilberg 1930b). Vilbaste alustas oma aruannet järgmiselt: „Kirjakeel tungib igal teadusealal suure jõuga peale ja hävitab hoolimatult rahvapärasuse mõtete väljendamisest. Kool ühtlustab keelt, kirjandus aitab sellele kaasa ja kogu nähtuste sõnastus muutub aegamööda ühetaoliseks, raamatuliseks, milles põlissõnad vahelduvad aina kunstlikult loodud sõnadega /---/” (Vilberg 1930a). Selline nukker-emotsionaalne algus erineb teistest üleskutsetest ja aruannetest, mis olid pigem praktilis-ametlikud ja positiivse alatooniga, näiteks: „Taimedeilm on vallanud alati inimesi. Ühed taimed on arstirohiks, vähendades valu ja vaeva, teised pakuvad silmale ilu ja värvidevaheldust. Sellepärast andis inimene neile kõigile nimed, et ta võiks kõnelda omasugustega ühest või teisest tema tähelepanu äratanud taimest /---/” (Vilberg 1928b). Nagu aruandele kohane, annab Vilbaste teada, kui palju tal selleks hetkeks on materjali kogutud (vt tabel 1). Koolide juures on märgitud õpetaja nimi ja õpilaste arv. Suuremad saadetised on teele pannud Kohtla-Järve kool (29 õpilast), Silla kool (22), Valtu kool (20), Rootsiküla kool (19), Jõhvi kool (17), Anija kool (16), Narva-Jõesuu kool (16 õpilast). On näha, et kooli suurusel ja pärimust saatnud õpilaste arvul pole seost, sest väikesed külakoolid on linnamõõtu asulatega võrdsed. Eraldi noortele oli mõeldud taimenimede kogumise üleskutse ajakirjas Eesti Noorus (Vilberg 1933d).

Alates 1934. aastast kasutas Vilbaste küsimuskava kolmandat, täiendatud versiooni, mis on täies ulatuses avaldatud tema raamatutes (nt Vilberg 1934c, 1935a). Järgmine aruanne ilmus 1934. aastal, selles annavad

tooni teist või enamatki korda materjali saatnud korrespondendid (Vilberg 1934a). See on ka arusaadav, sest nagu selgub Vilbaste käsikirjakogust, milles on säilinud tema kirjavahetus, vastas ta ka kõige väiksemale saadud teabele, kommenteeris saadetist (määras võimaluse korral taimed, märkides nii ladinakeelse kui ka eestikeelse teadusliku nime) ja tänas. Juhul kui nime määrata ei õnnestunud, palus ta saata kas täpsemaid taimekirjeldusi või herbaarlehti. Kõik tema kirjad lõppevad üleskutsega koguda saadetule veel lisa.

Pärimuse kogumise aktiivsus olenes kohaliku kooli õpetaja aktiivsusest. ERAs Vilbaste käsikirjakogus leidub kümneid vastuseid, kus kooliõpetaja vastab Vilbaste isiklikule palvele vaid seda, et kahjuks nende kandis rahvas taimi ei tunne. Kooliõpilaste saadetised saab laias laastus jagada kaheks. Rohkem on töid, mis kannavad pealkirja „Meie pool nimetatakse taimi” ja sisaldavad taimede loendit: puid, põõsaid, rohhtaimi, söögitaimi jne. Nendes töodes puudub info taimede kasutamise kohta või on seda väga vähe – need tööd on saadetud esimese üleskutse peale. Teist tööde rühma iseloomustab pealkiri „Taimede tarvitamine endisel ajal”, milles suurem rõhk on pandud taimedega arstimisele, värvimisele ja muule (nt nõidumine, taimede tarvitamine toiduks, veterinaarias, külviaegade andmed). Eraldi taimenimeloendit teise rühma saadetistele ei järgne. Selliselt vormistatud tööd olid kas ühekordsed saadetised või kui enne oli saadetud taimenimekiri, siis teist korda saadetud Vilbaste küsimise peale.

Vilbaste tunnustas ja tänas iga väiksemagi saadetise eest. Nagu selgus, andsid õpetajad tänusõnad lastele ka edasi. See andis tihti häid tulemusi, mida näitab koolist teise saadetise saamine. Alates 1930. aastast, kui hakkas ilmuma Vilbaste ajakiri Loodusevaatleja², hakkas ta tänukirjadele värsket ajakirjanumbrit kaasa panema. Kui ta oli avaldanud mõne rahvabotaanikat sisaldava artikli, siis saatis ka selle separaadi, et näidata, kui oluline on õpilaste kogutud materjal. Tagantjärele hinnates võis sellisel toimimisel olla kolm eemärki: 1) teha reklaami oma ajakirjale, 2) innustada pärimust edasi koguma ja 3) suurendada huvi looduse vastu.

Muidugi ei jätnud Vilbaste taimenimede kogumisel kasutamata ka oma kooliõpetajaameti eeliseid: ta andis taimenimede kogumise kodutööks, see oli üks osa maateaduse ainekse mõlemas Tartu gümnaasiumis, kus ta õpetaja oli. Sel moel sai ta mitme kõiite jagu materjali (nt Vilbaste,

² Populaarloodusteaduslik ajakiri aastast 1930, ilmus kuus korda aastas kuni 1938. aastani, mil majanduslike raskuste tõttu lõpetas ilmunise.

TN 5), mille maht ületas kõiki teisi koole väga suurelt, sest nagu eespool mainitud, suutsid vaid üksikud kooliõpetajad oma kodukohas pärimust koguma meelitada üle 20 õpilase ja sageli saadeti ühest koolist materjali vaid üks kord.

Hinnanguliselt pooled kogujad sai Vilbaste just isiklike pöördumiste kaudu kas kirja teel või otsekontaktidena. Kui paljudele õpetajatele ta isikliku kirja läkitas, ei oska arvata, kuid on teada, et 1929. aastal saatis Vilbaste kordusüleskutse üle 60 õpetajale, kes esimesele kirjale ei vastanud (Vilbaste, TN 1: 1118). Isikliku pöördumise kaudu sai ta korrespondentideks ka Jaak Sõggeli (1931–1934, 26 lk materjale), Theodor Saare (1937–1943, 17 lk) ja Gustav Tikerpuu (1929–1934, 20 lk), kes olid ühtlasi ka Jakob Hurda, Matthias Johann Eiseni ja Eesti rahvaluule arhiivi suurskogujad. Samuti aitasid Vilbastet Alli Vetekaja (1960–1965, kirjavahetus 115 lk), Priidu Tammepuu (1963, 161 lk), Aadu Toomesalu (alates 1940. a kuni 1960ndateni) jt Emakeele Seltsi murdekorrespondendid. Üldjuhul dubleerisid need kümned kattuvad kogujad juba varem mujale saadetut või kui taimepärimus oligi Vilbastele esimesena saadetud, siis hiljem saadeti sama materjal ka mujale. Näiteks kooliõpetaja Julius Luntsu 1931. aastal Vilbastele kogutud taimepärimus ühtib täielikult 1937. aastal ERAsse saadetuga, Alli Vetekaja läkitas Emakeele Seltsile saadetud võistlustöö koopia ka Vilbastele jne. Ka nendele suurskogujatele saatis Vilbaste oma taimeraamatuid. Jaak Sõggel küsis raamatuid ise, mille peale Vilbaste saatiski talle oma taimemääraja. Gustav Tikerpuu sai Loodusevaatleja ja nurmenuku artikli separaadi ning Alli Vetekaja raamatud „Meie kodumaa taimi rahva käsitluses”, mille üle viimane väga rõõmustas jne.

Vilbaste kogus taimepärimust kuni elu lõpuni ja suhtles aktiivselt oma korrespondentidega, mille koguarv võib olla kaugelt üle 1500 (sh õpilased). See peamiselt etnobotaaniline materjal asub ERAs temanime- lises kogus 11 köites (Vilbaste, TN) ja sisaldab 8319 lehekülge. Korres- pondentide nimekiri on kindlasti pikem, sest tihti ei säilitanud Vilbaste kogutud pärimuse hulgas informantide andmeid, vaid kirjutas näiteks turult kogutud taimenimede juurde täpsustuseks vaid *Tallinna turunaised*³. Selles nimekirjas on toodud ka kirjandusest, käsikirjadest ja arhiividest saadud andmed. Iga nimekirja lehekülje all on liidetud üksikute saatjate arv kokku ja alates 1930. aastast on juurde märgitud ka liitmise kuupäev.

³ Vt pikemalt selle teema kohta Loodusevaatleja nr 5, 1935, lk 155–156.

Kui palju selles on etnobotaanilist materjali, näitavad selle põhjal tehtud registri andmed (vt tabel⁴).

Vahe- aruaanded	1. II 1930	27. XI 1930	10. XII 1933	20. I 1937	ERA	31. V 1939	1944	24. VI 1966	Teateid kokku
Taime- kasutusi	4562	6381	8227	13 305	3129	14 540	15 168	16 885	16 891
Taime- nimesid	23 839	28 228	31 086	36 521	168	46 643	79 966	100 790	100 842

4. Etnobotaanilise ainese publitseerimine alates aastast 1930⁵

1930ndateks oli Vilbastel juba märkimisväärne kogu etnobotaanilist materjali ja loomuliku jätkuna hakkas ta seda publitseerima. 1932 ilmus kogumikus „Kodu ja Maailm” artikkel „Taimed arstirohuna aegade kestes” (Vilberg 1932a). Selle artikli puhul on tähelepanuväärne, et Vilbaste integreeris oma napid materjalid varem avaldatutega, nagu arsti ja kirjamehe Johann Wilhelm Ludwig von Luce („Topographische Nachrichten von der Insel Oesel ..”, 1823), etnograafi Ilmari Mannineni („Üldjooni meie rahvameditsiinist”, 1925) ja Otto Brunfelsi („Contrafayt Kreuterbuch nach rechter vollkommener Art ..”, 1532) kirjutistega, kuid ka Gaius Plinius vanema („Historia naturalis” („Loodusteadus”) u 78. a pK) teadetega. See Vilbaste artikkel sisaldab suuri üldistusi ning seda on kerge lugeda. Järgmise aasta Eesti Kirjanduses ilmus Vilbastelt juba kaks põhjalikku etnobotaanilist artiklit. Esimese, nurmenukunimedest rääkiva artikli (Vilberg 1933a) jaoks vajaliku materjali kogumiseks pöördus ta isiklikult Eesti ärksamate inimeste – kooliõpetajate poole, kellelt küsis vaid ühte küsimust: kuidas teie pool nurmenukku kutsutakse? Ainult sellele küsimusele vastas üle 40 õpetaja üle Eesti.

⁴ Tabel on koostatud Vilbaste, TNi köite 1 lehekülgedel 1205–1284 oleva nimekirja põhjal. 1930ndatel liideti Eesti Rahvaluule Arhiivis olnud andmed. Viimases tulbas toodud numbrid on kogu teadete arv Gustav Vilbaste taimenimede kogus.

⁵ Vilbaste tähtsama loodusteaduse ja ka etnobotaanika bibliograafia on avaldanud botaanik Toomas Kukk oma raamatu „Eesti taimestik” (1999: 440–443) kirjanduse peatükis. See sisaldab kokku 175 kirjet. Käesoleva artikli jaoks on valitud taimepärimust käsitlevad artiklid. Vilbaste loodusteaduslikud ja kultuuriloolised ning käsikirja jäänud artiklid vajavad eraldi analüüsi.

Arvatavalt rakendas ta nurmenuku puhul keelemehe Andrus Saarest ekelegeograafilist meetodit, millele viitavad ka artikli mustandkaardid käsikirjas (Vilbaste, TN 1: 1195–1201). Sellise põhjaliku uurimise tulemusena on „Eesti taimenimetustes” lõpuks kirjas üle saja rahvapärase nurmenukunime, mis on Eesti puhul rekord. Miks ta selle artikli koostamisel sellist meetodit kasutas, võib vaid oletada. Ilmselt tahtis ta ühe taime kohta kiiresti kätte saada kogu võimaliku teabe, mida talle seni saadatud materjal ei võimaldanud.

Kohe järgmises ajakirjanumbris ilmunud artikkel eestikeelsete taimenimede tekkimisest (Vilberg 1933b), mis on toimetatuna ilmunud ka „Eesti taimenimetuste” (Vilbaste 1993) sissejuhatavas osas, pole kaotanud oma aktuaalsust ja tsiteeritavust ka tänapäeval. 1934. aastal ilmutas Vilbaste oma ajakirjas Loodusevaatleja artikli „Kultuurtaimi 300 aasta eest”. Selles toob ta välja, millised eestikeelsed taimenimed esinevad kolmes esimeses eestikeelses sõnaraamatus ja grammatikas⁶. Ta oletab, et kui on olemas võõrtaime nimi, siis järelikult ka kasvatatakse seda taime, peamiselt küll (kiriku)mõisade aedades, sest enamik kultuurtaimi, nagu Vilbaste artiklis selgitab, olid talupojale sel ajal tundmatud või kättesaamatud. Artikli eesmärk oli siiski anda hea ülevaade kultuurtaimenimede ajaloost (mõnedki neist olid grammatikakoostajate loodud, mitte rahva seas levinud nimed, vt Vilberg 1934b: 14), mitte kultuurtaimede tegelikust kasutusajaloost, sest artikli kirjutamisel on kasutatud vaid kolme grammatikaraamatut. Eesti teadusajaloolane Vaike Hang on öelnud Vilbaste artiklite arvukuse kohta, et „iga sündinud mõte, uurimistulemus, huvitav tähelepanek pidid kiiresti jõudma huviliste laiema ringi ette” (Hang 1985: 409–410), ja arvatavalt lähtus Vilbaste ka seda artiklit kirjutades soovist oma uusi mõtteid levitada. Samal, 1934. aastal andis ta välja esimese osa Eesti esimesest etnootaaniilisest suurteosest „Meie kodumaa taimi rahva käsitluses”. See ilmus kahe vihuna (Vilberg 1934c), järgmisel aastal ilmus teose teine osa (Vilberg 1935a). Neis kahes osas on kirjeldatud aru- ja sooniitudel kasvavaid rohttaimi. Kahjuks jäid suurteose kolm järgmist osa (puud, põõsad, metsa- ja sootaimed jne) välja andmata. Need kaks, Vilbaste oma kulu ja kirjadega välja antud põhjalikku raamatut sisaldasid iga taime kohta

⁶ Heinrich Stahl 1637. *Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen*; Johann Gutsclaff 1648. *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*; Henrich Göseken 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache* ..

põhjalikku teavet: taime kasutus rahvabotaanikas meil ja mujal, rahvapärased nimed, nende tekkimine ja nendega seotud muistendid, taimes sisalduvad keemilised ühendid, taime kasutamine meditsiinis ja kultuuris. Taimeartiklid sisaldasid põhjalikku kirjeldust, joonist ja taimegeograafiat, lisaks oli esitatud selle taimeperekonna teisi, vähem tuntud liike. Esimesed kaks osa said palju positiivset tagasisidet (nt Hindrey 1934; Reeben 1934). Lisaks kirjutas Vilbaste sel ajal arvukalt väiksemaid artikleid laiale lugejaskonnale mõeldud ajalehtedesse. Näiteks jõulude ajal ilmus talt artikkel pähklike etnobotanika kohta. Selles rääkis ta, milliseid mänge pähklikega jõuluajal mängiti, andis ülevaate sissetoodud ja müügil olevatest pähklikest ning nende botaanikast ja päritolust (Vilberg 1934d). Ajaleheartikkel oli küll lühendatud versioon paar aastat varem ilmunud artiklist (Vilberg 1932b), kuid samas sisaldas see vähem botaanikat ja rohkem etnobotanikat. Ajalehtedes ilmus Vilbaste artikleid küllaltki tihti, näiteks 1935. aastal kaks ülevaateartiklit Eesti nõidustaimedest (Vilberg 1935b, 1935c), kuid Vilbaste lõpetas selle artikliseeria tõdemusega, et nõidustaimede kasutamine ei too kellelegi õnne. Nõidustaimedele vastukaaluks esines ta Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul ettekandega „Kust leida õnne. Taimed õnne-ennustajatena ja tulevikukuulutajatena”. Sellest ilmus ka ajakirjaniku poolt refereeritud artikkel ajalehes, mahtudes ajaliselt kahe nõidustaimetartikli vahele (Postimees 1935). Õnne- ja ennustustaimedest kirjutas Vilbaste teadusartikli Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatusse (Vilbaste-Vilberg 1936). Selles selgub, et eestlased tunnevad kõige laiemalt õnneennustajana jaani-õnneheina (lad *Erigeron acer*), mille kasutust mujal ei tunta, kokku kirjeldab Vilbaste kaheksat taime või taimesaadust. Ajalehtedes ja ajakirjades avaldas Vilbaste ka arvukalt lühemaid, ühe taime kohta käivaid või ühte etnobotaanilist teemat käsitlevaid artikleid (nt Vilbaste 1933c⁷, 1935d).

Vilbaste laiemat huvi taimede ja inimeste vaheliste suhete vastu näitab kahe artikli avaldamine tema oma ajakirjas. Esimeses artiklis „Taimed ja taimeühingud vanasõnades” (1937) analüüsib Vilbaste F. J. Wiedemanni ja M. J. Eiseni raamatutes avaldatud ja tema enda kogus leiduvaid, seni avaldamata vanasõnu. Teine, aasta hiljem ilmunud artikkel käsitleb taimi mõistatustes (Vilbaste 1938a). Seal esitab Vilbaste samuti M. J. Eiseni raamatust pärinevaid taimemõistatusi, mis käivad 35 taime või taime-

⁷ Sama sisuga ilmus see artikkel ajalehes Postimees juba 1918. aastal (Vilberg 1918).

ühingu kohta. Vilbaste märgib, et kõige rohkem on Eestis mõistatusi pähkli, herne, humala, kapsa, maasika, läätse, lina, jõhvika ja oa kohta, öeldes, et artiklis toodud näitemõistatused nende taimede juures on vaid murdosa nende koguarvust.

Muidugi ei jätnud Vilbaste oma uurimustes puudutamata taimedega värvimist, millest ilmus teadusartikkel Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatus (1938b). Seal on ära toodud kõik Eesti taimestiku ja kultuurtaimede (sh samblikud) võimalused eri materjalide värvimiseks, värvimistehnoloogia, värvitoonid, peitsid jne. Uurimuse jaoks oli Vilbaste läbi töötanud nii kirjanduse kui ka oma etnobotaanilise kogu. See uurimus pole tänaseni oma väärtust kaotanud ja on üks tähtsamaid sellealaseid töid Eestis.

Vilbaste sai Eesti taimenimede raamatu parandamiseks ja täiendamiseks tööstipendiumi Õpetatud Eesti Seltsist (ÕES) ja Loodusuurijate Seltsist (LUS). Nendega rahastas ta osaliselt 1942.–1943. aasta suvedel oma üle-eestilisi välitöid, mille kuludest enamiku kattis ta siiski ise. Välitööde eesmärk oli kontrollida ja kindlaks määrata talle saadetud taimenimesid. Sõjaaja tõttu oli tal vaja asjakohaste ametkondade luba Eestit mööda ringisõitmiseks. Vilbaste liikles enamasti ratta või bussiga. 1942. a sõitis ta läbi 2373 km ning sai juurde 9520 nime ja 99 kasutust, 1943. a läbis ta 2064 km ning kogus 14 942 nime ja 223 kasutust (aruanne ÕESile ja LUSile). Raamatu „Rahvapäraseid taimenimesid Eesti NSV-s” sai ta käsikirjana valmis 1944. aastaks.

5. Keele- ja pärimusuurija pärast II maailmasõda

Kuigi Vilbaste sai oma monograafia käsikirja valmis, puudus sõja ajal võimalus selle väljaandmiseks ning ta täiendas seda veel kuni 1950ndate keskpaigani, mil Emakeele Seltsi abiga tehti algkäsikirjast viis masinkirjakoopiat. Need kannavad tiitellehel aastaarvu 1960. Üks eksemplar asub ERAs Vilbaste-nimelises fondis (Vilbaste, T8–T10) ja sisaldab 1227 + 54 masinakirjalehekülge. 1959. aastal moodustati Emakeele Seltsi initsiatiivil komisjon tunnustatud keele- ja loodusteadlastest, kes hakkasid omast ajast seda mahukat käsikirja toimetama. 1961. aastal saadi üheksa kuu vältel kasutada ka ajutist palgatööjõudu. Käsikiri osutus keerulisemaks, kui algul arvatud, ja toimetamistöö venis üle kolmekümne aasta pikaks. Raamat ilmus alles 1993. aastal. Selles töös osales läbi aegade üle 20 tunnustatud Eesti teadlase. Mida ja kui palju käsikirjast parandati, ei oska

tagantjärele enam keegi öelda. Suuremad täpsustused ja parandused, mida toimetajatest komisjon tegi, on raamatu esimestes peatükkides kokku võtnud raamatu peatoimetajad keeleteadlane Heino Ahven ja loodusteadlane akadeemik Erast Parmasto (Vilbaste 1993: 7–14). Toimetajate otsusel jäeti käsikirjast välja teistelt Eestis elavatel rahvastelt (venelased, sakslased, lätlased, rootslased, soomlased, mustlased ja juudid⁸) ja eesti hõimlastelt (soomlased, isurid ja vadjalased⁹) kogutud taimenimed, sest nende ülekontrollimine oleks raamatu ilmumist veelgi edasi lükanud. Selle materjali kõrval pole kunagi trükki jõudnud Vilbaste kogutud seene-, sambla-, sambliku- ja vetikanimed, mille nimekiri asub Emakeele Seltsis ja ERAs (Vilbaste, T6).

Vanaduspensionil olles pöördus Vilbaste tagasi noorusharrastuse juurde, milleks oli rahvaluule ning keele kogumine ja uurimine Kuusalu kihelkonnas. Tähtsamateks välisekspeditsioonideks kujunesid retked NSVLi sisealadel elavate eesti hõimlaste juurde. 1956. aastal kutsus akadeemik Paul Ariste teda Leningradi oblastisse läänemeresoome sugulasrahvaste vadjalaste ja isurite asualale. Sellele järgnes Emakeele Seltsi aastaraamatus ülevaade (Vilbaste 1957a), mis sisaldas kogutud taimenimesid ja muud vadjakeelset botaanilist sõnavara. Isurikeelsete taimenimed käsikiri (362 lk) asub nii Emakeele Seltsis kui ka ERAs, uurimuse tiitellehel on aastaarv 1956 (Vilbaste, T6). 1956. aastal avaldas Vilbaste mahuka uurimuse Emakeele Seltsi aastaraamatus pealkirjaga „Rahvapäraste taimenimede kogumise katseid möödunud sajanditel” (Vilbaste 1956). Selles nendib ta tõsiasi, et erksamad külainimesed Eestis tundsid XX sajandi esimesel poolel vähemalt 200–250 taime. Artikli eesmärk oli siiski anda ülevaade eestikeelsete taimenimede esinemisest baltisakslas-test autorite töödes XVII sajandist kuni XX sajandini, autorite seosest botaanikaga ning taimenimede muutustest ja tekkest nende kirjutistes¹⁰. Mitmete Eesti kultuuris oluliste tegelaste seostest (etno)botaanikaga on Vilbaste kirjutanud eraldi artiklites (nt Vilberg 1932c, 1932d).

1957. aastal ilmus Vilbaste uurimus rahvuseeposes „Kalevipoeg” leiduvate taimede kohta. Peale puude, põõsaste ja rohhtaime nimetuste

⁸ Käsikirjad asuvad nii Emakeele Seltsis kui ka ERAs, tiitellehel on aastaarv 1953 (Vilbaste, T3).

⁹ Ka need käsikirjad asuvad ERAs ja Emakeele Seltsis.

¹⁰ Toimetatuna on artikkel avaldatud ka tema „Eesti taimenimetuste” üldosas (Vilbaste 1993).

on esitatud ka teisi botaanikamõisteid (Vilbaste 1957b). Selle käsikirjaline algmaterjal (maht 46 lk) kannab tiitellehel aastaarvu 1952 ja asub samuti ERAs (Vilbaste, T4)¹¹.

Järgnevalt (1959. aastal, olles ise juba 74 aastat vana) võttis Vilbaste omal käel ette välisekspeditsiooni Põhja-Kaukaasia eestlaste asualadele, kus uuris Kaukaasia eestlaste sõnavara. Ta tõdes enne reisi, et „Eestimaa on palju kordi risti-põiki läbi sõidetud, aga Kaukaasia eestlaste juurde pole veel saanud! Tuleb minna!” (Ahven 1968). Sellest ekspeditsioonist tegi ta hiljem Emakeele Seltsis ettekande, mille põhjal avaldas ka seltsi aastaraamatus artikli (Vilbaste 1960). Emakeele Seltsile üleantud mahukas uurimus Kaukaasia eestlastest ei sisaldanud mitte ainult välitöödel saadud materjali, vaid ka läbitöötatud kättesaadavat trükisõna, arhiivimaterjale ja Vilbaste isiklikku kirjavahetust. Selle uurimuse käsikiri asub ERAs (Ahven 1965, 1968).

Vilbaste pensionipõlve tähtsaimaks raamatuks saab pidada ainsat nõukogude ajal ilmunud ravimtaimeraamatut, mille ta andis välja koos farmatseut Oskar Koogiga 1962. aastal (Kook, Vilbaste 1962). Selles raamatus tuuakse iga taime juures ka tähtsamad rahvapärased nimed ja kasutus rahvameditsiinis. Seda raamatut anti välja kokku viis kordustrükki, kusjuures alles viiendas trükis on avaldatud eelmistest välja jäänud, ametlikus meditsiinis mittetunnistatud ravimtaimed (Tammeorg jt 1984). Käesoleva artikli autorid väidavad, et enamik seal avaldatud arvukatest rahvapärasetest nimedest olid tolleks ajaks juba rahva keelest ja meelest kadunud, kuid tänu raamatu ilmunisele leidsid need taas koht rahva sõnavaras.

6. Lõpetuseks

Vilbaste kogumistöö algus langeb kokku ajaga, mil noor linnaharitlaskond hakkas väärtustama vanavara ja selle kaudu otsima oma juuri, hakates käima peamiselt stipendiaatidena välitöödel rahvaluulet kogumas. Maa-rahvas suhtus samas rahvaluule kogumisse põlgusega ja kogujatega tihti kontakti ei leidnud. Vilbaste eristus kohalistest selle poolest, et oli haritlane, õpetaja, ning teistest kogujatest selle poolest, et elas kogukonnas, mis aitas tal tol ajal parimat tulemust saavutada. Järgmistel eluetappidel

¹¹ Lisaks on Vilbaste läbi uurinud eesti rahvalauludes esinevad taimenimed. Materjal asub ERAs kõites Vilbaste, T5 (tiitellehel on aastaarv 1953, maht 104 lk).

muutus tema erakordne allikmaterjali hankimise metoodika ja analüüsi-oskus järjest paremaks.

Vilbaste panus eesti botaaniliste murdesõnade kogumisse ja uurimisse on hindamatu. Kuigi ta oli enamiku aja oma elust lihtne kooliõpetaja, muutsid tema botaanika- ja etnobotanikaalased teaduslikud ja populaarteaduslikud artiklid vähemalt ühe põlvkonna eestlaste vaateid. Viktor Masing on öelnud, et keeleinimesed poleks nõnda suutnud tajuda nende botaanikasõnade tähendust, nagu suutis botaanikuharidusega murdeuurija Vilbaste. Kuigi ta kogus taimenimesid kuni oma elupäevade lõpuni, teadis ta selle töö lõppematust, mida näitab ka viimase üleskutse ilmumine pärast tema surma (Vilbaste 1968). Taimenimede uurimine pakub siiski ka huvi keeleinimestele, mida näitavad viimasel ajal ilmunud teadusartiklid (Oja 2007a, 2007b) ning võib loota, et ka Vilbaste käsikirjakogu leiab põhjalikumalt uurimist nii folkloristide kui ka keeleinimeste poolt. Seni raskendab seda registrite puudumine. Lõpetuseks sobib tsitaat Viktor Masingult: „Tal õnnestus korrespondentide abiga viimasel hetkel, kadumise eel fikseerida suur osa eestlaste taimeteadmisi, kuigi palju oli ka alatiseks kaotsi läinud nagu ajaloos ikka. Kui praegu keegi soovikski vanaaegseid taimetarkusi rahva seas leida ja koguda, poleks see enam võimalik. Vana rahvapärand on kadunud koos rahvaliku taimetundmisega, mida kunagi maal põlvest põlve edasi anti. Meie praegused vanimadki inimesed on saanud oma teadmised taimede kohta koolist või töökohast, arstilt või apteekrilt, eriti aga raamatuist, raadiost ja muudest massiteabeallikaist, ja kõik see on maha surunud ja moonutanud suulist pärandit seal, kus see oli veel elav. /---/ Paljudel rahvastel, kel pole olnud oma Vilbastet, on seetõttu päästmatult kaotsi läinud ka taimetarkus kui oluline osa kunagisest elutundmisest ja maailmanägemisest” (Masing 1985: 599).

Artikkel on lühendatud versioon Gustav Vilbastele pühendatud peatükist lähiajal ilmuvas ingliskeelses raamatus „Pioneers in european ethnobiology (Uppsala: Royal Gustavus Adolphus Academy; toimetajad Ingvar Svanberg ja Lukasz Luczaj). Autorid tänavad kahte anonüümset retsensenti ja Mati Eretilt põhjalike kommentaaride eest, mis aitasid artiklit paremaks muuta, ning Tuul Seppa artikli algversiooni ja Sirje Mäearu lõpliku versiooni keelelise toimetamise eest.

Kirjandus

- Ahven, Heino 1965.** Üle üheksanda aastakümne raja. – Kodumurre 7. Toim. Heino Ahven. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 5–7.
- Ahven, Heino 1968.** Gustav Vilbaste. *In memoriam*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13 (1967). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Raamat, 255–260.
- Hang, Vaike 1985.** Armastada elu. – Eesti Loodus 6, 408–411.
- Hiiemäe, Mall 2005.** Endis-Eesti elu-olu aspekt G. Vilbaste väärtushinnangutes. – Loodusteaduste ja looduspärimuse vahel: Gustav Vilbaste 120. sünniaastapäevale pühendatud konverents 16.–17.09.2005 Tartu-Kuusalu. Kava ja teesid. Korraldajad ELUSi Jakob von Uexkülli Keskus, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv. Toim. Mall Hiiemäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum; <http://www.folklore.ee/era/uudis/vilbaste.htm#oras>.
- Hindrey, Karl August 1934.** Teadusliku Teose esimene vihik. Dr. phil. G. Wilberg. Meie kodumaa taimi rahva käsitles. Loodusvaatleja kirjastus Tartus. Postimees 4. VIII.
- Kook, Oskar, Gustav Vilbaste 1962.** Eesti NSV ravimtaimed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- KT 1917** = Kodumaa taimed. Koost. Eesti Üliõpilaste Seltsi Loodusteaduste Osakond, Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkond. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- KT 1918** = Kodumaa taimed. 1. jagu: Õistaimed. Koost. E.Ü.S. Loodusteaduse Osakond, E.K.S. Keeletoimekond. (= Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimekonna toimetused nr. 6a.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Kukk, Toomas 1999.** Eesti taimestik. (= Eesti looduse mitmekesisus 2.) Eesti Põllumajandusülikooli Zooloogia ja Botaanika Instituut, Eesti Keskkonnaministeerium, ÜRO Keskkonnaprogramm. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Laasimer jt 1994** = Liivia Laasimer, Mall Hiiemäe, Aleksei Peterson, Heino Ahven. Gustav Vilbaste elu ja tegevus. – Botaanika ajaloo Eestis. Vastutav toimetaja Viktor Masing. (= Teaduse ajaloo lehekülgi Eestis, 10. kogumik.) Eesti Loodusuurijate Selts Eesti Teaduste Akadeemia juures, Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 43–57.
- Masing, Viktor 1985.** Ajas vääristatult. – Eesti Loodus 9, 595–599.
- Mäger, Mart 1967.** Gustav Vilbaste 3. sept. 1885–21. veebr. 1967. – Kodumurre 8. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Toim. Heino Ahven. Tallinn: Emakeele Selts, 119–121.
- Nenjukov, Theodor (koost.) 1928.** Eesti taimede nimestik. Index plantarum estonicarum. Botaanika oskussõnade komisjon. 2., ümbertöötatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Oja, Vilja 2007a.** Kasulikul taimel on rohkesti nimesid. – Прибалтийско-финское языкознание: лингвогеографические исследования. Сост. Нина Г. Зайцева. Карельский научный центр. Российская академия наук. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 58–75.
- Oja, Vilja 2007b.** Ratamo; teeleht. – Atlas Linguarum Fennicarum ALFE. 2. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. Päätoim. Tuomo Tuomi, 2. osan vastaava toimittaja Tiit-Rein Viitso. Kartat: Anneli Hänninen; saksankielinen käännös: Klaas Ph. Ruppel, venäjänkielinen käännös: Vladimir Rjagojev, Nina Zaitseva, vironkielinen käännös: Helmi Neetar. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, Kotimaisen kielten tutkimuskeskus, 98–105.
- Oras, Janika 2006.** Gustav Vilbaste „rahva ja luule vahel”. – Eesti Üliõpilaste Seltsi pärimusekogujana aastatel 1908–1916. – Paar Sammukest. Koost. Mall Hiimäe, toim. Ergo-Hart Västriik. (= Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2005.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 191–218.
- Postimees 1907.** Teateid Tartust. Üleskutse. Eesti Üliõpilaste Selts. 21. aprill.
- Postimees 1912.** Taimeteaduse oskussõnade asjus. Eesti Üliõpilaste Selts. 26. november.
- Postimees 1923.** Taimede rahvapäraste nimede kogumine. 2. juuni.
- Postimees 1935.** Kust Leida õnne. Taimed õnne-ennustajatena ja tuleviku-kuulutajatena. (Dr. G. Vilbergi ettekande referaat Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul peetud ettekandest). 6. mai.
- Reeben, August 1934.** Dr. phil. G. Vilberg, Meie Kodumaa taimi rahva käsitluses I. Loodusevaatleja kirjastus. Tartu, 1934. 128 lk. Hind 2 krooni. – Loodusevaatleja 5, 154.
- Svanberg jt 2011** = Ingvar Svanberg, Łukasz J. Łuczaj, Manuel Pardo-de-Santayana, Andrea Pieroni. History and Current Trends of Ethnobiological Research in Europe. – Ethnobiology. Ed. E. N. Anderson, Deborah Pearsall, Eugene Hunn, Nancy Turner. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 191–214.
- Tammeorg jt 1984** = Johannes Tammeorg, Oskar Kook, Gustav Vilbaste. Eesti NSV ravimtaimed. 5., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Vilbaste, Gustav 1935.** Tartu turul müüdavad arstirohutaimed. – Loodusevaatleja 5, 155–156.
- Vilbaste, Gustav 1937.** Taimed ja taimeühingud vanasõnades. – Loodusevaatleja 4, 114–116.
- Vilbaste, Gustav 1938a.** Taimed mõistatustes. – Loodusevaatleja 1, 43–47.

- Vilbaste, Gustav 1938b.** Taimedega värvimisi Eestis. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XIV, 1–56.
- Vilbaste, Gustav 1956.** Rahvapäraste taimenimede kogumise katseid möödunud sajanditel. – Emakeele Seltsi aastaraamat II (1956). Toim. Paul Ariste. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 195–216.
- Vilbaste, Gustav 1957a.** Vadja taimenimesid. – Emakeele Seltsi aastaraamat III (1957). Tallinn, 173–179.
- Vilbaste, Gustav 1957b.** Taimenimed „Kalevipojas”. „Kalevipoja küsimusi”. Эпос „Калевипоэ”.– Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Ученые записки Тартуского государственного университета. Vihik nr 53. Vasutav toimetaja Eduard Laugaste. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 163–194.
- Vilbaste, Gustav 1960.** Kaukaasia eestlaste keelest ja rahvaluulest. – Emakeele Seltsi aastaraamat VI (1960). Tallinn, 121–131.
- Vilbaste, Gustav 1962.** Millised taimenimed esinevad teie kodumurdes? – Kodumurre 3/4. Toim. Heino Ahven. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 100–104.
- Vilbaste, Gustav 1965.** Esimesed sammud keelelisel huvialal. Peatükk mälestustest. – Kodumurre 7. Toim. Heino Ahven. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 8–12.
- Vilbaste, Gustav 1968.** Rahvapärastest botaanikast. – Rahvapärismuste koguja 6. Toim. Herbert Tampere, Ellen Liiv. (= Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr. 6.) Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, 52–58.
- Vilbaste, Gustav 1993.** Eesti taimenimetused. Nomina vernacula plantarum Estoniae. Toim. Eeva Ahven, Heino Ahven, Erast Parmasto, Eevi Ross. (= Emakeele Seltsi toimetised 20 (67).) Tallinn: ETA Emakeele Selts.
- Vilbaste-Vilberg, Gustav 1936.** Õnne- ja ennustustaimi. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XI, 36–43.
- Vilberg, Gustav 1915a.** Atru, adru. – Eesti Kirjandus X: 2, 55.
- Vilberg, Gustav 1915b.** Veel adrust. – Eesti Kirjandus X: 12, 400–402.
- Vilberg, Gustav 1918.** Kasemahl. – Postimees 1. V.
- Vilberg, Gustav 1922.** Eesti taimestik koolidele. Schmeil-Fitscheni „Flora von Deutschland” järel Eesti taimestiku kohaselt ümber töötanud G. Vilberg. Tartu: Loodus.
- Vilberg, Gustav 1923a.** Üleskutse Vikerlastele. Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Vikerkaar 6/7, 279–280.
- Vilberg, Gustav 1923b.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid. – Eesti Mets 7, 130–131.
- Vilberg, Gustav 1923c.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Loodus 5, 320.

- Vilberg, Gustav 1923d.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Kasvatus 6, 191.
- Vilberg, Gustav 1925.** Eesti taimestik: Koolidele: Abiraamat taimede tundmaõppimiseks. Tartu: Loodus.
- Vilberg, Gustav 1928a.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Eesti Keel 1/2, 32.
- Vilberg, Gustav 1928b.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Eesti Kirjandus 5, 287.
- Vilberg, Gustav 1928c.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Postimees 6.VI.
- Vilberg, Gustav 1928d.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – Päevaleht 7. VI.
- Vilberg, Gustav 1928e.** Koguge taimede rahvapäraseid nimesid. – Noorusmaa: Eesti noorsoo ajakiri. III: 5/6, 170.
- Vilberg, Gustav 1928f.** Kui palju tuntakse külades taimi? – Noorusmaa: Eesti noorsoo ajakiri. III: 5/6, 170–172.
- Vilberg, Gustav 1929a.** Osa vanavara kadumas. – Eesti Mets 4/5, 110.
- Vilberg, Gustav 1929b.** Osa vanavara kadumas. – Postimees 3. IV.
- Vilberg, Gustav 1930a.** Aruanne rahvapäraste taimenimede kogumisest. – Eesti Kirjandus 2, 95–96.
- Vilberg, Gustav 1930b.** Aruanne rahvapäraste taimenimede kogumisest. – Postimees 10. II.
- Vilberg, Gustav 1932a.** Taimed arstirohuna aegade kestes. – Kodu ja Maailm. Suvealbum 1932. Tartu: Karskuse Sõbra Kirjastus, 15–18.
- Vilberg, Gustav 1932b.** Pähklid jõululaul. – Loodusevaatleja 6, 172–179.
- Vilberg, Gustav 1932c.** J. H. Rosenplänter taimeteadlasena. – Äratrükk „Olionist” 5/6, 1931 ja 5/6, 1932. Tartu: Postimees.
- Vilberg, Gustav 1932d.** Fr. R. Kreutzwaldi taimeteaduslikke harrastusi. – Loodusevaatleja 3, 129–133.
- Vilberg, Gustav 1933a.** Nurmenuku nimesid Eestis. – Eesti Kirjandus XXVI: 6, 275–280.
- Vilberg, Gustav 1933b.** Eestikeelsetest taimenimedest ja nende tekkimisvõimalusist. – Eesti Kirjandus XXVII: 7, 339–347.
- Vilberg, Gustav 1933c.** Kevadine mahlaajooks kasest. – Loodusevaatleja 2, 49–51.
- Vilberg, Gustav 1933d.** Ülesandeid noortele rahvapäraste taimenimede asjus. – Eesti Noorus 3.
- Vilberg, Gustav 1934a.** Kolmas aruanne rahvapäraste taimenimede kogumisest. – Loodusevaatleja 1, 32.
- Vilberg, Gustav 1934b.** Kultuurtaimi 300 aasta eest. – Loodusevaatleja 1, 12–14.

- Vilberg, Gustav 1934c.** Meie kodumaa taimi rahva käsitus. I. (2 osas). Tartu: Loodusevaatleja. 1–128.
- Vilberg, Gustav 1934d.** Jõulu pähklid. Kasvavad puude ja põõsaste otsas: ka mullas. – Postimees 23. XII.
- Vilberg, Gustav 1935a.** Meie kodumaa taimi rahva käsitus. II. Tartu: Loodusevaatleja, 129–256.
- Vilberg, Gustav 1935b.** Taimed, millega nõiuti. Lilli ja puid kasutati ennevanasti nõiduse arstimiseks. – Ungrukollaga arstiti kõike halba, mis oli tekkinud nõidusest. – Postimees 20. I.
- Vilberg, Gustav 1935c.** Liivatee paneb naist võtma. Kadakal ja pihlakal on imet-tegevad võimed. – Kasekoore jahu sunnib „järele käima”. – Nõidustaimed aitavad valgustada eesti vanausundit. – Postimees 2. IV.
- Vilberg, Gustav 1935d.** Näsiniin on mürgine taim. Nekrutid tegid sellega „haigust”, mida vene arstid ei tundnud. – Hambavalurohi, jooksva vastu vann jne. – Näsiniin külviaja ennustaja. – Postimees 9. VII.

Käsitlused

- Aruanne ÕESile ja LUSile** = Aruanne rahvapäraste taimenimede korjamise üle kodumaal 1942 a. suvel 1943 a. suvel 1 X 1942 – 27 XII 1943. Fond 152, G. Vilbaste. M 67: 4. Asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolises arhiivis.
- Vilbaste, Gustav 1950.** Oma töö sihtidest. 2. Fond 152, G. Vilbaste. M 139: 5, 1. Asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolises arhiivis.
- Vilbaste** = Gustav Vilbaste rahvaluulekogu. TN (taimenimed) ja T (teosed). 1907–1966. Asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti rahvaluule arhiivis.

Gustav Vilbaste as a collector, researcher, and publisher of ethnobiological data

Raivo Kalle, Renata Sõukand

Gustav Vilbaste (1885–1967, until 1935 Vilberg), the first Estonian ethnobiologist and nature conservationist, made a remarkable contribution to the development of Estonian botanical language. However, until now little attention has been paid to his work related to the establishment of ethnobotany as a science in Estonia. He lived at a time when Estonian scientific plant names were established on the basis of vernacular names, and many traditional names were still used by people. He helped the committee on plant names by collecting vernacular names and continued this work even later. In fact, he was the only Estonian expert in this area in Estonia; judging by the value of his collections, it was an outstanding achievement also from a global perspective. Before his study of natural sciences at the University of Tartu he intensively collected general folklore, mostly folk songs, with some emphasis on ethnobotanical data. Starting from the 1920s, he collected ethnobotanical data with the help of a network of correspondents all over Estonia, including schoolchildren. After his retirement in the 1950s he resumed collecting general folklore, but also conducted several expeditions outside Estonia in order to collect data on plant names and the use of plants among the kindred peoples. His manuscript collection on vernacular plant names and the use of plants amounts to over 8,000 pages. It reflects almost 40 years of work by almost 1,500 correspondents, and it contains more data on folk plant names and the use of plants than any other folklore collection at the Estonia Folklore Archives.

Keywords: Estonian language, dialect collection, ethnobotany, plant names

Raivo Kalle
folkloristika osakond
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42
51003 Tartu
raivo@folklore.ee

Renata Sõukand
folkloristika osakond
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42
51003 Tartu
renata@folklore.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI

91. TEGEVUSAASTA (2010)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2010. aastal kaks konverentsi, ettekandeid esitati kokku 25.

28. juunil toimus Tartus traditsiooniline J. V. Veskile pühendatud keelekonverents. XLIII Veski päeva „Keelekontaktid ja eesti keele grammatika” kavas oli viis ettekannet. Avaettekande „Keelekontaktid ja eesti keele grammatika” pidas Lembit Vaba. Jüri Viikberg esines ettekandega „Saksa keelest eesti keeles”. Helle Metslang kõneles teemal „Grammatikamuutuste sammud ja hüpped”. Enn Veldi ettekanne oli „Inglise laenudest eesti keeles Euroopa kontekstis”. Martin Ehala esines teemal „Keelekontakt veebis: näiteid varieerumisest sihitise kasutamisel”.

Traditsiooniline üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistas ühtlasi Euroopa keelte päeva, toimus 24. septembril Tartu Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna Ülikooli ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased ning gümnaasiumiõpilased, kes pidasid kokku 14 ettekannet. Ettekanded olid teema järgi jagatud nelja ossa: hääldus, grammatika, keele rakendamine ning vestluse keel.

Emakeele Selts aitas 13. märtsil Stockholmis Eesti Majas korraldada ka väliskonverentsi teemal „Raamat, lugemisoskus ja nende mõju meile ja meie lastele”. Ettekandeid oli kokku kuus: Maria Jürimäe Tartu Ülikooli haldusuuringute ja õppekavaarenduse keskusest esines ettekandega „Lugemise algus”, Helin Puksand Tallinna Ülikoolist kõneles teemal „Teismelised ja lugemine”, kirjanik Leelo Tungal pidas ettekande „Lastest ja suurtest, muinasjuttudest ja elust”, luuletaja Contra rääkis luuleraamatute rollist lugemisvaras, endine eesti keele õpetaja Stockholmi Eesti Koolis Anne-Mari Asker-Badersten rääkis lugema õppimisest ja õpetamisest Rootsis ning Kadi Lukanenok Eesti Lugemisühingust tutvustas ühingu 2010. aasta tegevusi.

2. Ettekandekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2010. aastal 8 kõnekoosolekut, 7 väliskeelepäeva ja 5 keelepäeva Eesti koolides. Ettekandeid esitati kokku 68.

Kaheksal kõnekoosolekul (kolm Tallinnas ja viis Tartus) peeti 25 ettekannet, mis tutvustasid teoreetilisi ja rakenduslikke suundumusi Eesti keeleteaduses ning eesti keele uurimisel. 11. märtsil esinesid teemal „Sissevaateid eesti keelde slaavi keelte vaatevinklist” Jelena Kallas ja Peter Kehayov. 29. aprillil esines Tartu Ülikooli suulise eesti keele rühm koos seisus Tiit Hennoste, Kirsi Laanesoo ja Krista Strandson. 27. mail Hella Keema, Mari Must ja Salme Nigoli mälestuseks peetud kõnekoosolekul esinesid Piret Norvik, Mari Mets ja Inge Käsi. 12. oktoobril esinesid ettekannetega teemal „Eesti verb indoeuroopa taustal” Petar Kehayov ja Virve-Anneli Vihman, Jelena Kallas ning Irina Külmoja. Teemal „Eesti keeleprofiilist” kõnelesid 14. detsembril Tõnu Tender, Maie Soll ja Kristi Mere.

Emakeele Seltsi pidulikul kõnekoosolekul 26. märtsil Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi valges saalis pidasid ettekanded Mati Erelt, Kristiina Ross ja Helle Metslang. Ühtlasi avati näitus „90 aastat Emakeele Seltsi” (koostajad Mati Erelt, Jüri Viikberg). Seltsi 90. tegevusaasta (2009) aruande esitas teadussekretär Annika Hussar.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel seitse keelepäeva (Ukrainas Aleksandrovkas, Hamburgis, Göteborgis, Brüsselis, Petseris, Kopenhaagenis, Peterburis). Peale ettekannete toimus 12. septembril Aleksandrovkas ka Amandus Adamsoni mälestustahvli avamine, kus kõneles Jaak Viller. Aasta viimasel väliskeelepäeval Peterburis esitleti Jüri Valge koostatud raamatut „Keelekosti kodumaalt. Kümme aastat Peterburi keelepäevi”.

Ettekandeid peeti eesti keele uutest sõnadest, võõrsõnavarast, eesnimedest, kehakeelest, fraseoloogiast, väljarännanute keelest, keele omandamisest, eesti keele ja eestikeelse suhtluse võrdlusest muude keeltega, eesti keele õppevarast, uuemast eesti kirjandusest jne. Tavapärased on ettekannete hulka kuulunud ka ülevaade Eesti keelepoliitikast. Kokku peeti väliskeelepäevadel 23 ettekannet.

21. aprillil toimus Väike-Maarjas Wiedemanni keeleauhinna keelepäev. 2010. aasta laureaadi Ain Kaalepi ettekannet jälgiti videosalvestustelt. Ain Kaalepi nimepuu istutas keeletammikusse Mati Hint.

Koolides toimus 5 keelepäeva kokku 15 ettekandega, igas õppeasutuses peeti kolm ettekannet. Juuru Gümnaasiumis kõneldi keele muutumisest, Muhu Põhikoolis keele mitmekesisusest, Uulu Põhikoolis teemal „Kuidas keel kõneleb?“, Kärkla Ühisgümnaasiumis keeleõppest, Narva Eesti Gümnaasiumis lingvistikast ja sõnaraamatutest.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts osales keeleteoauhinna konkursi korraldamisel: tegi kandidaatide eelvaliku, aitas korraldada lõpuüritust. 2009. aasta keeleteo auhind anti emakeelepäeval, 14. märtsil Külli Laose, Reene Leasi ja Evi Vesiku koostatud Kihnu aabitsale „Aabets“.

29. juunil toimus Emakeele Seltsi aastaraamatu toimetuskolleegiumi ja toimetuse ning seltsi juhatuse ühisseminar, kus arutati aastaraamatu staatuse parandamist ja rahvusvahelistumist. On algatatud aastaraamatu artiklitele DOI-indeksite lisamine ning veebis ja andmebaasides kajastamise laiendamine.

17. novembril külastas Emakeele Seltsi president Toomas Hendrik Ilves.

President Toomas Hendrik Ilvese väljakuulutatud sõnavõistluse töörühmas osales Emakeele Seltsi esimees Helle Metslang.

Valmisid Häädemeeste murde tekstivalimiku (Eevi Ross, Helju Kaal) ning F. J. Wiedemanni grammatika tõlke (Heli Laanekask) käsikiri.

2009. aastal trükitud vaatmikusari (eesti, vene, prantsuse, inglise, saksa keeles) jõudis ESi kodulehele, kust kõigil soovijail on võimalik see endale alla laadida.

III. Kirjastamine

Trükis on 2010. aastal ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Tiiu Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010. 288 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 108 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 119 lk;
- Keelekosti kodumaalt. Kümme aastat Peterburi keelepäevi. Artiklid keelepäevade korraldamisest ja ettekannetest, kümnenda

keelepäeva ettekannete teesid. Koostanud ja toimetanud Jüri Valge.
Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 186 lk.

IV. Raamatukogu

Emakeele Seltsi raamatukogu täienes 2010. aastal 78 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6203 inventeeritud trükist.

Raamatukogu hoiab ja juhatab Helju Kaal. Jätkus raamatukogu andmete kättesaadavaks tegemine raamatukogudevahelise andmebaasi ESTER kaudu.

V. Keeleainestiku kogumine

Koostöös Eesti Keele Instituudiga jätkub uute sõnade kogumine Emakeele Seltsi sõnakogu koduleheküljel. Edaspidi on kavas keeleainestikku veelgi aktiivsemalt koguda.

VI. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeletoimkonna vanem on alates 26. märtsist 2010 kaheks aastaks Krista Kerge. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll, Maire Raadik ja Tiit-Rein Viitso.

2010. aastal pidas keeletoimkond kolm istungit, neist ühe meili teel. Täpsustati mõnede keelte ja rahvaste nimetusi ning arutleti keeletoimkonna edasist tööd puudutavate põhimõtete ja tegevussuundade üle. Arutluse all olid ka õigekeelsusotsuste tõhusama levitamise küsimused. Toimkond andis ŌSi koostajatele mitmeid ühtlustamissoovitusi. Arutati ka mitmesuguseid ortograafia- ja morfoloogiaküsimusi ning eesti keele lõpueksamite ja ELi tekstide tõlkimisega seonduvaid probleeme.

VII. Annetused

2010. aastal tegid Emakeele Seltsile annetuse Krista Kerge (575 kr) ja Salme Rajamets (250 kr).

VIII. Liikmeskond

2010. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 341 tegevliiget ja 8 auliiget, 31. detsembril 2010 seisuga 344 tegev- ja 10 auliiget: Mati Hint, Helju Kaal, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Valdek Pall, Huno Rätsep, Ülo Tedre, Ellen Uuspõld ja Tiit-Rein Viitso. Tegevliikmetest valiti auliikmeteks Mati Hint ja Helju Kaal.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 15 uut tegevliiget: Anu Vane, Mihhail Kremez, Gao Jingyi, Hanna Sinijärv, Helen Kõrgesaar, Anni Jürine, Helin Puksand, Annika Valdmets, Triinu Laar, Maria Jürimäe, Nele Reimann-Truija, Piret Vahtra, Kadri Sõrmus, Aili Künstler ja Katrin Aava.

Omavalitsuse soovil kustutati seltsi liikmete hulgast 2 tegevliiget.

Surma läbi lahkus 2010. aastal 10 tegevliiget: Ellen Hagel († 07.01.10), Kaljo Põllu († 23.03.10), Katalin Mokány († 10.07.2010), Seppo Suhonen († 13.09.2010), Maimo Kristian († 17.09.10), Heldur Niit († 21.10.10), Sándor Mokány († 13.11.2010), Marju Peterson († 10.12.2010), Ellen Liiv († 22.12.10) ja Ilse Lehist († 25.12.10).

IX. Juhatus

Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning liikmed Mati Ereht, Asta Õim, Annika Kilgi ja Jüri Valge.

Seltsi juhatus käis 2010. aastal koos seitse korda, sh üks kord arutleti e-posti teel.

X. Töötajad

Teadussekretärina töötas kuni 31. detsembrini Annika Hussar. Alates 1. jaanuarist 2011 on selles ametis Killu Paldrok. Raamatukogu juhatajana töötab Helju Kaal ning raamatupidajana töövõtulepingu alusel Viivika Vajak. Seltsi kodulehekülge kujundab Maria-Maren Sepper.

XI. Üldiseloostus

Emakeele Seltsi tegevusaasta on olnud ettevõtmisterohke. On korraldatud konverentse, kõnekoosolekuid, väliskeelepäevi, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2010. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 93 ettekannet.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Karl Pajusalu. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Helle Metslang. Seltsi juhatuse liikmed Karl Pajusalu, Mati Ereht, Jüri Viikberg ja Jüri Valge on jätkuvalt osalenud Eesti Keele-nõukogu töös.

Rahaliselt oli 2010. aasta Emakeele Seltsile soodne. Eesti Teaduste Akadeemia tegevustoetus on küll vähenenud, kuid seltsi tegevusi (väljannete koostamist, publitseerimist ja taseme parandamist, keelepäevade jm keeleürituste korraldamist, keeleteoimkonna tegevust) on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium.

ANNIKA HUSSAR
KILLU PALDROK

2010. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Argus, Reili – Mida teeb *tegema*-verb hoidjakeeles. Morfosüntaksi päeval Tartus 31. augustil.
2. Argus, Reili – Eesti keele omandamisest teiste keelte taustal. Eesti keele päeval Taanis Kopenhaagenis 3. oktoobril.
3. Arme, Lea – Lapsepõlv kui viga? Emakeelepäeva tähistamise konverentsil Stockholmi Eesti Majas 13. märtsil.
4. Contra (Margus Konnula) – Luuleraamatute roll lugemisvakas. Emakeelepäeva tähistamise konverentsil Stockholmi Eesti Majas 13. märtsil.
5. Ehala, Martin – Keelekontakt veebis: näiteid varieerumisest sihitise kasutamisel. XLIII J. V. Veski päeval Tartus 28. juunil.
6. Ehvert, Marilis – Konditsionaalivormide kasutamine MSN-vestlustes. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
7. Erelt, Mati – Emakeele Selts 90. ESi juubelikoosolekul Tartus 26. märtsil.
8. Erelt, Tiit – Uued sõnad eesti keeles 2010. Eesti keele päeval Ukrainas Aleksandrovka Keskkoolis 13. septembril.
9. Grünthal, Riho – Sünkretismi väljakutse käändemorfoloogiale. Morfoloogiapäeval Tartus 31. augustil.
10. Hennoste, Tiit – Kokkusulatatud laused. Nende struktuur ja rollid eesti keeles. Ettekandekoosolekul Tallinnas 29. aprillil.
11. Hint, Mati – Suurtest tüübinihetest eesti keele ajaloos. Keelepäeval Juuru Gümnaasiumis 4. märtsil.
12. Hint, Mati – Wiedemanni keeleauhinnas peegeldub Eesti ühiskond ja vaimuelu. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 21. aprillil.
13. Holman, Liivi – Viipekeelest. Keelepäeval Muhu Põhikoolis 11. märtsil.
14. Hussar, Annika – ESi tegevusaasta (2009). Aastakoosolekul Tartus 26. märtsil.

15. Hussar, Annika – Eesti eesnimemoest. Eesti keele päeval Belgias Brüsselis 26. septembril.
16. Juhkam, Evi – Rootsi mõjust Eesti murretes. Eesti keele päeval Rootsis Göteborgis 25. septembril.
17. Jürimäe, Maria – Lugemise algus. Emakeelepäeva tähistamise konverentsil Stockholmi Eesti Majas 13. märtsil.
18. Kaalep, Ain – Ferdinand Johann Wiedemannist. [12.02.10 salvestatud videolindilt.] Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 21. aprillil.
19. Kaalep, Ain – Johannes Voldemar Veskest ja Johannes Aavikust. [12.02.10 salvestatud videolindilt.] Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 21. aprillil.
20. Kaalep, Ain – Tundmatutele inimestele. [18.02.10 salvestatud videolindilt.] Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 21. aprillil.
21. Kaivapalu, Annekatrin – Teise keele omandamine. Keelepäeval Kärkla Ühisgümnaasiumis 7. mail.
22. Kallas, Jelena – Liikumisverbide leksikaalsemantiline väli eesti ja vene keeles. Ettekandekoosolekul Tallinnas 11. märtsil.
23. Kallas, Jelena – Liikumisverbide leksikaalsemantiline väli eesti ja vene keeles. Ettekandekoosolekul Tartus 12. oktoobril.
24. Kallas, Jelena ja Tuulik, Maria – Sõnaraamatute koostamine. Keelepäeval Narva Eesti Gümnaasiumis 19. novembril.
25. Kasik, Reet – Keel ja ühiskond. Keelepäeval Uulu Põhikoolis 4. mail.
26. Kehayov, Petar – Mõtteid vene mõjust eesti morfosüntaksis. Ettekandekoosolekul Tallinnas 11. märtsil.
27. Kehayov, Petar ja Vihman, Virve-Anneli – Labiilsete verbide teke keelekontaktide valguses. Ettekandekoosolekul Tartus 12. oktoobril.
28. Kern, Katrin – Muutuvast keelest (peamiselt sõnavara näidetel). Eesti keele päeval Saksamaal Hamburgis 25. septembril.
29. Kilgi, Annika – Grammatika muutumisest. Keelepäeval Juuru Gümnaasiumis 4. märtsil.
30. Kilgi, Annika – Keel ja ajalugu. Keelepäeval Uulu Põhikoolis 4. mail.
31. Kilgi, Annika – Mänguline keeleõpe. Keelepäeval Kärkla Ühisgümnaasiumis 7. mail.

32. Kilgi, Annika – Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimestes piiblitõlgetes. Morfosüntaksi päeval Tartus 31. augustil.
33. Koolmeister, Riina – Eesti uuemast kirjandusest objektiivselt ja subjektiivselt. Eesti keele päeval Saksamaal Hamburgis 25. septembril.
34. Käsi, Inge – Pildikesi Hella Keema eluteelt. Mälestuskoosolekul Tartus 27. mail.
35. Külmoja, Irina – Mõnda eesti verbigrammatikast slavisti pilguga. Ettekandekoosolekul Tallinnas 11. märtsil.
36. Külmoja, Irina – Mõnda eesti verbigrammatikast slavisti pilguga. Ettekandekoosolekul Tartus 12. oktoobril.
37. Laanemets, Laivi – Adjektiivid reklaamikeeles. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
38. Laanesoo, Kirsi – Retoorilised küsimused ja pahupidi väited argivestluses. Ettekandekoosolekul Tallinnas 29. aprillil.
39. Laanesoo, Kirsi – Ümberpööratud polaarsusega küsimused eesti argivestluses. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
40. Langemets, Margit – Pärast suurt seletavat. Eesti keele päeval Rootsis Göteborgis 25. septembril.
41. Leemets, Tiina – Kust tulevad ja kuhu kaovad sõnad? Keelepäeval Juuru Gümnaasiumis 4. märtsil.
42. Leemets, Tiina – Võõrmõjud võõrsõnavaras. 10. eesti keele päeval Peterburis 18. detsembril.
43. Lindström, Liina ja Vihman, Virve-Anneli – *Ise ise*. Morfosüntaksi päeval Tartus 31. augustil.
44. Loginova, Maria – Emakeele mõju roll vigade analüüsimisel. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
45. Lukanenok, Kadi – Eesti Lugemisühingu tegevused 2010. Emakeelepäeva tähistamise konverentsil Stockholmi Eesti Majas 13. märtsil.
46. Mere, Kristi – Mitmekeelsusest ja keeleõppest keeleprofiliis. Ettekandekoosolekul Tallinnas 14. detsembril.
47. Metslang, Ann – *Akvaarium*-tüüpi sõnade kasutus eesti kirjakeeles. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
48. Metslang, Helle – Eesti keel Euroopa keelena. ESi juubelikoosolekul Tartus 26. märtsil.
49. Metslang, Helle – Grammatikamuutuste sammud ja hüpped. XLIII J. V. Veski päeval Tartus 28. juunil.

50. Mets, Mari – Lõuna-Eesti keelesaarte tekstikogumikust. Mälestuskoosolekul Tartus 27. mail.
51. Muischnek, Kadri – Arvutuslingvistika. Keelepäeval Narva Eesti Gümnaasiumis 19. novembril.
52. Norvik, Miina – Tuleviku väljendamise vahendid salatsiliivi keeles muude Euroopa ja läänemeresoome keelte taustal. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
53. Norvik, Piret – Mari Must murdekoguja ning -uurijana. Mälestuskoosolekul Tartus 27. mail.
54. Oja, Anni – Keel ja internet. Keelepäeval Uulu Põhikoolis 4. mail.
55. Pajusalu, Karl – Kodukeel Internetis. 10. eesti keele päeval Peterburis 18. detsembril.
56. Pajusalu, Renate – Keele omandamine ja kakskeelsus. Eesti keele päeval Belgias Brüsselis 26. septembril.
57. Pool, Raili – Mõningaid erinevusi eesti ja vene keele grammatikas. Keelepäeval Petseri Lingvistikakeskuses 30. septembril.
58. Prass, Kerli – *Saama-* ja *hakkama-*tulevik tänapäeva eesti kirjakeeles. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
59. Puksand, Helin – Teismelised ja lugemine. Emakeelepäeva tähistamise konverentsil Stockholmi Eesti Majas 13. märtsil.
60. Päll, Peeter – Kust keelekõneviiside kohta abi saada. Eesti keele päeval Belgias Brüsselis 26. septembril.
61. Raadik, Maire – Mida on uut eesti keele reeglistuses. Eesti keele päeval Taanis Kopenhaagenis 3. oktoobril.
62. Raasik, Liis – Intervokaalsete lühikeste klusiilide laad eesti keele spontaankõnes. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
63. Randmaa, Siiri (õpilane) – Ain Kaalep – sõnaloomest ja tõlkimisest. Wiedemanni auhinna keelepäeval Väike-Maarjas 21. aprillil.
64. Rekand, Tiina – Keelemängudest. Eesti keele päeval Ukrainas Aleksandrovka Keskkoolis 13. septembril.
65. Ross, Kristiina – Eesti kirjakeele sünnivaludest XVII sajandil. ESi juubelikoosolekul Tartus 26. märtsil.
66. Ross, Kristiina – Rahvakeel ja eeskujukeeled 17. sajandi eesti kirjakeele morfosüntaksi kujundajatena. Morfosüntaksi päeval Tartus 31. augustil.
67. Salveste, Nele – Väldete akustiliste tunnuste varieerumine tajus. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.

68. Sinijärv, Hanna – Esimese keele omandamine. Keelepäeval Kärkla Ühisgümnaasiumis 7. mail.
69. Sirel, Raul – Nimega objektide automaatne liigitamine nende käändekasutuse põhjal. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
70. Soll, Maie – Eesti esimustest keelehariduspoliitika ülevaates. Ettekandekoosolekul Tallinnas 14. detsembril.
71. Strandson, Krista – *kas*-küsimus õpetaja parandusalgatusena. Ettekandekoosolekul Tallinnas 29. aprillil.
72. Sutrop, Urmas – Keele tüpoloogiast ja maailma keelte mitmekesisusest. Keelepäeval Muhu Põhikoolis 11. märtsil.
73. Suvi, Jane – Keeletestide koostamise põhimõtted ning põhikooli eesti keele ja kirjanduse lõpueksam. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
74. Šmõreitšik, Anastassia – Noppeid Euroopa keeleõppe mapist eesti keele näitel. Eesti keele päeval Ukrainas Aleksandrovka Keskkoolis 13. septembril.
75. Tender, Tõnu – Eesti riik ja eestlastest väljarändajad: linnulend eilsest homsesse. Eesti keele päeval Belgias Brüsselis 26. septembril.
76. Tender, Tõnu – Eesti keeleprofili koostamisest: mis? miks? kuidas? Ettekandekoosolekul Tallinnas 14. detsembril.
77. Tommola, Hannu – Suunta ja muutos. Havaintoja viron ja suomen liikeverbeistä. Morfosüntaksi päeval Tartus 31. augustil.
78. Tungal, Leelo – Lastest ja suurtest, muinasjuttudest ja elust. Emakeelepäeva tähistamise konverentsil Stockholmi Eesti Majas 13. märtsil.
79. Tuulik, Maria – vt Kallas, Jelena.
79. Tärk, Tiina – Eesti keele murded ja nende kogumine. Keelepäeval Muhu Põhikoolis 11. märtsil.
80. Türk, Helen – Kihnu murraku vokaalidest. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
81. Vaba, Lembit – Läti-eesti keelekontaktide ilmingud eesti grammatikas. XLIII J. V. Veski päeval Tartus 28. juunil.
82. Valdmets, Annika – Mõne modaalpartikli kujunemine ja kasutamine eesti kirjakeeles alates 1890. aastatest. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.
83. Valdmets, Annika – Lingvistika rakendusvaldkonnad. Keelepäeval Narva Eesti Gümnaasiumis 19. novembril.

84. Valge, Jüri – Eesti keele uus arengukava tulekul. Eesti keele päeval Rootsis Göteborgis 25. septembril.
85. Valge, Jüri – Eesti keele arengukava 2011–2017. 10. eesti keele päeval Peterburis 18. detsembril.
86. Veldi, Enn – Inglise laenudest eesti keeles Euroopa kontekstis. XLIII J. V. Veski päeval Tartus 28. juunil.
87. Verschik, Anna – Lugu minust ja eesti keelest. Keelepäeval Petseri Lingvistikolises Gümnaasiumis 30. septembril.
Vihman, Virve-Anneli – vt Kehayov, Petar; Lindström, Liina.
88. Viikberg, Jüri – Saksa keelest eesti keeles. XLIII J. V. Veski päeval Tartus 28. juunil.
89. Viller, Jaak – Eesti keel maailmas. Eesti keele päeval Ukrainas Aleksandrovka Keskkoolis 13. septembril.
90. Viller, Jaak – Uus keeleseadus – vaevad ja rõõmud. Eesti keele päeval Taanis Kopenhaagenis 3. oktoobril.
91. Õim, Asta – *Räägib käte ja jalgadega* (žestid eesti ja vene fraseoloogias). Keelepäeval Petseri Lingvistikolises Gümnaasiumis 30. septembril.
92. Õim, Asta – Kehakeel väljendiõppes. 10. eesti keele päeval Peterburis 18. detsembril.
93. Ülviste, Anna Maria – Ütluse pragmaatilise tähenduse mõistmine toimetulekuõppe III kooliastme õpilastel. Üliõpilaskonverentsil Tartus 24. septembril.

2010. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

- Avain.** Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura. **2009.** 3–4; **2010.** 1, 2, 3.
- Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri.** Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics. (ESUKA–JEFUL) **2010,** 1.
- Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat.** XV. (42). **2009.** Tln, 2010. 263 lk.
- Estonian Academy of Sciences Year Book.** XV. (42). **2009.** Tln, 2010. 192 lk.
- Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat.** VI. **2010.** Tln, 2010. 368 lk.
- Kansalliskirjasto.** Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti. /Helsinki/ **2010.** 1, 2, 3.
- Neuphilologische Mitteilungen.** Neuphilologischer Verein in Helsinki. CXI. 2010. 1, 2, 3.
- Sananjalka.** Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku.
51. 2009. 217 lk.
52. 2010. 208 lk.
- Studia Fennica. Ethnologica.** Helsinki: Finnish Literature Society.
10. Defining Self. Essays on emergent identities in Russia Seventeenth to Nineteenth Centuries. Compiled and edited by Michael Branch. 2009. 643 lk.
12. Gendered Rual Spaces. Edit by Pia Olsson & Helena Ruotsala. 2009. 158 lk.
- Studia Fennica. Linguistica.** Helsinki: Finnish Literature Society.
14. Talk in Interaction. Comparative Dimensions. 2009. 317 lk.
- Virittäjä.** Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2009.** 4; **2010.** 1, 2, 3.
- Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat.** Trt.
2006. 2008. 272 lk.

2007. 2008. 229 lk.

2008. 2009. 259 lk.

Muud väljaanded

ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ. Jüvä Sullõv, Kauksi Ülle, Marju Kõivupuu, Nele Reimann, Paul Hagu. Kunstnik Peeter Allik. Võro Instituut' ja Võro Selts'. VKKF. 159 lk.

Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis. Trt.

1. Anna Verschik. Estonian yiddish and its contacts with coteritorial languages. 2000. 196 lk.
7. Larissa Degel. Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles. 2007. 225 lk.
8. Meelis Mihkla. Kõne ajalise struktuuri modelleerimine eestikeelse tekst-kõne sünteesile. Modelling the temporal structure of speech for the Estonian text-speech synthesis. 2007. 176 lk.
10. Petar Kehayov. An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas. 2008. 201 lk.
11. Ann Veismann. Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. 2009. 145 lk.
12. Erki Luuk. The non/verb and predicate/argument structures. 2009. 99 lk.
13. Andriela Rääbis. Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlusfunktsioonid. 2009. 196 lk.
14. Liivi Holman. Basic color terms in Estonian Sign Language. 2010. 143 lk.

Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis. Trt.

16. Liina Lindström. Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. 2005. 187 lk.
19. Raili Pool. Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel. 2007. 210 lk.
20. Sulev Iva. Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. 2007. 242 lk.
21. Arvi Tavast. The translator is human too: a case for instrumentalism in multilingual specialised communication. 2008. 225 lk.

23. Pille Penjam. Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. 2008. 307 lk.
 24. Kristiina Praakli. Esimese põlvkonna Soome eestlaste kakskeelne keelekasutus ja koodikopeerimine. 2009. 192 lk.
- Eesti kooli ajalugu. 2. köide. 1860. aastaist 1917. aastani.** Aleksander Elango, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk. Koostaja ja toimetaja Endel Laul. Toimetaja Veronika Varik. Tln: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010. 774 lk. (TLÜ Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum.)
- Eesti murrete sõnaraamat. V /köide/. 21.vihik.** Tln: Eesti Keele Instituut. 2009.
- Eesti mõistatuste allikalugu.** Rein Saukas. Eesti Kirjandusmuuseumi Folkloristika osakond. Trt.
- I. 2005. 206 lk. (Reetor 5.)
 - II. 2005. 204 lk. (Reetor 6.)
 - III. 2007. 210 lk. (Reetor 7.)
 - IV. 2009. 216 lk. (Reetor 8.)
- Eesti Vabariigi teaduspreemiad. 2010.** Tln, 2010. 181 lk.
- Eesti-vene sõnaraamat. 5.** Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. 1062 lk. (Eesti Keele Instituut.)
- Ernits, Enn. **Elu raamatute keskel.** Tähised. Trt, 2010. 215 lk.
- Ernits, Enn. **Vadja haritlane Dmitri Tsvetkov.** 1890–1930. Trt, 2009. 286 lk.
- Etnos ja kultuur.** Uurimusi Silvia Lauulu auks. Trt – Tln, 2006. 406 lk. (Muinasaja Teadus. 18.)
- Euroopa Liidu keel kui meie ühine keel.** Artiklite kogumik. Tln: Eesti Keele Sihtasutus. 2008. 102 lk. (Eesti Keele Instituut.)
- Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik. 350.** Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Trt: TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 2010. 768 lk.
- Ilves, Toomas Hendrik. **Eesti jõudmine.** Kõned ja kirjutised aastaist 1986–2006. Tln: Varrak. 2006. 264 lk.
- Jänes, Henno. **Eesti keel. Selle ehitus, areng ja ortoloogia.** San Francisco: Eesti Kirjanduse Komitee, 1966. 307 lk.
- Jänes, Henno. **Grammatik der estnischen Sprache.** /Lund, 1971./ 159 lk.
- Kallasmaa, Marja. **Hiiumaa kohanimed.** Toimetanud Eevi Ross. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 307 lk.

Kansanelämän kuvauksia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

76. Kaipaus Karjalaan. Matkoja kotiseudulle. Toimittanut Liisa Lehto. /2010./ 231 lk.

77. Ihan hyvä maanantaiksi. Suomalaisen päivä 2.2.2009. Toimittanut Marjakaisa Ollaranta. /2010./ 215 lk.

Kas eurotekstides on kohta ilusale ja selgele keelele? Artiklite kogumik. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. 100 lk. (Eesti Keele Instituut.)

Keelekosti kodumaalt. Kümme aastat Peterburi keelepäevi. Koostanud ja toimetanud Jüri Valge. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 186 lk. (Emakeele Selts.)

Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Trt: ESUKA-JEFUL, 2010. 383 lk.

Keeleuurija ja sõnaseadja Elli Riikoja. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. 480 lk.

Kiik, Heino. **Kunstirahva akadeemia. II.** Dokumentaalromaan. Initsiaatiivgrupp ja poliitikud. (Inimeste lugu.) 12 aastat kirjaniku elust. (1997–2009) Tln, 2010. 382 lk.

Kust saada keeleabi. Koostanud Tuuli Rehemaa, Argo Mund. Trt: Keelehooldekeskus, 2009. 48 lk. (Tartu Ülikool. Eesti Keele Instituut. Tartu Linnavalitsus. Haridus- ja Teadusministeerium.) (Keelehooldekeskus. 3.)

Laks, Meinhard. **Rändaja.** Sonda, 2009. 60 lk.

Laul, Silvia. **Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas.** (500 e.Kr. – 500 p.Kr.) Tln, 2001. 279 lk. (Muinasaja Teadus. 9. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad. 7.)

Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki. Helsinki: Société Néophilologique

LXXIX. Johanna Isojärvi. Les formes d'adresse dans un corpus de films français et leur traduction en finnois. 2010. 259 lk.

LXXXI. Constructing Identity in Interpersonal Communication. Ed. by Minna Palander-Collin, Hartmut Lenk, Minna Nevala, Päivi Sihvonen & Marjo Vesalainen. 2010. 389 lk.

Mulgimaa turism. MTÜ Mulgi Kultuuri Instituut.

Mõned juhtnöörid ja selgitused korrespondentidele. Koostanud ainetel Hella Keem. Trt: Akadeemiline Emakeele Selts, 1940. 77 lk.

- Saar, Evar. **Võrumaa kohanimed.** /Trt:/ Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009. 212 lk. (Tartu Ülikooli doktoritöid.)
- Salis-Livisches Wörterbuch.** Herausgegeben von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. Tln: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009. 265 lk + illustratsioonid. (Linguistica Uralica. Supplementary series. Volume 3.)
- Sanoista kirjakieliin.** Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010. Toimittaneet Sirkka Saarinen, Kirsti Siitonen ja Tanja Vaittinen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2010. 421 lk. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259.)
- Sauna.** Pieni perinnekirja. Toimittanut Juha Nirkko. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, /2010/. 133 lk. (Folklore.)
- Siksälä.** A Community at the Frontiers. Iron age and medieval. Silvia Laul. Heiki Valk. Tln – Trt, 2007. University of Tartu. Institute of History and Archaeology / Gotland University College. Centre for Baltic Studies Visby. (CCC Papers 10.)
- Suomi.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
197. Ulla-Maija Kulonen. Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten u-verbijohdosten historiaa. /2010./ 315 lk.
198. Harri Mantila ja Matti Pääkkönen. Oulun seudun murteen vokaalisto. Historia, muutos ja variaatio. /2010./ 278 lk.
- TEA võõrsõnastik.** (Disketil.)
- Teras, Pire. **Eesti foneetika ja fonoloogia harjutusi.** Trt, 2010. 36 lk. (Tartu Ülikooli eesti keele osakond.)
- Tietolipas.** Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
230. Kulttuurituotanto. Kehykset, käytäntö ja prosessit. 2009. 362 lk.
232. Veikko Anttonen. Uskontotieteen maastot ja kartat. /2010./ 286 lk.
233. Maahanmuutto ja sukupolvet. /2010./ 299 lk.
- Tundmatu Friedrich Georg von Bunge.** Materjale ÕESI konverentsilt 200 aastat prof Friedrich Georg von Bunge (1802–1897) sünnist Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumis 27. aprillil 2002. Trt: Õpetatud Eesti Selts, 2006. 272 lk. (ÕES ja TÜ õigusteaduskond. ÕESI Toimetised XXV.)

Koostanud HELJU KAAL

2010. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Ellen Hagel	(17.02.1924–07.01.2010)
Kaljo Põllu	(28.11.1934–23.03.2010)
Katalin Mokány	(21.04.1941–10.07.2010)
Seppo Suhonen	(16.05.1938–13.09.2010)
Maimo Kristian	(19.08.1923–17.09.2010)
Heldur Niit	(09.09.1928–21.10.2010)
Sándor Mokány	(10.06.1932–13.11.2010)
Marju Peterson	(06.08.1959–10.12.2010)
Ellen Liiv	(30.09.1930–22.12.2010)
Ilse Lehist	(31.01.1922–25.12.2010)

IN MEMORIAM
ILSE LEHISTE

31. I 1922 – 25. XII 2010

Emakeele Seltsi liikmeskond on jagatud tegev- ja välisliikmeteks nende elukoha alusel. Ilse Lehiste oli seltsi välisliige, kuna tema kodulinnaks oli Columbus Ohio osariigis Ameerika Ühendriikides. Ometi on Lehiste olnud üks neist, kes on näidanud, et saab olla vägagi tegev ja väljapaistev eesti keele ja kultuuri eestseisja ka Eestist kaugel elades. Ilse Lehiste kaotus paneb mõtlema sellele, kui mitmekesised ja rikkalikud on tegelikult meist igaühel võimalused tegutseda oma emakeele heaks, hoolimata elupaigast ja muudest välistest tingimustest.

Ilse Lehiste (kuni 1935 Lest) sündis 31. jaanuaril 1922 Tallinnas, tema lapsepõlve mängumaad olid Kopli linnaosas. Lehiste õppis Lenderi eragümnaasiumis, kus suuremat tähelepanu pöörati keeltele. Juba lapsepõlves tärkas temas ka kiindumus muusikasse ja algasid klaverimängu õpingud,

lisaks innustas teda luulehuvi. Lehiste põlvkond pidi astuma iseseisvasse ellu paraku omariikluse hävingus ja suure sõja lävel. 1941. a lõpetas ta gümnaasiumi, mis vahepeal oli ümber nimetatud Tallinna 8. keskkooliks. Kõrgkooliõpinguid alustas Lehiste Tallinna konservatooriumis, kus õppis aasta klaveri erialal, kuid juba 1942. a siirdus ta Tartu ülikooli filosoofia-teaduskonda. Sealgi ei saanud ta õppida kaua, sest 1944 tuli põgeneda koos vanematega Saksamaale. Nii algas 22-aastaselt Lehiste pikk pagulaspõlv, mille ta suutis aga muuta tähelepanuväärseks elutööks oma emakeele ja kodumaa tutvustamisel maailmas ning kodumaa keeleteaduse ja -teadlaste toetamisel.

Saksamaal jätkas Ilse Lehiste filoloogiaõpinguid Hamburgi ülikoolis, keskendudes germanistikale, vanaislandi ja klassikalisele filoloogiale. Oma esimese doktorikraadi pälvis Lehiste 1948. a väitekirjaga, kus ta võrdles inglise kirjaniku William Morris'e ühel islandi saagal põhinevat poemi selles saagas endas väljendatuga. Järgmisel, 1949. a õnnestus tal koos emaga ümber asuda Ameerika Ühendriikidesse. Sealses ühiskonnas oma koha leidmine läks ometi loodetust raskemalt. Ta pidi algul tegema mitmesuguseid juhutöid ja õpetama saksa keelt algajatele kahes väikeses kolledžis. 1957. a otsustas Lehiste astuda Michigani ülikooli doktorantuuri ja juba 1959. a kaitses ta oma teist doktoritööd, seekord akustilisest foneetikast. Lehiste on ise pidanud lausa saatuslikult tähenduslikuks seda, et äsja oli Michigani ülikool saanud tollal uudse foneetilise uurimistöö seadme – spektrograafi, mida ta sai hakata kasutama oma väitekirjaga seotud uuringutes (vt Ilse Lehiste omaelulugu tema artiklite kogumiku *Keel kirjanduses* sissejuhatuses, Tartu: Ilmamaa, 2000, koostanud Jaan Ross).

Lehiste doktoritöö käsitles junktuure ehk eripäraseid hääldusnähtusi keeleüksuste piiridel. Uurimus äratas laiemat tähelepanu ja avaldati 1960. a ajakirja *Phonetica* lisana. See väitekirj osutab Lehiste teaduslike huvide suunale, mis jääb tema huvide keskmesse järgnevateks kümnenditekski – see on keele prosoodia, häälikuülestest ehk suprasegmentaalsetest nähtustest, nagu rõhk, toon, kestus, uurimine. Michigani ülikoolis jätkus Lehiste kiire kujunemine rahvusvaheliselt tuntud foneetikuks. Koos Gordon E. Petersoniga avaldas ta järgnevatel aastatel akustilise foneetika alal rea kaalukaid eksperimentaalseid uurimistöid, mis on jäänud alustloovateks tänapäeva foneetikale.

Michigani ülikoolis töötas Lehiste 1963. aastani, kui ta sai õppejõu koha Ohio osariigi ülikooli slaavi keelte ja kirjanduse osakonnas. Sellest

alates kuni elu lõpuni jäigi tema kodulinnaks Columbus, mis on Ohio osariigi pealinn. Tollal sai alguse ka tema edukas pikaajaline koostöö kuulsa serbia keeleteadlase Pavle Ivićiga. Koos Ivićiga avaldas Lehiste uurimusi serbohorvaadi keerukast sõnaprosoodiast, ta on uurinud teisigi Balkani lõunaslaavi keeli ja kogunud nii tuntust slaavi keelte foneetika eksperdina.

Lehistet huvitas foneetika ja keeleteadus üldisemalt ning nõnda sai temast Ohio osariigi ülikoolis keeleteaduse osakonna rajajaid. Aastast 1965 töötas ta samas lingvistikaprofessorina ja oli esimene lingvistikaosakonna juhataja (1965–1971). Samalt professori kohalt läks ta ka 1987. a pensionile, olles enne sedagi osakonna juhataja (1984–1987).

1960. aastate teisel poolel kirjutas Ilse Lehiste mitmed oma tuntumad artiklid ja raamatud, neist enim tsiteeritud on *Suprasegmentals* [Suprasegmentaalid] 1970, Cambridge, MA: MIT Press. See raamat on tähtsamaid sõnaprosoodia uurimise alustekste tänaseni. Lehiste oli tollal ka teaduskorralduses väga aktiivne. 1970. a toimus Columbuses traditsiooniline Ameerika keeleteaduse ühingu suvekool, Lehiste toimis selle direktorina ning õpetas lisaks kursust suprasegmentaalidest. Eelnimetatud raamat põhinebki loengukursuse materjalidel.

Aktiivne eluhiak iseloomustas Ilse Lehistet ka järgnevatel kümnenditel. Temast sai rahvusvaheliselt tuntud ja hinnatud keeleteadlane, selle üheks väljenduseks oli ta valimine 1980. a Ameerika keeleteaduse ühingu presidendiks. Lehistet kutsuti pidama loenguid paljudesse ülikoolidesse mitmel mandril, teda valisid audoktoriks Essexi ülikool (1977), Lundi ülikool (1982), Tartu ülikool (1989) ning viimaks oma koduülikool Ohios (1999). Ta oli ka Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia liige (1990), Soome teaduste akadeemia (1998) ja Eesti teaduste akadeemia (2008) välisliige.

Ilse Lehiste on kirjutanud või koostanud kokku 20 raamatut, ta on üle 200 teadusartikli autor. Üldiselt ja Eestiski on leidnud põhjalikumat käsitlust tema tegevus foneetikuna. Elutöö suurusest täieliku pildi saamiseks tuleb vaadata siiski sedagi, mis ta on teinud peale hääldussüsteemide uurimise. Kuna see on vähem tuntud osa Lehiste tegevusest, tutvustatakse seda järgnevalt mõnevõrra põhjalikumalt.

Foneetikatööde kõrval on rahvusvaheliselt tuntud Lehiste raamatud keelekontaktidest (*Lectures on language contacts* [Loengud keelekontaktidest] 1988, Cambridge, MA: MIT Press) ja ajaloolisest keeleteadusest

(koos Robert Jeffers'iga kirjutatud *Principles and methods for historical linguistics* [Ajaloolise lingvistika printsiibid ja meetodid] 1979, Cambridge, MA: MIT Press). Neis ülikooli õpikute kasutatavates raamatutes on käsitletud küll ka häälikusüsteemide muutumist, kuid vaadeldud sellega seotult või iseseisvalt teisi keeleteasendeid. Lehistele ei meeldinud arvamus, et foneetika pole keeleteadus, ta rõhutas, et tegeleb lingvistilise foneetikaga ja on keeleteadlane. Teda huvitasid häälikunähtused kui keelesüsteemi osa, samas oli ta veendunud, et täppisteaduslikest meetoditest on kasu keele täpsemal kirjeldamisel ja selle sügavamaks mõistmiseks. Ta on avaldanud kirjutisi sõnamoodustusest, süntaksist, semantikast, tõlke- teadusest, sotsiolingvistikast jm. Tema huvid haarasid lisaks poetikat, kirjandus-, muusika- ja rahvaluuleteadust (vt raamat *Keel kirjanduses*, lk 11 jj).

Peale metoodilise mitmekesisuse rõhutas Lehiste erinevate keelte uurimise tähtsust. Tema arvates on keelte erisugususe arvestamine ja keelekontaktide jälgimine hädavajalik keelte üldiste omaduste kindlaksmääramisel. Peale suure kõnelejaskonnaga keelte, nagu inglise, saksa ja jaapani keel, uuris Lehiste mitmeid väiksemaid keeli. Tema pikaajalisim huviobjekt oli ikka oma emakeel, eesti keel, millega suhestatult uuris ta ka naaberkeeli. Nii ongi Lehiste käsitlenud eesti keele kõrval kõiki teisi peamisi Balti keeleliidu keeli, nagu läti, leedu, soome, rootsi, taani, vene, (balti)saksa keel. Peale nende huvitas teda Balkani keeleliit, lõunaslaavi keeled. Kõige mitmekesisemalt on Lehiste süvenenud siiski eesti keelde ning selle erinevatesse nähtustesse.

Juba aasta pärast oma foneetikaalase doktoritöö kaitsmist avaldas Ilse Lehiste eesti keele kestussuhetest pikema uurimuse *Segmental and syllabic quantity in Estonian* [Hääliku- ja silbikestus eesti keeles], mis ilmus Indiana ülikooli väljaandes *American Studies in Uralic Linguistics* 1, lk 21–82 (Bloomington, 1960). Lehiste lõi kiiresti sidemed teiste eesti keeleteadlastega USAs, kellest Alo Raun ja Felix Oinas olid saanud tööd Indiana ülikoolis. 1966. a ilmus Indiana ülikooli väljaandel temalt juba eesti keele hääldust käsitlev raamat *Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian* [Konsonandi kestus ja fonoloogilised üksused eesti keeles] Bloomington, 1966, mis sai oluliseks eksperimentaalfoneetika arengu mõjutajaks ka Eestis. Kontakt teiste eesti haritlastega ja neile oma teadustöö tutvustamine oli Lehistele väga tähtis. Nii avaldas ta 1965. a oma uuendusliku käsitluse palatalisatsioonist eesti keeles pühendusteoses

Ants Orasele, mille toimetasid Viktor Kõressaar ja Aleksis Rannit ning mis ilmus Ameerika Õpetatud Eesti Seltsi (Estonian Learned Society in America) väljaandena kirjastuselt Vaba Eesti.

Emakeele omapära paelus Lehistet kõige laiemas tähenduses, tekitades indu analüüsida häälduse kõrval selle grammatilist struktuuri ja tähendusi. 1969. a avaldas ta ajakirjas *Foundations of Language* artikli '*Being*' and '*having*' in *Estonian* [Olemisest ja omamisest eesti keeles], mille eesti-keelne versioon ilmus 1971 Ameerika eestlaste ajakirjas *Mana* (uustrükk kogumikus *Keel kirjanduses*, lk 135–145). Selles kirjutises vaeb Lehist eesti keele omamistarindeid tollal uudse käändegrammatika vaatekohast ning esitab üldise nn süvakäänete ja traditsiooniliste käänete seoste skeemi eesti keele kohta. 1973. a avaldas Lehist Stockholmis tegutsenud Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi esimeses aastaraamatus artikli *Presuposit-sioonidest ehk semantika ja grammatika piirimaolt* (vt uustrükk *Keel kirjanduses*, lk 146–157), mis põhineb 1969. a Stockholmis peetud ettekandel. Selles artiklis vaatles ta mitmeid eesti keelele eriomaseid lausetarindeid suhtes eri tüüpi presupositsioonide ehk tähenduslike ja grammatiliste eeldustega. Eesti keelele eriomaseid grammatilisi ja semantilisi võimalusi jälgis ta ka kirjutises *Mõtisklusi eesti keele sisemise vormi kohta* (ilmunud 1982 *Manas*, uustrükk *Keel kirjanduses*, lk 191–198).

Mitmed eesti keele eri nähtustest kirjutatud artiklid on Lehiste kõige-pealt esitanud ettekannetena, mida ta on pidanud USA ja teiste maade eestlaste kokkusaamistel, olgu teaduslikes seltsides või metsaülikoolides. Seal oli loomulik käsitleda muu hulgas sotsiolingvistikulisi küsimusi, millega eestlased iga päev kokku puutusid, näiteks keelelist viisakust, sinatamist ja teietamist, eri nimekujude kasutust jm; neid teemasid vaatlleb Lehist nt kirjutises *Keelekontakt – keelekonflikt* (ilmunud 1976 *Manas*, uustrükk *Keel kirjanduses*, lk 158–175), mille aluseks oli ettekanne 1974. a Kuopios väliseestlaste metsaülikoolis. Selle ja teistegi uurimuste jaoks korraldas Lehist sotsiolingvistikulisi küsitlusi. Huvitavamaid tulemusi tutvustas ta ka ingliskeelses erialakirjanduses, näiteks artikkel *The Attitudes of Bilinguals Towards their Personal Names* [Kakskeelsete isikute hinnangud nende nimede kasutamise kohta] ilmus ajakirjas *American Speech* 1975. a.

Eesti keele erinevaid tahke on Ilse Lehiste käsitlenud enamasti võrd-luses teiste keeltega. Tema huvi keskmes on olnud kakskeelsed inimesed, kes peale emakeele on olnud sunnitud kasutama pidevalt mingit teist keelt. Nii on ta uurinud vene keele mõjusid Nõukogude Eestis elanud eestlaste

eesti keelele, teiselt poolt aga inglise ja teiste keelte mõjusid väliseestlaste keelekasutuses. Koos Juta Kitchinguga uuris ta sihitise käänete kasutust ingliskeelses keelekeskkonnas elavatel väliseestlastel, tulemused on avaldatud artiklis *Sihitise käänete kasutamisest väliseestlaste poolt* (ilmunud kogumikus *Väliseestlaste keelest*, toim. Liina Lindström, Tartu, 1998). Selle uuringu aluseks oli ligi saja eri vanuses eestlase (sünd. 1911–1980) küsitlus ja vastuseid uuriti vanuserühmiti. Tulemused on huvipakkuvad nii sotsiolingvistikaliselt kui ka keelesüsteemi dünaamika uurimise mõttes. Aastatel 1911–1940 sündinud inimeste vastustes esines lahknevusi eesti keele grammatilisest normist minimaalselt, rohkem hakkas kõrvalekaldeid tekkima 1941 ja hiljem sündinud eestlaste kõnes, kes olid sattunud võõrkeelsesse keskkonda väikse lapsena, 1971–1980 sündinud kasutasid sihitise käändeid juba suuresti normist erinevalt. Keelesüsteemi dünaamika mõttes on huvipakkuvad kõrvalekalded tavapärasest sihitise kasutusest eriti vanema ja keskmise põlvkonna vastustes. Näiteks käskivas kõneviisis kasutati mõnikord omastavas käändes sihitist, nagu *Anna mulle ajalehe! pro Anna mulle ajaleht!* (ibid. lk 70); see sarnaneb liivi keele ja eesti läänepoolsete murrete esinemusega, kus sihitis ei saa kunagi olla nimetavas käändes. Lehistel on ka ise toonitanud, et nii mõnigi vahelduva vormikasutuse juhtum võib olla ajalooliselt vanem, kui arvatakse. Seda rõhutas ta ka oma ettekandes eesti keele liitsõnade moodustusviisidest aprillis 2009 Väike-Maarja keelepäeval, kus tähistati talle Wiedemanni keeleauhinna andmist.

Eesti keele kõrval tundis Ilse Lehistel sügavat huvi eesti kirjanduse ja rahvaluule vastu. Ta uuris foneetika meetoditega suuliselt esitatud luulet ja lauldud rahvalaule, teda huvitas keele prosoodiliste omaduste avaldumine erinevates meetrikavormides ja traditsioonilises regilaulus. Koos muusikateadlase Jaan Rossiga kirjutas ta 1990. aastatel mitu artiklit eesti rahvalaulude prosoodilistest joontest ning avaldas sel teemal ka rahvusvahelise levikuga monograafia (vt J. Ross, I. Lehistel *The temporal structure of Estonian runic songs* [Eesti regilaulude temporaalne struktuur] Berlin: Mouton de Gruyter, 2001). Selles raamatus on Lehistel esitanud ka oma arvukatele uurimustele toetuva ülevaate eesti keele prosoodiast.

Ilse Lehistel suhe kirjandusega oli isiklik. Nooruses ja elu raskeimatel aegadel oli luule tema elus tähtsal kohal, uksena paremasse ilma, viisina mõtestada üleelamisi. Kirjandus ei kaotanud tema jaoks tähtsust hiljemgi, kui ta oli saanud mõjukaks keeleteadlaseks. 1989. a avaldas ta *Noorest*

peast kirjutatud laulud: luuletusi aastaist 1938–1948 (Scalborough: Maarjamaa). Lehiste oskas imetlusväärse vaistuga tunda ära tunda ning rahvusvahelisele lugejaskonnale tutvustada parimat uut eesti kirjandust, olgu see siis kirjutatud Eestis, Rootsis või Ameerikas. Mitmetes väljaannetes, enim ajakirjas *World Literature Today*, on ta avaldanud eesti-keelsete kirjandusteoste arvustusi. Tema kirjutistest moodustavad need ligi kolmandiku.

Kõrvutumisi eesti keele, rahvaluule ja kirjandusega olid Lehistele olulised sidemed teiste Baltimaade teadlaste ja balti keeltega. Ta on oma töödes käsitlenud nii läti kui ka leedu keele prosoodiat, Balti koostöö oli tema jaoks oluline ka inimestevaheliste kontaktide ja ühise organisatsioonilise tegevuse kaudu. Ta võttis osa Balti Uuringute Edendamise Assotsiatsiooni (Association for the Advancement of Baltic Studies, AABS) aastakonverentsidest ja on avaldanud uurimusi ajakirjas *Journal of Baltic Studies*.

Peale Balti koostöö oli Ilse Lehistele tähtis kontaktide hoidmine soome ja ungari teadlastega ning soome-ugri keelte uurimine. Ta ei saanud osa võtta esimesest soome-ugri kongressist, aga alates 1965. aastast, kui peeti teine kongress Helsingis, oli ta alati osavõtjate hulgas, esinedes alati ka ettekandega. Iga viie aasta tagant toimuvad soome-ugri kongressid andsid hea võimaluse otsekontaktide loomiseks Kodu-Eesti keeleteadlastega. 2010. a Ungaris Piliscsabas peetud soome-ugri kongress oli Ilse Lehistele juba kümnes. Ta hindas väga võimalust sellel kongressil osaleda plenaarettekandega, et tutvustada soome-ugri prosoodia projekti seniseid tulemusi (ettekanne *Experimental study of prosody in Finno-Ugric languages*, autorid Ilse Lehiste ja Karl Pajusalu, on ilmunud kongressi kogumiku *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum, Piliscsaba 2010* 1. osas, lk 225–245).

Soome-ugri prosoodia projekt, mille Ilse Lehiste algatas koos Eesti foneetikute ja soome-ugri keelte uurijatega 1999. a, on tänaseks andnud ühistöö viljadena monograafiad ersa, niidumari ja liivi sõnaprosoodiast ning artikleid veel mitme teise soome-ugri keele kohta. Nähtavasti on aga olnud selle projekti kõige silmapaistvamaks tulemuseks uue eesti foneetikute põlvkonna sirgumine, kes kõik on saanud otsest kasu Ilse Lehiste nõuannetest.

Tihe side, mis tekkis Lehistel eesti keeleteadlastega juba 1960. aastatel, jätkus üha laienedes kuni viimase ajani. Nende kontaktide üheks

konkreetsmaks tulemuseks oli foneetika maailmakongressi korraldamine 1987. a Tallinnas. Pärast Eesti taasiseseisvumist süvenes koostöö mitmete ühisuuringute ja -publikatsioonide vormis. Ka siinkirjutaja peab enda jaoks hindamatu väärtusega kogemuseks osalemist seitsme publikatsiooni kirjutamisel koos Ilse Lehistega.

Ilse Lehist jäab oma kolleegide mälestusse särava inimese ja teadlasena, kes oskas leida teravmeelseid ja samas lihtsaid lahendusi kõige keerulisematele küsimustele. Kuni viimase elukuuni säilitas ta tegutsemistahte ja julge pilgu tulevikku. Sellisena andis ta eneseusku kõigile, kel sai osaks au temaga suhelda. Üheski eluolukorras ei unustanud ta oma kodumaad ega emakeelt, ühe väljapaistvaima eesti keele uurija ja tutvustajana kogu maailmas lõi ta endale püsiva koha nii keeleteaduses kui ka eesti keele uurimisloos.

KARL PAJUSALU

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2010. AASTAL

JAANUAR	01.01	Helju Rajando	80
	08.01	Ilmar Laan	90
	22.01	Lembit Jaanits	85
	30.01	Sirje Õim	70
VEEBRUAR	27.02	Heli Laanekask	60
MÄRTS	06.03	Helju Kaal	80
	16.03	Tiiu Jaago	50
APRILL	09.04	Urve Salus	60
MAI	05.05	Enn Ernits	65
	06.05	Pille Eslon	60
	15.05	Joel Sang	60
	27.05	Lembit Vaba	65
JUUNI	26.06	Veera Pino	85
	28.06	Ülo Toomsalu	50
JUULI	24.07	Kaja Tael	50
	26.07	Diana Krull	80
	29.07	Helle Metslang	60
	31.07	Liina Kesküla	50
AUGUST	01.08	Reet Kroll	70
	07.08	Veljo Tormis	80
	21.08	Marja Kallasmaa	60

SEPTEMBER	03.09	Juta Volmer	85
	05.09	Eleonore Mäger	75
	07.09	Vahur Laiapea	50
	16.09	Ivan Galkin	80
	24.09	Elle Vaimann	50
	30.09	Ellen Liiv	80
OKTOOBER	04.10	Peep Nemvalts	60
	19.10	Sirje Ainsaar	60
	24.10	Pille Kippar	75
	25.10	Olaf Langsepp	80
NOVEMBER	03.11	Ingrid Rüütel	75
	11.11	Valve-Liivi Kingisepp	75
	14.11	Marju Torp	50
	20.11	Aldo Kals	65
	22.11	Vaike Potseps	80
	28.11	Peeter Torop	60
DETSEMBER	15.12	Maret Raud	80
	24.12	Vilja Oja	65
		Piret Norvik	60
	27.12	Olaf Paabo	80

HELLE METSLANG 60

29. juulil 2010 sai 60-aastaseks Emakeele Seltsi juhatuse esimees, Tartu Ülikooli tänapäeva eesti keele professor ning eesti ja üldkeeleteaduse instituudi juhataja Helle Metslang. Juubilar on tunnustatuid eesti keele grammatika (eriti morfosüntaksi) uurijaid, mitme monograafia ja arvukate artiklite autor ning üks eesti keele akadeemilise grammatika põhikoostajaid. Tema panust eesti keele uurimisse on hinnatud kahe riikliku preemiaga. Ta on olnud heaks õpetajaks ja juhendajaks paljudele teadusesse pürgijatele. Helle Metslang on hästi tuntud ka väljaspool Eestit. Ta on töötanud Helsingi Ülikooli külalisprofessorina, pidanud loenguid ja ettekandeid paljudes välismaa ülikoolides ning on mitme välismaa keeleteadusliku seltsi liige. Emakeele Seltsi juhatuse esimeheks valiti Helle Metslang 2006. aastal.

Emakeele Seltsi juhatuse esimeest juubeli puhul ning soovib talle uurimis-, õpetamis- ja korraldamisindu ka tulevikus.

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2010

AULIIKMED

Hint, Mati (Tallinn)
Kaal, Helju (Tallinn)
Liivaku, Uno (Tallinn)
Maanso, Viivi (Tallinn)
Neetar, Helmi (Tallinn)
Pall, Valdek (Tallinn)
Rätsep, Huno (Tartu)
Tedre, Ülo (Tallinn)
Uuspõld, Ellen (Tartu)
Viitso, Tiit-Rein (Tartu)

TEGEVLIKMED

Aava , Katrin (Tallinn)	Erelt , Tiiu (Tallinn)
Adamson , Kai (Tallinn)	Ernits , Enn (Tartu)
Admann , Aino (Tallinn)	Eslon , Pille (Tallinn)
Ainsaar , Sirje (Saku)	Gao , Jingyi (Tartu)
Alas , Marit (Tallinn)	Gerassimenko , Olga (Tartu)
Alekõrs , Tiina (Tartu)	Haak , Anu (Tallinn)
Allik , Mari (Bousval, Belgia)	Habicht , Külli (Tartu)
Alver , Jaan (Tallinn)	Hagu , Paul (Tartu)
Ambus , Ada (Tallinn)	Halling , Tiina (Tartu)
Argus , Reili (Tallinn)	Hausenberg , Anu-Reet (Tallinn)
Arukask , Madis (Tartu)	Heinsoo , Heinike (Tartu)
Asu-Garcia , Eva Liina (Tartu)	Help , Toomas (Tallinn)
Brambat , Benita (Tallinn)	Hendrikson , Ülle (Tartu)
Eelmäe , August (Tallinn)	Henno , Kairit (Tartu)
Eenlaid , Kaja (Tartu)	Hennoste , Tiit (Tartu)
Ehala , Martin (Tallinn)	Hiimäe , Mall (Tartu)
Erelt , Mati (Tallinn)	Hiietamm , Katrin (Manchester, Suur-
Erelt , Pekka (Tallinn)	britannia)

Hinrikus, Rutt (Tartu)
Hussar, Annika (Tallinn)
Ilus, Anu (Tallinn)
Iva, Sulev (Tartu)
Jaago, Tiiu (Tartu)
Jaanits, Lembit (Tallinn)
Joalaid, Marje (Tallinn)
Joalaid, Piret (Tallinn)
Johannes, Maris (Tallinn)
Juhkam, Evi (Tallinn)
Jõgi, Aino (Tartu)
Jõulu, Kaleph (Viiratsi, Viljandimaa)
Järve, Priit (Tallinn)
Järvela, Piret (Tallinn)
Jürgenstein, Lea (Tartu)
Jürimäe, Maria (Tartu)
Jürine, Anni (Tartu)
Jürman, Hans (Tallinn)
Kaalep, Ain (Elva)
Kadai, Üllar (Hargla, Valgamaa)
Kaevats, Mall (Tallinn)
Kaivapalu, Annekatrin (Tallinn)
Kalda, Maie (Tallinn)
Kaldamäe, Karin (Tallinn)
Kaljuste, Aino (Viimsi, Harjumaa)
Kallasmaa, Marja (Tallinn)
Kalmus, Mervi (Tartu)
Kals, Aldo (Tartu)
Kalvik, Mari-Liis (Tallinn)
Karise, Kalli-Merike (Tallinn)
Karlep, Karl (Tartu)
Karu, Ellen (Tallinn)
Kasepalu, Aleks (Tartu)
Kasik, Reet (Tartu)
Kask, Ann (Tartu)
Kasterpalu, Riina (Tartu)
Kehayov, Petar (Tartu)
Kendla, Mari (Tallinn)
Kerge, Krista (Tallinn)
Kern, Katrin (Tartu)
Keskpaik, Tiiu (Tartu)
Kesküla, Liina (Tallinn)

Kiik, Heino (Tallinn)
Kiin, Aili (Viljandi)
Kiisverk, Taima (Tallinn)
Kilgi, Annika (Tallinn)
Kingisepp, Leelo (Tallinn)
Kingisepp, Valve-Liivi (Tartu)
Kippar, Pille (Tallinn)
Klaas, Birute (Tartu)
Klandorf, Aime (Kehtna, Raplamaa)
Klaus, Väino (Tallinn)
Kokla, Paul (Tallinn)
Kraut, Einar (Tallinn)
Kremez, Mihhail (Tallinn)
Krikmann, Arvo (Tartu)
Kroll, Reet (Tartu)
Kross (Niit), Ellen (Tallinn)
Kullus, Valve (Tallinn)
Kurs, Ott (Tartu)
Kuusik, Katrin (Tabasalu, Harjumaa)
Kuusk, Külli (Tallinn)
Kuutma, Kristin (Tallinn)
Kõiva, Mare (Tartu)
Kõiva, Otilie (Tallinn)
Kõrgesaar, Helen (Tallinn)
Kärner, Indrek (Tartu)
Käsi, Inge (Kolkja, Tartumaa)
Künnap, Ago (Tartu)
Künstler, Aili (Tallinn)
Küüts, Astrid (Laagri, Harjumaa)
Laan, Ilmar (Tallinn)
Laanekask, Heli (Tartu)
Laanpere, Helga (Tallinn)
Laar, Triin (Tartu)
Lahti, Ilmari (Tallinn)
Laiapea, Vahur (Tallinn)
Langemets, Andres (Tallinn)
Langemets, Margit (Tallinn)
Langsepp, Olaf (Tartu)
Lauk, Epp (Tartu)
Laul, Silvia (Tallinn)
Laur-Kurvits, Lilian (Tallinn)
Leemets, Helle (Tallinn)

Leemets, Tiina (Tallinn)
Leivo, Maeve (Linte, Põlvamaa)
Lepajõe, Kersti (Tartu)
Lepasaar, Jane (Tallinn)
Leppik, Merle (Koigu, Võrumaa)
Leppik, Nansi (Tallinn)
Leppik, Peep (Helme, Valgamaa)
Lias, Tiina (Tallinn)
Liivak, Sander-Alfred (Tallinn-Tartu)
Lindström, Liina (Tartu)
Lipasti, Järvi (Tartu)
Maasik, Aita (Tartu)
Maksim, Tiit (Tallinn)
Malt, Alo (Tartu)
Meri, Mart (Tallinn)
Mets, Helle (Randvere, Harjumaa)
Mets, Mari (Põlva)
Metslang, Helena (Tallinn)
Metslang, Helle (Tallinn)
Metsmägi, Iris (Tallinn)
Metstak, Vilma (Tallinn)
Mihkels, Andres (Tallinn)
Mihkla, Meelis (Tallinn)
Miljan, Merilin (Tallinn)
Mirov, Ruth (Tallinn)
Muischnek, Kadri (Tartu)
Mund, Argo (Rakvere)
Mäearu, Sirje (Tallinn)
Mäger, Eleonora (Tallinn)
Märtson, Marju (Tallinn)
Nemvalts, Peep (Uppsala-Tallinn)
Nemvalts, Silvi (Uppsala-Tallinn)
Neuvonen, Tiia (Tartu)
Nigols, Helju (Tallinn)
Niit, Ellen (Tartu)
Nilbe, Sirje (Tallinn)
Norvik, Madis (Tallinn)
Norvik, Miina (Tallinn)
Norvik, Piret (Tallinn)
Nurk, Anu (Tartu)
Oja, Anni (Tartu)
Oja, Vilja (Tallinn)
Ojanurme, Tiiu (Tartu)
Olesk, Peeter (Tartu)
Olesk, Sirje (Tartu)
Ollisaar, Martin (Tallinn)
Onga, Mare (Tartu)
Ootsing, Sirje (Tallinn)
Orav, Heili (Tartu)
Orav, Mart (Tartu)
Ots, Heido (Tallinn)
Paabo, Olaf (Tartu)
Padari, Leelo (Tartu)
Paide, Madis (Tartu)
Pajumaa, Elsa (Tallinn)
Pajupuu, Hille (Tallinn)
Pajupuu, Jaan (Tallinn)
Pajusalu, Karl (Tartu)
Pajusalu, Renate (Tartu)
Parbus, Ülo (Tartu)
Parm, Sirli (Päkste, Tartumaa)
Parmasto, Erast (Tartu)
Paul, Toomas (Tallinn)
Peebo, Jaak (Elva)
Penjam, Pille (Tartu)
Pent, Sirle (Hageri, Raplamaa)
Piho, Mare (Tartu)
Piller, Katrin (Tartu)
Pino, Veera (Tartu)
Pirso, Urve (Tartu)
Plado, Helen (Tõravere, Tartumaa)
Pool, Raili (Tartu)
Potseps, Vaike (Tartu)
Praakli, Kristiina (Tartu)
Pruuli, Külvi (Tartu)
Puksand, Helin (Tallinn)
Punga, Leili (Tartu)
Päll, Peeter (Tallinn)
Raadik, Maire (Tallinn)
Raielo, Juta (Tallinn)
Raisma, Marta (Tartu)
Rajamets, Salme (Olustvere, Viljandi-
maa)
Rajando, Helju (Tartu)

Rammo, Sirje (Tartu)
Rangøy, Øyvind (Tartu)
Ratso, Sirje (Tallinn)
Raud, Maret (Tallinn)
Rehema, Tuuli (Tallinn)
Reimann-Truija, Nele (Võru)
Repän, Nikolai (Tartu)
Ress, Kristel (Tartu)
Romet, Anne (Tallinn)
Rooleid, Karin-Maria (Tallinn)
Ross, Eevi (Tallinn)
Ross, Jaan (Tallinn)
Ross, Kristiina (Tallinn)
Rõigas, Maia (Tartu)
Rääbis, Andriela (Tartu)
Rüütel, Ingrid (Tartu-Tallinn)
Saar, Edgar (Tartu)
Sahkai, Heete (Tallinn)
Salo, Age (Tartu)
Salo, Monika (Tartu)
Salus, Urve (Tallinn)
Saluäär, Anu (Tallinn)
Salve, Kristi (Tartu)
Sang, Joel (Tallinn)
Sarv, Mari (Tartu)
Sarv, Mikk (Rapla)
Sarv, Õie (Obinitsa, Võrumaa)
Saukas, Rein (Tartu)
Sedrik, Meeli (Tartu)
Seilenthal, Tõnu (Tartu)
Sepp, Arvi (Lalli, Raplamaa)
Sepp, Ene (Tallinn)
Sepper, Maria-Maren (Tallinn)
Sinijärv, Hanna (Tallinn)
Soidro, Siiri (Tallinn)
Soodla, Karin (Kambja, Tartumaa)
Soosaar, Sven-Erik (Tallinn)
Strandson, Krista (Tähtvere, Tartumaa)
Sutrop, Urmas (Tallinn)
Sõrmus, Kadri (Tartu)
Süvalepp, Ele (Tartu)

Zabrodskaia, Anastassija
 (Kohtla-Järve–Tallinn)
Tael, Kaja (Tallinn)
Tamla, Toomas (Tallinn)
Tamm, Kadri (Elva)
Tamm, Vally (Valga)
Tamme, Mari (Tallinn)
Tammo, Eha (Võru)
Tamuri, Kairi (Tallinn)
Tarand, Mari (Tallinn)
Tavel, Lehte (Haabneeme, Harjumaa)
Tender, Tõnu (Tartu)
Tenjes, Silvi (Tartu)
Teras, Pire (Põltsamaa-Tartu)
Tiits, Mai (Tallinn)
Tomingas, Silva (Saku)
Tomson, Ülle (Valga)
Toom, Maren (Tallinn)
Tormis, Veljo (Tallinn)
Torn-Leesik, Reeli (Tartu)
Torop, Peeter (Tartu)
Torp-Kõivupuu, Marju (Tallinn)
Tóth, Szilárd Tibor (Tartu)
Troska, Gea (Tallinn)
Tuisk, Tuuli (Tartu)
Tõnurist, Igor (Tallinn)
Tärk, Tiina (Tallinn)
Uibo, Udo (Tallinn)
Undusk, Jaan (Tallinn)
Undusk, Rein (Tallinn)
Uusküla, Mari (Tallinn)
Uuspõld, Leo (Tartu)
Vaba, Lembit (Tampere-Saku)
Vaba, Marja (Saku)
Vahtra, Piret (Tallinn)
Vaimann, Elle (Tartu)
Vainik, Ene (Tallinn)
Valdmets, Annika (Paikuse, Pärnumaa)
Valdre, Tiia (Tallinn)
Valge, Jüri (Tartu)
Valge, Mare (Tartu)

Vals, Helju (Tartu)
Vane, Anu (Tallinn)
Vare, Silvi (Tallinn)
Veidemann, Andra (Tallinn)
Veidemann, Rein (Tallinn)
Veismann, Ann (Tartu)
Velsker, Eva (Tartu)
Vende, Kullo (Tallinn)
Verschik, Anna (Tallinn)
Veskis, Leidi (Tallinn)
Vettik, Aime (Tabasalu, Harjumaa)
Vider, Kadri (Tartu)
Vihma, Helgi (Tallinn)
Vihman, Mati (Tallinn)
Vihman, Virve-Anneli (Tartu)
Viikberg, Jüri (Tallinn)

Viires, Ants (Tallinn)
Vija, Maigi (Tartu)
Viks, Ülle (Tallinn)
Vilbaste, Marju (Tallinn)
Viluoja, Eha (Tallinn)
Vingissar, Endel (Suure-Jaani)
Voll, Piret (Tallinn)
Volmer, Juta (Tartu)
Võlli, Kai (Tallinn)
Väkram, Maia-Ülle (Tallinn)
Vääri, Reet (Tartu)
Õim, Asta (Muraste, Harjumaa)
Õim, Haldur (Tartu)
Õim, Sirje (Tartu)
Õispuu, Jaan (Saue)

VÄLISLIHKMED

Aro, Kari (Turu, Soome)
Blokland, Rogier (Berliin, Saksamaa)
Boiko, Kersti (Riia, Läti)
Galkin, Ivan (Joškar-Ola, Marimaa)
Hassinen, Sirje (Vantaa, Soome)
Kallio, Jussi (Helsingi, Soome)
Karma, Tõnu (Riia, Läti)
Keevallik, Leelo (Uppsala, Rootsi)
Koponen, Eino (Helsingi, Soome)
Krull, Diana (Stockholm, Rootsi)
Laakso, Johanna (Helsingi, Soome)
Laalo, Klaus (Helsingi, Soome)
Laukkanen, Kari (Helsingi, Soome)
Lindström, Irja (Vantaa, Soome)
Lähteenkorva, Tauno (Oulu, Soome)
Nissilä, Leena (Oulu, Soome)

Punttila, Matti Vantaa, Soome)
Raag, Raimo (Uppsala, Rootsi)
Raag, Virve (Uppsala, Rootsi)
Remes, Hannu (Joensuu, Soome)
Salasoo, Tiiu (Roseville, Austraalia)
Steinhardt, Claudia Maria
 (Hamburg, Saksamaa)
Sulkala, Helena (Kempele, Soome)
Södermann, Tiina (Helsingi, Soome)
Zaitseva, Maria (Petroskoi, Karjala)
Tarakanov, Ivan (Iževsk, Udmurtia)
Vassikova, Liidia (Joškar-Ola, Marimaa)
Wiik, Kalevi (Turu, Soome)
Winkler, Eberhard (München, Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu
EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad (I – 1980, II – 1983), Tallinn

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006

b) Keeled, murded, murrakud

Amb = Ambla	e = eesti keel
Ann = Anna	eL = lõunaestli murded (~ lõuna-
asks = alamsaksa keel	murded)
Aud = Audru	Emm = Emmaste
bsks = baltisaksa keel	eP = põhjaestli murded
bulg = bulgaaria keel	(~ põhjamurded)

er (mdE) = ersa (~ ersamorva) keel
eR = rannikumurre (~ kirderanniku-
 murre)
eRI = rannikumurde idaosa
 (~ kirderannikumurde idaosa)
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Luuga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel
K (ePK) = keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina

Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khn = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre (aunuse-
 karjala m)
krjK = Kalinini murre (kalinini-
 karjala m) ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = Lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu
Lih = Lihula
lms = läänemeresoome keeled

LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
Lüg = Lüganuse
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mikkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provantsaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja

Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Pöi = Põide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sm = soome keel
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = uurali keeled

V (eL) = Võru murre

Vai = Vaivara

Var = Varbla

Vas = Vastseliina

vdj = vadja keel

Vi = Virumaa

VId = Võru murde idaosa

Vig = Vigala

Vil = Viljandi

VJg = Viru-Jaagupi

vlg = volga keeled

vlgvn = valgevene keel

VIl = Valjala

VMr = Väike-Maarja

vn = vene keel

VNg = Viru-Nigula

Vor = Vormsi

vpr = vanaprantsuse keel

vprs = vanapreisi keel

vprov = vanaprovanssaal

vps = vepsa keel

Võn = Võnnu

Vän = Vändra

vüsk = vanaülemsaksa keel

Äks = Äksi

9 770206 373024